

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**“Η ΜΑΣΤΙΓΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ”
Η ΠΕΙΝΑ ΩΣ ΑΙΤΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ (1941-1944)
ΚΑΙ Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΘΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ**

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ:
ΤΖΑΒΑΡΑ ΓΕΩΡΓΙΑ
Α. Μ. 1105ΜΟ15**

**ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ:
ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ ΠΡΟΚΟΠΗΣ**

ΑΘΗΝΑ 2007

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΕΙΝΑ ΩΣ ΑΙΤΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Κεφάλαιο 1^ο: Αιτία θανάτου: Πείνα

Κεφάλαιο 2^ο: Η ψυχολογία της κατοχής

Κεφάλαιο 3^ο: Από την πείνα και την τρομοκρατία στην Αντίσταση

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ

Κεφάλαιο 1^ο

Δήμος Αιγάλεω: Οι γεννήσεις εξισορρόπησαν τις ανθρώπινες απώλειες από πείνα

Κεφάλαιο 2^ο

Δήμος Καλλιθέας: Η θέληση για ζωή ενάντια στον θάνατο και την πείνα

Κεφάλαιο 3^ο

Κοινότητα Μοσχάτου: Περιορισμένη θνησιμότητα από πείνα

Κεφάλαιο 4^ο

Δήμος Νέας Ιωνίας: «Πρωταγωνίστρια» η πείνα στην αυξημένη θνησιμότητα

Κεφάλαιο 5^ο

Κοινότητα Νέας Σμύρνης: Η αλληλεγγύη ενάντια στην πείνα

Κεφάλαιο 6^ο

Δήμος Περιστερίου: Σημαντικές απώλειες από πείνα

Κεφάλαιο 7^ο

Κοινότητα Χαϊδαρίου: Περιοδική θνησιμότητα από πείνα

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Βιβλιογραφία

Στη μνήμη
όλων όσων έχασαν την ζωή τους από πείνα στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής
και ο θάνατός τους αποτέλεσε την αφορμή να γραφτεί αυτή η μελέτη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν το πρωινό της 27^{ης} Απριλίου του 1941 οι Αθηναίοι παρατηρούσαν με περιέργεια την προέλαση των πρώτων γερμανικών δυνάμεων στο κέντρο της πρωτεύουσας, πιθανότατα δεν φαντάζονταν τι επρόκειτο να αντικρίσουν τα μάτια τους στο μέλλον, ως απόρροια της «Νέας Τάξης». Για τους επόμενους μήνες στην πρωτεύουσα (και όχι μόνο) οι εκτελέσεις, τα βασανιστήρια, αλλά και η πείνα θα συνθέτουν το καθημερινό σκηνικό μιας σκληρής και αδυσώπητης πραγματικότητας.

Στη μνήμη όσων έζησαν την κατοχική αυτή πραγματικότητα, πιο έντονα από οποιεσδήποτε άλλες εικόνες, θα αποτυπωθούν εκείνες στις οποίες πρωταγωνιστεί η πείνα, η οποία ήταν άμεσα ή έμμεσα υπεύθυνη για το θάνατο χιλιάδων ανθρώπων, κυρίως στα αστικά κέντρα, αλλά και σε πολλές επαρχιακές και νησιωτικές περιοχές καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής, και όχι μόνον κατά το δριμύ χειμώνα του 1941-42.¹

Σε έκθεση του Ερυθρού Σταυρού αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «πράγματι, υποφέρουν σε μεγάλο βαθμό και οι επαρχίες, κυρίως δε τα μεγάλα αστικά κέντρα και οι κοινότητες άγονων ή ορεινών περιοχών, όπως και πολλές της Αττικής [...]». Το κύμα της δυστυχίας έχει μετατοπισθεί από την Πρωτεύουσα προς τις επαρχίες [...].²

Στην πρώτη ετήσια έκθεσή του ο Ερυθρός Σταυρός περιγράφει ως «ζοφερή στην κυριολεξία την επισιτιστική κατάσταση πολλών επαρχιακών κέντρων, ενώ οι απεγνωσμένες αναφορές και εκκλήσεις για παροχή ενίσχυσης, από κάθε γωνιά της Ελλάδος, αποδεικνύουν την τραγική πραγματικότητα, τού άνευ προηγουμένου λιμού των κατοίκων και των, εξ' αιτίας αυτού, τραγικών συνεπειών. Η θνησιμότητα εξαιτίας της ασιτίας έχει αυξηθεί σε επικίνδυνο βαθμό[...]». Η έκθεση καταλήγει αναφέροντας ότι «η φρίκη ενός εφιαλτικά πλανώμενου θανάτου, δεν ήταν μόνο σύνθηρες φαινόμενο στην Αθήνα και τον Πειραιά, αλλά είχε τραγικά εξαπλωθεί σε όλη την Ελλάδα».³

Συμπεραίνουμε επομένως ότι η πείνα στη διάρκεια της Κατοχής εξαπλώθηκε στα περισσότερα μέρη της Ελλάδας λαμβάνοντας διαστάσεις πανδημίας,⁴ σύμφωνα με τις εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού, αλλά και το πλήθος των εκκλήσεων για

¹ Η Μαρία Καβάλα υποστηρίζει ότι «η ύπαιθρος, τουλάχιστον για το χειμώνα του 1941-1942, αντιμετώπιζε λιγότερα προβλήματα ελλείψεων, καθώς οι αγροτικές περιοχές είχαν τοπική παραγωγή»: Μαρία Καβάλα, «Πείνα και Επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 53. Από τις ιστορικές μελέτες, είναι περισσότερη γνωστή η δοκιμασία που υπέστησαν εξαιτίας της πείνας οι κάτοικοι της Σύρου (βλ. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σσ. 76-78). Δεν ήταν όμως οι μόνοι. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στον Πόρο, τον Ιανουάριο του 1942, «η θνησιμότης, λόγω του υποσιτισμού των κατοίκων, βαίνει αύξουσα. Δεν παρέχεται ημέρα χωρίς να σημειωθούν 2-3 θανατηφόρα κρούσματα οφειλόμενα εις μόνον την ασιτίαν»: «Θνησιμότης εν Πόρω εξ υποσιτισμού», Αρχείο Νικολάου Δέα (Α. Ε. 262, ΦΑΚ. 6), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, ενώ και στα νησιά Κάρυστο και Σκύρο «κηδεύονται εκατοντάδες καθημερινώς εκ πείνης»: «Επιστολή του Μητροπολίτη Καρύστου και Σκύρου προς τον Υπουργό Επισιτισμού», Αρχείο Νικολάου Δέα, ό. π.

² «Σημείωμα επί της ανάγκης λειτουργίας παιδικών συσσιτίων εις τας Επαρχίας», Αρχείο Νικολάου Δέα, (Α. Ε. 262, ΦΑΚ. 2).

³ «Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων της εν Ελλάδι αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Έκθεσις πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1941 μέχρι Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Νικολάου Δέα, (Α. Ε. 262, ΦΑΚ. 7).

⁴ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Οδυσσέας / Τρίαψις λόγος, Αθήνα 1991, σ. 302. Λανθασμένα επομένως ο Φλάϊσερ ισχυρίζεται ότι «με εξαίρεση ορισμένα νησιά, στην υπόλοιπη χώρα η πείνα σπάνια έλαβε ενδημικές διαστάσεις», Χάγκεν Φλάϊσερ, Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944, τ. 1, Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 196.

παροχή βοήθειας που στέλνονταν στον Οργανισμό, και δεν απασχολούσε αποκλειστικά τους κατοίκους της πρωτεύουσας και των γύρω απ' αυτήν περιοχών. Τις περισσότερες φορές μάλιστα, η πείνα έκανε την φονική εμφάνισή της ως αποτέλεσμα καταστροφών και πυρπολήσεων αμέτρητων χωριών, εκ μέρους των Γερμανών, ως αντίποινα για τη δράση ανταρτικών σωμάτων (κυρίως από τον Οκτώβριο του 1942 και μέχρι το τέλος της κατοχικής περιόδου).⁵

Ο ακριβής αριθμός εκείνων που γνώρισαν το άγχος και το δυσάρεστο αίσθημα της ανικανοποίητης πείνας στη διάρκεια της Κατοχής, και δυστυχώς συγκαταλέχθηκαν στα θύματά της, παραμένει άγνωστος, προκαλώντας σύγχυση μεταξύ των ιστορικών.⁶

Τι είναι όμως περισσότερο σημαντικό από ιστορικής απόψεως; Να προσεγγίσουμε με περισσότερη ακρίβεια τον πραγματικό αριθμό των θανόντων από πείνα ή μήπως να ανακαλύψουμε ποιοι «κρύβονται» πίσω από τον αριθμό αυτό;

Αδιαμφισβήτητα, ο αριθμός των ανθρώπων που έχασαν την ζωή τους από την πείνα, και αποτέλεσαν ίσως τα πιο αθώα θύματα της κατοχικής περιόδου, είναι σημαντικός και υπολογίζεται σε χιλιάδες. Στη διάρκεια της Κατοχής, εξαιτίας και της πείνας, η χώρα απώλεσε σημαντικό μέρος του πληθυσμού της, ενώ στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες (με εξαίρεση το Βέλγιο) και οι οποίες μετείχαν ενεργά στον πόλεμο, παρά τα τραγικά γεγονότα, ο πληθυσμός παρουσίαζε αύξηση κάθε έτος.⁷ Εμμένοντας όμως στον αριθμό των θυμάτων της πείνας, τείνουμε να αμελήσουμε ότι μελετάμε ανθρώπινες απώλειες και όχι νούμερα.

Παρά το γεγονός ότι θύματα της πείνας κατά την Κατοχή (1941-1944) υπήρξαν σε κάθε γωνιά της Ελλάδος, για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης επιχειρήσαμε να μελετήσουμε την θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας και να αναζητήσουμε τα θύματά της στους Δήμους Αιγάλεω, Καλλιθέας, Νέας Ιωνίας και Περιστερίου καθώς και στις τότε Κοινότητες Μοσχάτου, Νέας Σμύρνης και Χαϊδαρίου, με κριτήριο την αύξηση της θνησιμότητας που παρατηρήθηκε στις περιοχές αυτές στη διάρκεια της κατοχικής τετραετίας, έχοντας την υποψία ότι αυτή οφείλεται (και) στην πείνα. Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων των παραπάνω Δήμων και Κοινοτήτων επιβεβαίωσε την αρχική υποψία, αναδεικνύοντας την πείνα σε καθοριστικό παράγοντα της αύξησης του δείκτη θνησιμότητας στη διάρκεια της Κατοχής, στις συγκεκριμένες τουλάχιστον περιοχές.

Ωστόσο, για λόγους που θα εξηγήσουμε σε σχετικό κεφάλαιο, σύμφωνα με τα στοιχεία που αποκομίζει ένας ιστορικός από τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων (που είναι η μοναδική πηγή του), μπορεί με περισσότερη ακρίβεια να δώσει απάντηση στο ερώτημα «ποιοι πέθαναν από πείνα», παρά στο ερώτημα «πόσοι ήταν αυτοί που πέθαναν από πείνα».

⁵ Βλ. «Εκθεσις πεπραγμένων της Διευθύνσεως Υπηρεσιών Επαρχιών της Επιτροπής Διαχειρίσεως από Σεπτεμβρίου 1942-Αυγούστου 1943», Αρχείο Νικόλαου Δέα (Α. Ε. 262, ΦΑΚ. 3), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη. «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής δεν περιορίζονταν μόνο σε μαζικές εκτελέσεις πολιτών, όπως συνέβη για παράδειγμα στα μαρτυρικά χωριά Δίστομο, Καλάβρυτα, Κομμένο, αλλά επεκτείνονταν και σε απαγορεύσεις διανομής τροφίμων με αποτέλεσμα την εξάπλωση της πείνας σε όλες σχεδόν τις περιοχές της Ελλάδος»: Eberhard Rondholz, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», στο Χ. Φλάϊσερ-Ν. Σβορώνος (επιστημονική επιμέλεια), *Η Ελλάδα 1936-’44. Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 242.

⁶ Για το πόσο πιθανότατα ήταν οι νεκροί από πείνα στην Ελλάδα βλ. Σπύρος Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή. Η Κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943*, τ. 1, Σιδέρης, Αθήνα 1998, σ. 47, Ι. Μήλιος, *Η πείνα. Το προμελετημένο σχέδιο του Άξονος για την φυλετική μας εξόντωση*, Εκδόσεις Ελληνικών Αίμα, Αθήνα 1943, σ. 19, Φλάϊσερ, ό. π., Καβάλα, ό. π., σ. 51, Mazower, ό. π., σσ. 64-67.

⁷ Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης, *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Εισήγησις εις τον Οργανισμόν Ανασυνγκροτήσεως*, Αθήνα 1947, σ. 74.

Η συγκεκριμένη μελέτη επομένως δεν αποσκοπεί τόσο στο να αποκαλύψει τον αριθμό των θανόντων από πείνα που προέκυψε από την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων των προαναφερθέντων περιοχών-που είναι ενδεικτικός-όσο να συντελέσει στο να ανακαλύψουμε ποιοι κυρίως ήταν εκείνοι που συγκαταλέχθηκαν στα θύματά της, επιχειρώντας να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με το φύλο και την ηλικία των θανόντων, καθώς επίσης τον τόπο γέννησης, την οικογενειακή κατάσταση και το επάγγελμά τους.

Με άλλα λόγια, από τις απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, θα προσπαθήσουμε κυρίως να ανακαλύψουμε την «ταυτότητα» των θυμάτων της πείνας, το «προφίλ» τους, καταλήγοντας σε πιο ασφαλή ιστορικά συμπεράσματα σχετικά με την θνησιμότητα από έλλειψη ή ανεπάρκεια τροφής κατά την Κατοχή.

Οι πληροφορίες που αντλούμε όμως αποδελτιώνοντας τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτων (στις οποίες αναγράφεται, μεταξύ άλλων, η ημερομηνία, η ώρα και η αιτία θανάτου, το επίθετο, το όνομα, η ηλικία, το επάγγελμα, η οικογενειακή κατάσταση, ο τόπος γέννησης και κατοικίας, αλλά και ο χώρος στον οποίο απεβίωσε το θύμα) δεν εξαντλούνται στα παραπάνω. Με σχολαστική επεξεργασία των στοιχείων είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε και την εποχική κίνηση των θανάτων από πείνα. Με άλλα λόγια, έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίζουμε ποιο έτος, ακόμα και πιο μήνα ή ποια ημερομηνία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα στις περιοχές που εξετάζουμε.

Η «ταυτότητα» των θυμάτων της πείνας σε συνδυασμό με τον ενδεικτικό αριθμό των θανόντων από κάθε περιοχή, μάς επιτρέπει να μελετήσουμε και να ερμηνεύσουμε την θνησιμότητα από πείνα (αλλά και την ίδια την αιτία θανάτου, την πείνα), σε σχέση και με τις ιδιαίτερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε περιοχή, τη δεδομένη χρονική περίοδο (1941-1944).

Οι αριθμοί που προκύπτουν επομένως από την επεξεργασία των στοιχείων που αντλούμε από τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, αν και ενδεικτικοί, είναι απαραίτητοι για να σχηματίσουμε μια χαρακτηριστική εικόνα για την εποχική κίνηση των θανάτων σε ένα συγκεκριμένο χώρο, τη δεδομένη χρονική στιγμή, αλλά και για να αποφανθούμε «στο περίπου» πόσοι και με ποια ιδιαίτερα γνωρίσματα (όπως φύλο, ηλικία, επάγγελμα) απεβίωσαν εξαιτίας της πείνας. Οι αριθμοί αυτοί, απαραίτητο εργαλείο για τον ιστορικό, τον διευκολύνουν να «γνωρίσει» τα ανθρώπινα θύματα, τούς οποίους οι αριθμοί αυτοί αντιπροσωπεύουν.

Η παρούσα μελέτη αποτελείται από δύο μέρη, καθένα από τα οποία διαιρείται σε επιμέρους κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους επιχειρούμε να ορίσουμε την πείνα, ενώ στο δεύτερο κεφάλαιο, κρίθηκε απαραίτητο να προσπαθήσουμε να αποδώσουμε το ψυχολογικό κλίμα της Κατοχής, ώστε να διαμορφώσουμε μια αμυδρή εικόνα για την ψυχική φθορά που προκλήθηκε στον πληθυσμό, εξαιτίας της τρομοκρατίας και της πείνας.

Η παρούσα μελέτη, αν και επικεντρώνεται στα θύματα της πείνας, δεν θα μπορούσε να αναφερθεί μόνο στην επίδραση της πείνας στην ψυχολογία του λαού, επιλέγοντας να μην γίνει νύξη στην τρομοκρατία της Κατοχής, ειδικά όταν κατά καιρούς έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η πείνα ήταν τρομοκρατικό μέσο. Άλλωστε, η τρομοκρατία ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα της κατοχικής περιόδου, και θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικό, προτού υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες σχετικά με την θνησιμότητα από πείνα, να είμαστε πρωτίστως σε θέση να γνωρίσουμε τις ψυχολογικές διακυμάνσεις και τα συναισθήματα των ανθρώπων που αποτέλεσαν μεν θύματα της πείνας, αλλά αναπόφευκτα ζούσαν υπό καθεστώς τρόμου. Με άλλα

λόγια, αυτό που αποκαλούμε «ψυχολογία της Κατοχής», στην πραγματικότητα είναι η ψυχολογία και αυτών των ανθρώπων.

Μελετώντας την ψυχολογία της Κατοχής, ασυναίσθητα γεννήθηκε το εξής ερώτημα: Πώς παρά το γεγονός ότι ο ελληνικός λαός είχε μόνιμο σύντροφό του τον τρόμο και την πείνα, βρήκε το σθένος να προβάλλει Αντίσταση; Ερώτημα το οποίο και επιχειρήσαμε να απαντήσουμε στο τρίτο κεφάλαιο.

Για τη συγγραφή των σχετικών κεφαλαίων, πολύτιμο υπήρξε το βιβλίο τεσσάρων διακεκριμένων ψυχιάτρων, «Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους», το οποίο προσεγγίζει και ερμηνεύει την κατοχική πείνα και τρομοκρατία με ιδιαίτερα κατανοητό τρόπο. Οι ψυχίατροι άλλωστε είναι οι πλέον κατάλληλοι για να αποφανθούν από τι και πώς επηρεάζεται η ψυχολογία του ατόμου, ενώ παράλληλα η συγκεκριμένη μελέτη είναι και η μοναδική που προσεγγίζει την Κατοχή ως προς την πείνα και την τρομοκρατία. Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι οι συγγραφείς του βιβλίου σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής επέλεξαν να βρίσκονται στην Ελλάδα, διαμορφώνοντας από προσωπική εμπειρία άποψη για όσα γράφουν.

Στο δεύτερο μέρος, παρουσιάζονται αλφαριθμητικά και σε ιδιαίτερο κεφάλαιο, οι περιοχές στις οποίες επιλέξαμε να αναζητήσουμε και να μελετήσουμε τα θύματα της πείνας. Η επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων και η «οικειότητα» που αποκτήσαμε με τα θύματα της πείνας στην κάθε περιοχή, επιτρέπουν να καταλήξουμε σε σημαντικά συμπεράσματα για την θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας στις προαναφερθείσες περιοχές, ενώ παράλληλα παρατίθενται ουσιαστικά χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής ως προς τη γεωγραφική θέση, την ιστορία, την οικονομία και την κοινωνική και πολιτική κατάσταση κυρίως για τη χρονική περίοδο 1941-1944. Άλλωστε, τα θύματα της πείνας στην διάρκεια της ζωής τους «έδρασαν» σ' έναν συγκεκριμένο χώρο, με τον οποίο οφείλουμε επίσης να εξοικειωθούμε.

Ενώ δηλαδή στο πρώτο μέρος της μελέτης επιχειρούμε να προσεγγίσουμε την πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή, στο δεύτερο μέρος αναζητούμε τα θύματά της σε τέσσερις Δήμους και τρεις Κοινότητες της πρώην Περιφέρειας Πρωτευούσης.

Στο τέλος της μελέτης, παρατίθενται τα συμπεράσματά μας σχετικά με την θνησιμότητα από πείνα, στα οποία καταλήξαμε συγκρίνοντας τα επιμέρους στοιχεία των περιοχών στις οποίες εστιάσαμε.

Η συγκεκριμένη μελέτη, όπως κάθε μελέτη που έχει για αντικείμενό της πληθυσμούς τού παρελθόντος, εντάσσεται στα πλαίσια της Ιστορικής Δημογραφίας, η οποία εξετάζει τις αυξομειώσεις των πληθυσμιακών συνόλων στην εξέλιξη του χρόνου, ενώ στο επίκεντρο της βρίσκονται τα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα δηλαδή οι γεννήσεις, οι γάμοι, οι θάνατοι καθώς και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις (μετανάστευση). Συνήθως μαζί με τα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα, εξετάζονται επίσης το μέγεθος του πληθυσμού και η κατανομή του κατά περιοχές, η σύνθεσή του κατά φύλο και ηλικία καθώς και η χρονική περίοδος.

Η Ιστορική Δημογραφία δεν διαλέγει το υλικό της, αλλά το βρίσκει μέσα από την ίδια την αναδρομική ερευνητική προσέγγιση, με αποτέλεσμα να δεσμεύεται από την ύπαρξη των συγκεκριμένων δυνατοτήτων, που προκύπτουν ύστερα από την επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού, όπως ανευρίσκεται στις εκάστοτε διαθέσιμες και προσπελάσιμες πηγές, οι οποίες είναι, μεταξύ άλλων, οι επίσημες απογραφές του πληθυσμού αλλά και τα ληξιαρχικά βιβλία γάμων, γεννήσεων και θανάτων, δηλαδή κυρίως πρωτογενές αρχειακό υλικό.⁸

⁸ Ματούλα-Τομαρά Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Παπαζήση, Αθήνα 1998, σ. 12.

Είναι πολύ σημαντικό λοιπόν για τον ερευνητή, ο οποίος επιθυμεί να μελετήσει παρελθόντες πληθυσμούς, το πρωτογενές αρχειακό υλικό το οποίο θα πρέπει να εξετάσει, όχι μόνο να διασώζεται, αλλά να διασώζεται και σε καλή κατάσταση.

Γι' αυτό ήταν μεγάλη η χαρά και η ικανοποίησή μου όταν διαπίστωσα ότι τα ληξιαρχικά βιβλία των Δήμων και Κοινοτήτων που επέλεξα να μελετήσω διασώζονται σε πολύ καλή κατάσταση, χάρη στη φροντίδα αυτών που είναι οι «φύλακές» τους από αυτό που ονομάζεται «πέραςμα του χρόνου» και «ανθρώπινη αμέλεια»: των υπαλλήλων των Ληξιαρχείων. Δυστυχώς, διαπίστωσα ότι δεν διασώζονται πρακτικά διοικητικών και κοινοτικών συμβουλίων της κατοχικής περιόδου, τα οποία θα ήταν μια πρώτης τάξεως πηγή για τον ιστορικό, καθώς θα είχε την ευκαιρία να μελετήσει τις όποιες ενέργειες στις οποίες ενδεχομένως προέβησαν οι αρμόδιοι των Δήμων και Κοινοτήτων για την αντιμετώπιση της πείνας, και όχι μόνο.

Ολοκληρώνοντας το εισαγωγικό αυτό σημείωμα, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους διευκόλυναν την έρευνά μου και συνέβαλλαν με τον τρόπο τους στο να γίνει πραγματικότητα αυτή η μελέτη.

Κατ' αρχήν χρωστώ ένα μεγάλο ευχαριστώ στους παρακάτω αξιότιμους Δημάρχους: Στον κο. Κυριάκο Ντηνιακό, πρώην Δήμαρχο Χαϊδαρίου, στον κο. Παναγιώτη Καλογερόπουλο, Δήμαρχο Αιγάλεω, στον κο. Κώστα Ασκούνη, Δήμαρχο Καλλιθέας, στον κο. Ταξιάρχη Παπαντώνη, Δήμαρχο Μοσχάτου, στον κο. Γιώργο Κουτελάκη, Δήμαρχο Νέας Σμύρνης και στον κο. Γιάννη Χαραλάμπους, Δήμαρχο Νέας Ιωνίας, οι οποίοι με ιδιαίτερη προθυμία μου επέτρεψαν την πρόσβαση στο Ληξιαρχείο του Δήμου τους.

Τις ευχαριστίες μου επίσης προς τον Αντιδήμαρχο Καλλιθέας, κο. Θεόδωρο Ψαλιδόπουλο, για την ευγενική του χειρονομία να μου χαρίσει δύο βιβλία και ένα Λεύκωμα για την ιστορία του Δήμου, πραγματικά πολύτιμα για την μελέτη μου, και ο οποίος εξέφρασε το ειλικρινές του ενδιαφέρον για την έκβαση της μελέτης, αντιλαμβανόμενος την σπουδαιότητα που αυτή έχει τόσο για την ιστορία του Δήμου τον οποίο υπηρετεί, όσο και για την ιστορία της νεότερης Ελλάδος γενικότερα.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω δύο ακόμα ανθρώπους που διευκόλυναν την έρευνά μου και συνετέλεσαν στην ολοκλήρωσή της: τον Γενικό Γραμματέα του Δήμου Περιστερίου κο. Αλέξανδρο Αθανασόπουλο για την συγκατάθεσή του να μου επιτραπεί η πρόσβαση στα ληξιαρχικά βιβλία του Δήμου Περιστερίου και τη χαρά με την οποία δέχτηκε να διατεθούν αυτά στην ιστορική έρευνα, και άρα «για καλό σκοπό», όπως χαρακτηριστικά σχολίασε.

Ευχαριστώ επίσης όλες ανεξαιρέτως τις Ληξιάρχους, οι οποίες με φιλοξένησαν στον χώρο τους και ήταν πρόθυμες να με εξυπηρετήσουν, και συγκεκριμένα, την κα. Δώρα Λώλου, Ληξίαρχο του Δήμου Χαϊδαρίου, την κα. Ειρήνη Χιώτη, Ληξίαρχο και Διευθύντρια Διοικητικών Υπηρεσιών του Δήμου Μοσχάτου, την κα. Χριστίνα Αλεξανδράκη, Ληξίαρχο του Δήμου Καλλιθέας, την κα. Κυριακή Μακρή, Διοικητική Υπάλληλο του Δήμου Αιγάλεω, την κα. Ζωή Παρασκευοπούλου, Ληξίαρχο του Δήμου Νέας Σμύρνης, την κα. Μαρία Δρίβα, Ληξίαρχο του Δήμου Νέας Ιωνίας και την κα. Χριστίνα Γιαννοπούλου, Ληξίαρχο του Δήμου Περιστερίου. Ειδικά στο ληξιαρχείο του Δήμου Περιστερίου χρωστώ ένα μεγάλο ευχαριστώ σε κάθε έναν από τους υπαλλήλους του ξεχωριστά.

Οι κύριοι Γιάννης Ιωαννίδης και Νίκος Νικολούλιας, επιδεικνύοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα που πραγματεύεται η μελέτη, είχαν την καλοσύνη να ανατρέξουν στο αρχείο του Δήμου Μοσχάτου και να μου δωρίσουν βιβλία και περιοδικές εκδόσεις του Δήμου για την ιστορία του, που αποδείχτηκαν πολύ χρήσιμα

για τις ανάγκες της μελέτης, ενώ η Θεανώ Κανελλίδου, Αρχισυντάκτρια του Πολιτιστικού Περιοδικού «Ξυπεταιών» του Δήμου, εκφράζοντας ενδιαφέρον για την θνησιμότητα από πείνα στο Μοσχάτο, μου πρότεινε να συνεργαστώ με το περιοδικό και να δημοσιεύσω σχετικό άρθρο. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Να ευχαριστήσω επίσης τον εκδότη της εβδομαδιαίας τοπικής εφημερίδας του Περιστερίου, «Ελεύθερος Διάλογος», κο. Δημήτριο Γκαντήραγα για την ευγενική του χειρονομία να μου προσφέρει το βιβλίο του Νίκου Θεοδοσίου, «Το πέταγμα του Περιστερίου», το οποίο ο ίδιος εκδίδει.

Θα ήταν αμέλεια να μην θυμηθώ στο ευχαριστήριο αυτό σημείωμα τους βιβλιοθηκάρχους και τους αρχειονόμους των Δημοτικών Βιβλιοθηκών του Χαϊδαρίου, της Νέας Ιωνίας, του Αιγάλεω, της «Εστίας» Νέας Σμύρνης, καθώς επίσης της Εθνικής και της Μπενάκειου Βιβλιοθήκης για την πολύτιμη βοήθειά τους. Εξυπηρετικοί επίσης ήταν μαζί μου οι συνεργάτες του κου. Χάρη Σαπουντζάκη, στο Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.) Νέας Ιωνίας, τους οποίους και ευχαριστώ.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω το Μουσείο Μπενάκη που με φιλοξένησε στο τμήμα των Ιστορικών του Αρχείων στην Κηφισιά, και ιδιαίτερος τον κο. Αλέκο Ζάννα για την ευγενική βοήθειά του, καθώς επίσης και τον ιστορικό κο. Γιώργο Χαρωνίτη του Ε.Λ.Ι.Α. για την επανειλημμένη εξυπηρέτηση προς το πρόσωπό μου.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην καθηγήτριά μου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, κα. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, που από την πρώτη στιγμή πίστεψε με θέρμη ότι η ιδέα να μελετηθούν οι θανόντες από πείνα μπορεί να υλοποιηθεί (με πρώτο Δήμο που μελέτησα το Περιστερί, στα πλαίσια του μαθήματός της Ιστορική Δημογραφία) συμβάλλοντας καθοριστικά με τις εύστοχες παρατηρήσεις της στην υλοποίηση της μελέτης.

ΜΕΡΟΣ Α': ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΕΙΝΑ ΩΣ ΑΙΤΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Κεφάλαιο 1^ο: Αιτία θανάτου: πείνα

Αποδελτιώνοντας τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου της περιόδου 1941-1944 των Δήμων Αιγάλεω, Καλλιθέας, Νέας Ιωνίας, Περιστερίου και των τότε Κοινοτήτων Μοσχάτου, Νέας Σμύρνης και Χαϊδαρίου, και αναζητώντας εκείνες οι οποίες έφεραν ως αιτία θανάτου την έλλειψη ή απουσία τροφής, στις περισσότερες από αυτές δίπλα από την ένδειξη «αιτία θανάτου» αναγραφόταν είτε «ασιτία» είτε «υποσιτισμός», είτε και τα δύο, κατόπιν υποδείξεως του γιατρού που είχε κάνει την νεκροψία και υπέγραφε την πράξη θανάτου.

Οι ιατρικοί όροι δηλαδή που χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να δηλώσουν ότι ο θάνατος προήλθε συνεπεία ελλείψεως τροφής ήταν κυρίως οι δύο που προαναφέραμε, η ασιτία και ο υποσιτισμός, χωρίς όμως να είναι οι μόνοι. Ο όρος «πείνα» χρησιμοποιείται επίσης προκειμένου να δηλώσει ότι ο θάνατος προήλθε από την ίδια αιτία. Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτων του Μοσχάτου συναντήσαμε τον όρο «πείνα» σε 118 ληξιαρχικές πράξεις.

Αρκετές φορές οι γιατροί δήλωναν την αιτία θανάτου, την έλλειψη ή απουσία τροφής, με όρους όπως «οιδηματική νόσος», «οιδήματα πείνας-υποσιτισμού», «γενική εξάντληση μετά οιδημάτων», «νόσος της πείνας», «θρεψιπενία» και άλλοτε με περισσότερες λέξεις ή φράσεις όπως «υποσιτιστική καχεξία», «καρδιακή εξάντληση συνεπεία γενικής εξάντλησης μετά οιδημάτων», «ατροφία λόγω υποσιτισμού», «γενική εξάντληση λόγω έλλειψης τροφής», «νευρική εξάντληση συνεπεία υποσιτισμού», «καταβολή δυνάμεων εξ ασιτίας», «οξεία καταβολή της θρέψεως συνεπεία υποσιτισμού», «βαρεία εξάντληση εξ υποσιτισμού» και «αβιταμίνωση συνεπεία ασιτίας» καθιστώντας την έλλειψη τροφής (είτε την αποκαλούν ασιτία, είτε υποσιτισμό) υπεύθυνη για την αιτία που προξένησε τον θάνατο.

Άλλοτε πάλι κατά την ιατρική γνωμάτευση, ο θάνατος επήλθε ως αποτέλεσμα της έλλειψης ή απουσίας τροφής σε συνδυασμό με οργανικές διαταραχές όπως «δυσεντερία και ασιτία», «υποσιτισμό και εντερίτιδα» και «υποσιτισμό μετά πελλάγρας» και σε ελάχιστες περιπτώσεις από «υποσιτισμό-ασιτία και ψύξη».

Η τελευταία έκφραση δεν θα πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη ιδίως αν αναλογιστούμε τον βαρύ χειμώνα του 1941-1942, στη διάρκεια του οποίου συντελέστηκε η μεγάλη πείνα. Έχει ιδιαίτερη σημασία η διαπίστωση του καθηγητή Χατζηβασιλείου, σύμφωνα με την οποία, *«οι εκ πείνης θάνατοι, τρομακτικοί κατά τους χειμερινούς εκείνους μήνας, ηυξάνοντο ή εμειούντο ουχί αναλόγως της ποσότητας του παρεχομένου άρτου, αλλά μάλλον αναλόγως του ψύχους, πράγμα, όπερ απεδείκνυε την αδυναμίαν αντιστάσεως των οργανισμών εις κάθε επερχόμενον κύμα ψύχους, το οποίον εθέριζε μέγαν αριθμόν εκ του λιμώττοντος πληθυσμού[...].»*⁹

Εκτός λοιπόν από την πείνα, οι άνθρωποι είχαν να αντιμετωπίσουν και το δριμύ ψύχος, των οποίων ο συνδυασμός κατέληγε θανατηφόρος, κάτι το οποίο τονίζει και ο μουσικολόγος Μίνος Δούνιας, *«στη γενική πείνα προστίθεται και το μαρτύριο ενός φοβερού χειμώνα. Και ο ήλιος μας εγκατέλειψε...»* ενώ σε άλλο σημείο αναφέρει, *«ακόμη δεν μαλάκωσε η φοβερή παγωνιά που μας ήρθε σαν μαστίγιο πάνω στις τόσες άλλες μας πληγές. Ακούει κανείς για φανταστικούς αριθμούς θανάτων ασιτίας και ψύξης».*¹⁰ Ο Γεώργιος Μαρουδής επίσης «κατηγορεί» τον βαρύ χειμώνα του 1941-42

⁹ Γρηγόριος Χατζηβασιλείου, 'Οι εκ πείνης θάνατοι του 1941-1942', *Έθνος*, Σάββατο, 10/3/1945.

¹⁰ Μίνος Δούνιας, *Το ημερολόγιο κατοχής του Μίνου Δούνια*, (επιμ. Κ. Ντελόπουλου), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987, σ. 103.

για «σύμμαχο της πείνας, βοηθάει το μακάβριο έργο της», με αποτέλεσμα το «ξέφρενο κυνήγι της ζεστασιάς και της τροφής».¹¹

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι στον αριθμό των θανόντων από έλλειψη τροφής, συμπεριλάβαμε μόνο όσες ληξιαρχικές πράξεις θανάτου ανέφεραν ως αιτία θανάτου την έλλειψη τροφής με όρους που δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο θάνατος προήλθε ως αποτέλεσμα ελλιπούς ή ακόμη και ανύπαρκτης τροφής (π.χ. υποσιτισμός). Αποφύγαμε δηλαδή να συμπεριλάβουμε όσες πράξεις υπονοούσαν μάλλον την έλλειψη τροφής ως αιτία θανάτου με φράσεις όπως «γενική εξάντληση». Άλλωστε πολλές ασθένειες που στις ληξιαρχικές πράξεις θεωρούνται υπεύθυνες για την πρόκληση θανάτου τις περισσότερες φορές είναι αποτέλεσμα της έλλειψης τροφής ή κακής διατροφής, όπως δηλητηριάσεις, δυσεντερίτιδες, γαστρίτιδες κ. ά.

Θα ήταν παράλειψη επίσης να μην αναφέρουμε ότι εξαιτίας του υποσιτισμού και της πείνας εμφανίστηκαν πολλές ασθένειες οι οποίες επέτειναν το δράμα του ελληνικού λαού, όπως η ελονοσία, ο εξανθηματικός τύφος, η φθειρίαση (ψείρες), η σύφιλη, η φυματίωση. Ειδικά από την τελευταία ασθένεια, σύμφωνα με στοιχεία του 1943, υπολογίζεται ότι έπασχαν πάνω από 200.000 Έλληνες.¹² Γι' αυτό και ορισμένοι απαισιοδοξούσαν ότι «το μέλλον του έθνους θα είναι βεβαρημένο για πολλά, πάρα πολλά χρόνια, από την βαθύτατα κλονισμένη υγειονομική κατάσταση που θα μας έχει κληροδοτήσει η αξονική κτηνωδία».¹³

Μέχρι να κάνει την «εμφάνισή» της η μεγάλη πείνα του χειμώνα 1941-1942, οι κυριότερες αιτίες θανάτου (σύμφωνα με την αποδελτίωση που πραγματοποιήσαμε των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου των ετών 1939-1940 στις περιοχές που μελετήσαμε), ήταν ασθένειες όπως εντερίτιδες, γαστρίτιδες (και γενικότερα παθήσεις του εντέρου), και κυρίως φυματίωση, τις οποίες αργότερα ο λιμός ενίσχυσε και άλλοτε προκάλεσε.

Ένας από τους λόγους λοιπόν για τους οποίους ο αριθμός των νεκρών από πείνα στον οποίο καταλήξαμε στις περιοχές που αποτέλεσαν αντικείμενο της μελέτης μας είναι ενδεικτικός, οφείλεται σε τούτο ακριβώς. Στο γεγονός δηλαδή ότι αν συνυπολογίσουμε στους νεκρούς και όσους η ληξιαρχική πράξη θανάτου έφερε ως αιτία εντερικές παθήσεις και φυματίωση ή γενική εξάντληση, συνειδητοποιούμε ότι ο αριθμός των νεκρών από πείνα θα αυξηθεί αισθητά.

Επειδή λοιπόν αποδελτιώνοντας τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου δεν μπορούμε να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ο θάνατος που οφείλεται, για παράδειγμα, σε εντερική πάθηση ή γενική εξάντληση προήλθε από την πείνα, όταν αυτή δεν υποδεικνύεται από τον γιατρό που υπογράφει την ληξιαρχική πράξη ως υπεύθυνη, είναι πιθανόν πολλοί περισσότεροι θάνατοι να οφείλονταν στην πραγματικότητα στην πείνα. Γι' αυτόν τον λόγο, οι ψυχίατροι της «Ψυχοπαθολογίας» επισημαίνουν ότι αν θέλουμε να υπολογίσουμε τη θνησιμότητα της Κατοχής με περισσότερη ακρίβεια θα πρέπει να συμπεριληφθούν όλοι οι θάνατοι, όπου ο υποσιτισμός έπαιξε κάποιο ρόλο.¹⁴

Ο άλλος λόγος για τον οποίο ο ακριβής αριθμός των νεκρών είναι αδύνατο να υπολογιστεί είναι ότι πολλές φτωχές οικογένειες απέκρυπταν τους θανάτους μελών τους προκειμένου να κάνουν χρήση του δελτίου τροφής τους, αλλά και γιατί οι

¹¹ Γιώργος Μαρουδής, *Το ημερολόγιο της πείνας*, Κέδρος, Αθήνα 1976, σ. 50.

¹² Μήλιος, ό. π., σ. 22.

¹³ Μήλιος, ό. π., σ. 24.

¹⁴ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 291.

ειδικές υπηρεσίες απασχολούνταν με την ταχεία μεταφορά και ταφή των πτωμάτων, παρά με την τήρηση των στατιστικών μέσω των ληξιαρχικών πράξεων.¹⁵

Επανερχόμενοι όμως στους όρους που επέλεξαν οι γιατροί στην Κατοχή, διαπιστώνουμε ότι συνηθίζουν να χρησιμοποιούν τον όρο «πείνα» προκειμένου να δηλώσουν ότι η έλλειψη τροφής προκάλεσε τον θάνατο. Αντί γι' αυτόν, όμως χρησιμοποιούν με μεγαλύτερη συχνότητα τους όρους «ασιτία» και «υποσιτισμός». Επειδή ίσως εκφράζουν καλύτερα την έλλειψη τροφής; Είναι δηλαδή περισσότερο αντιπροσωπευτικοί; Με ποιόν όρο λοιπόν μπορούμε να αποδώσουμε καλύτερα την κατάσταση της έλλειψης τροφίμων, αλλά και του αισθήματος που ένιωθαν όσοι υπέφεραν από έλλειψη τροφής; Ήταν λιμός, ασιτία, υποσιτισμός ή μήπως πείνα; Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τους παραπάνω όρους ως συνώνυμους ή κάποιοι απ' αυτούς είναι περισσότερο σωστοί;

Ορισμένοι ιστορικοί χρησιμοποιούν τον όρο «λιμός»,¹⁶ ενώ κάποιοι άλλοι χρησιμοποιούν τον όρο «πείνα».¹⁷ Τον όρο «πείνα» όμως χρησιμοποιούν κυρίως και όσοι γνώρισαν το αίσθημά της, όσοι θέλησαν να καταγράψουν τα όσα βίωσαν σε ένα ημερολόγιο ή όσοι θέλησαν να εκμυστηρευτούν την εμπειρία τους από την Κατοχή: «Πείνα! Δεν ξέραμε ως τώρα τι σημαίνει πραγματικά αυτή η λέξη: πείνα!» [...] «πείνα, πείνα, πείνα όπου κι αν στρέψεις το βλέμμα!»,¹⁸ γράφει ο Δούνιας, ο οποίος αντιλαμβάνεται ότι «η έλλειψη τροφίμων ισοδυναμεί με καταδίκη σε θάνατο»,¹⁹ ενώ ο Μαρουδής εκμυστηρεύεται στο ημερολόγιό του: «Η πείνα! Μοιάζει φοβερή αρρώστια, ύπουλη, απολέμητη. Κι απλώνεται ολοένα στην πόλη[...]».²⁰

Η πείνα πρωταγωνιστεί λοιπόν στα ημερολόγια²¹ και στις αφηγήσεις όσων την βίωσαν γεγονός που μαρτυρά «την τεράστια επίδρασή της όχι μονάχα πάνω στη σωματική υγεία και στην επιβίωση, αλλά και πάνω στον τρόπο αντιμετώπισης της ζωής, τον τρόπο σκέψης και δράσης».²² «Την πείνα την έζησα, την ένιωσα και θα μου μείνει αζέχαστη για πάντα...»,²³ θα εκμυστηρευτεί κάποιος αργότερα.

¹⁵ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 288, 289. «Πολλοί δεν δηλώνουν το θάνατο, εξαφανίζουν τον νεκρό, τον θάβουν κρυφά, κρατάνε το δελτίο και την ταυτότητα για να μη στερηθούν τη μερίδα του ψωμιού και των τροφίμων του πεθαμένου»: Μαρουδής, ό. π., σ. 81. Αδιαμφισβήτητα, πολλοί ήταν εκείνοι που από φόβο μήπως χάσουν το δελτίο ψωμιού και τροφίμων του νεκρού συγγενή τους δεν δήλωναν τον θάνατό του, προκειμένου με το δελτίο του κάποιος άλλος άρρωστος να συγκαταθεί περισσότερο στην ζωή. Γι' αυτό και καθημερινά πλήθαιναν τα πτώματα που εγκαταλείπονταν κρυφά έξω από τα Νοσοκομεία και τα νεκροταφεία. «Γι' αυτό οι στατιστικές του ληξιαρχείου και της αστυνομίας για τους θανάτους που συνέβησαν στην Αθήνα και τον Πειραιά δεν μπορεί να είναι σωστές»: «Βιβλίο φωτογραφιών επί της καταστάσεως στην πρωτεύουσα τον χειμώνα του 1941-42», Αρχείο Νικόλαου Δέα (Α. Ε. 262, ΦΑΚ. 8-10), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη. «Οι κατακτηταί ξέροντας πως αυτοί είναι οι αίτιοι για την αρρώστια αυτή και τα θύματά της (εννοεί τον λιμό, την λεγόμενη «νόσο της πείνας»), απηγόρευσαν κάθε ανακοίνωση ως και τη σύγκριση των σχετικών με την αρρώστια αυτή στοιχείων. Στα επίσημα στοιχεία οι θάνατοι από τα οιδήματα αναφέρονται με τον τίτλο 'βίαιοι θάνατοι ή τυχαίοι' καθώς και ως 'μη καθορισθείσης επακριβώς αιτίας'»: Μήλιος, ό. π., σ. 19.

¹⁶ Βλ. Mazower, ό. π., σσ. 49-78.

¹⁷ Βλ. Φλάϊσερ, ό. π., σ. 196, Γασπαρινάτο, ό. π., σ. 55.

¹⁸ Δούνιας, ό. π., σ. 102.

¹⁹ Δούνιας, ό. π., σ. 109.

²⁰ Μαρουδής, ό. π., σ. 12.

²¹ Βλ. επίσης τα ακόλουθα ημερολόγια: Χρήστος Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*, Αθήνα 1971, Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, 6^η Έκδοση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1991, Ασημάκης Πανσέληνος, *Φύλλα Ημερολογίου (1941-1943)*, επιμ. Αλέξης Πανσέληνος, Κέδρος, Αθήνα 1993, Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, (επιμ. Δ. Τζιόβας), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.

²² Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 14.

²³ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π.

Όλοι είναι σε θέση να περιγράψουν σκηνές πείνας που είδαν, οι οποίες τουλάχιστον για τον πρώτο χρόνο της Κατοχής, ήταν οι πιο τυπικές. Οι τέσσερις ψυχίατροι-συγγραφείς της «Ψυχοπαθολογίας» αναφέρουν ότι από τις 1657 απαντήσεις που έλαβαν από το κοινό στο κάλεσμά τους να περιγράψουν τις εμπειρίες τους από την Κατοχή, μονάχα 30 δεν αναφέρουν την πείνα. *«Πρώτα, πρώτα, η πείνα, η πείνα και πάλι η πείνα, ατέλειωτη πομπή»*,²⁴ αναφέρουν χαρακτηριστικά.

Όπως προδίδει ο τίτλος του βιβλίου τους, χρησιμοποιούν στη μελέτη τους τον όρο «πείνα» προκειμένου να περιγράψουν το αίσθημα που ένιωθαν οι άνθρωποι της Κατοχής. Αρκετές φορές όμως χρησιμοποιούν τους όρους «λιμό» και «πείνα» εναλλακτικά και ως συνώνυμους, αλλά επικρατεί η χρήση του δεύτερου όρου. Οι ίδιοι δίνουν την εξής ερμηνεία για το τι είναι η πείνα:

«Η πείνα είναι μια ειδική αίσθηση, που έχει την αρχή της στην ανάγκη εισαγωγής τροφών στον οργανισμό. Σαν αίσθηση είναι φαινόμενο υποκειμενικό, που όλοι μας ξέρουμε από αυτοπαρατήρηση και προσωπική πείρα».²⁵ Η πείνα είναι, λοιπόν, το αποτέλεσμα της μη ικανοποίησης μιας από τις βασικότερες ενστικτώδεις λειτουργίες, της ανάγκης τροφής. Δεν είναι μια απλή μονάχα φυσιολογική σωματική αίσθηση, αλλά έχει και μεγάλο ψυχολογικό αντίκτυπο. Η *«ανησυχία της πείνας»* είναι η ψυχολογική αντανάκλαση της πείνας, όταν η τελευταία υπερβεί ορισμένα όρια ανοχής και αντοχής του οργανισμού.

Συγχέουμε συχνά την όρεξη με την πείνα, σημειώνουν οι ψυχίατροι. Η όρεξη είναι εκλεκτική πείνα. *«Ο πολιτισμένος άνθρωπος δεν τρώει επειδή πεινά, αλλά τρώει επειδή έχει όρεξη για ένα ορισμένο είδος τροφής»*.²⁶ Η πείνα δεν είναι ειδικευμένη αίσθηση, ενώ αντίθετα η όρεξη είναι ειδικευμένη και διαφοροποιημένη αίσθηση, που κατευθύνεται προς ένα ορισμένο είδος τροφής για να ικανοποιηθεί. Η όρεξη δηλαδή είναι προ παντός ψυχικό φαινόμενο αναμονής και προετοιμασίας, ενώ η πείνα έχει την αφετηρία της σε ορισμένες βιολογικές και φυσιολογικές εξεργασίες όπως η πτώχευση του οργανισμού σε θρεπτικά υλικά.

Εν συντομία, η όρεξη είναι η επιθυμία για τροφή ενώ η πείνα είναι η ανάγκη για τροφή. Έχουμε πολλές φορές όρεξη χωρίς να έχουμε έλλειψη από θρεπτικά συστατικά δηλ. χωρίς πείνα ακόμα και με γεμάτο το στομάχι. Στις περιπτώσεις αυτές η ψυχική διάθεση, η ευχαρίστηση, οι μυρωδιές «ανοίγουν» την όρεξη, χωρίς να υπάρχει πραγματική πείνα. *«Η όρεξη σε σχέση με την πείνα είναι ότι ο έρωτας σε σχέση με το γενετήσιο ένστικτο, δηλ. προπαρασκευάζει το έδαφος»*.²⁷ Οι προϋποθέσεις της εκλεκτικής πείνας, δηλαδή της όρεξης, ανατρέπονται κάτω από τις συνθήκες του λιμού, της πείνας οπότε το άτομο είναι διατεθειμένο να καταβροχθίσει ότι είναι δυνατό να καταποθεί.

Αντιλαμβανόμαστε επομένως ότι για τους ψυχιάτρους και συγγραφείς της «Ψυχοπαθολογίας», οι άνθρωποι της Κατοχής αισθάνθηκαν την πείνα, βίωσαν τον λιμό, ενώ αντίθετα όλοι εμείς αισθανόμαστε όρεξη, επιλέγουμε δηλαδή τι θα φάμε, χωρίς να έχουμε την διάθεση να «καταβροχθίσουμε» οτιδήποτε βρούμε μπροστά μας προκειμένου να ικανοποιήσουμε την ανάγκη μας για τροφή, όπως συνέβαινε με τους ανθρώπους στην Κατοχή. Με άλλα λόγια, αυτό που πραγματικά σημαίνει ο όρος πείνα, έτσι όπως τον εξηγήσαμε παραπάνω, το βίωσαν οι άνθρωποι της Κατοχής και καμία σχέση δεν έχει μ' αυτό που εμείς εννοούμε όταν, ατυχώς, χρησιμοποιούμε την λέξη πείνα. Είναι πολύ εύστοχη λοιπόν η παρατήρηση του Δούνια *«δεν ξέραμε ως τώρα τι σημαίνει πραγματικά αυτή η λέξη: πείνα!»*.

²⁴ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό.π.

²⁵ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 304.

²⁶ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 309.

²⁷ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 310.

Σύμφωνος με τους τέσσερις ψυχιάτρους, και ο καθηγητής Χατζηβασιλείου σημειώνει ότι «*κυρία και σχεδόν μοναδική αιτία της καταπληκτικής αυξήσεως της θνησιμότητας (στη διάρκεια της Κατοχής) ήτο η πείνα!*».²⁸

Ανεξάρτητα από ποιος όρος θεωρούμε ότι είναι ο πιο κατάλληλος για να περιγράψει με ακρίβεια την αιτία θανάτου από έλλειψη τροφής, η ιστορική πραγματικότητα είναι ότι χιλιάδες άνθρωποι, κατέληξαν να πεθάνουν στερούμενοι έστω και τη στοιχειώδη τροφή, ενώ η Ελλάδα γνώρισε μια μακάβρια ευρωπαϊκή πρωτιά, θρήνησε τα περισσότερα θύματα από πείνα.²⁹

Για την παρούσα μελέτη, κρίθηκε προτιμότερη η χρήση του όρου «πείνα», προκειμένου να διατηρηθεί το κλίμα της Κατοχής όπου η λέξη πείνα ήταν ιδιαίτερα «δημοφιλής» και πρωταγωνιστούσε στο καθημερινό λεξιλόγιο των ανθρώπων, καθώς δε μιλούσαν για τίποτε άλλο παρά για φαΐ. «*Όπου κι αν βρεθείς, οι άνθρωποι γύρω σου αυτό έχουν για κυριότατο θέμα ομιλίας. Η διατροφή για την επιβίωση*».³⁰

²⁸ Χατζηβασιλείου, ό. π.

²⁹ «Και τώρα στην Ελλάδα υπάρχει τρομοκρατία, πείνα και αρρώστιες. Τέτοια πείνα δεν υπάρχει αυτή τη στιγμή σ' άλλη χώρα της Ευρώπης», Roger Millieux, *Αφιέρωμα στην Ελλάδα 1940-1944*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 123. «Γιατί η Ελλάδα υπέφερε από το πρόβλημα των τροφίμων περισσότερο από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα; Τι προκάλεσε τα βάσανα των Ελλήνων;», διερωτάται ο Χουρμούζιος, και απαντά: «Αν και η Ελλάδα είναι κατεξοχήν αγροτική χώρα [...] τα κυρίως προϊόντα της ελληνικής γης είναι ο καπνός, η κορινθιακή σταφίδα, το κρασί και άλλα πολυτελή είδη, τα οποία για την ακρίβεια δεν είναι “φαγητό”, με αποτέλεσμα η χώρα ουδέποτε να είναι ικανή να συντηρηθεί από μόνη της ακόμη και σε ομαλές συνθήκες. Πολύ λιγότερο δε όταν η χώρα είναι αποκομμένη από τον υπόλοιπο κόσμο (εννοεί τον συμμαχικό αποκλεισμό): Aimilios Hourmouzios, *Starvation in Greece*, London 1943, σ. 5.

³⁰ Χρηστίδης, ό. π., σ. 252.

Κεφάλαιο 2^ο: Η ψυχολογία της Κατοχής

Στη διάρκεια της Κατοχής εμφανίστηκαν «ειδικές» ψυχικές αντιδράσεις εκ μέρους του ελληνικού λαού, οι οποίες όμως δεν ήταν ομοιόμορφες σε όλη τη διάρκειά της.

Αρχικά, ο ελληνικός πληθυσμός, εξαιτίας του πολέμου με την Ιταλία, υπήρξε επιθετικός. Όσο όμως οι Γερμανοί κατευθύνονται νοτιότερα και διαλύουν τη στρατιωτική αντίσταση των Ελλήνων, η επιθετικότητα περιορίζεται και κυριαρχούν περισσότερο παθητικά στοιχεία. Στη διάρκεια της εισβολής υπάρχει μια καθολική σχεδόν αντίδραση ανησυχίας και αναμονής, αποτέλεσμα του κινδύνου και του αγνώστου που επέφερε η παρουσία του κατακτητή. Αργότερα, όταν οι Γερμανοί εγκαθιδρύουν την κυριαρχία τους είναι έντονα, από την πλευρά του λαού, τα στοιχεία του μίσους και της αγανάκτησης, το στοιχείο της οργής ταυτόχρονα με την περιέργεια και την έκπληξη. Με τον καιρό, ο εχθρός έπαψε να προκαλεί την έκπληξη και την περιέργεια και βάζοντας σε εφαρμογή τους μηχανισμούς τρομοκρατίας, που θα εξετάσουμε παρακάτω, άρχισε να ασκεί την ψυχολογική του επίδραση με πρόθεσή του να προσβάλλει το εθνικό συναίσθημα.³¹

Έτσι, ο λαός αισθανόταν καθημερινά άγχος και αγωνία για το πρόβλημα της ύπαρξης, την ικανοποίηση των αναγκών της ζωής κάτω από τις πιο οδυνηρές συνθήκες που γνώρισε ποτέ ένας λαός, με συνέπεια μια αδιάκοπη πάλη, ένα πρόβλημα ακατάπαυστης προσαρμογής στα νέα δεδομένα.

Η προσπάθεια του λαού να προσαρμοστεί γινόταν όλο και πιο δύσκολη από την έλλειψη καθαρής προοπτικής για το μέλλον, αλλά και από την προοδευτική εξάντληση. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε καθημερινά και προσπαθούσε να αντιμετωπίσει όπως, η αναζήτηση τροφής, ο περιορισμός της κυκλοφορίας, η συσκότιση, το ψύχος, οι αεροπορικές επιδρομές, αλλά και η τρομοκρατία με την καθημερινή τους επανάληψη μεγάλωναν την ψυχική πίεση,³² και δικαιολογημένα κατά τους πρώτους κυρίως κατοχικούς μήνες και πολύ πριν εκδηλωθεί το αντιστασιακό κίνημα, ήταν τόσο έκδηλα στους ανθρώπους τα σημάδια της απελπισίας και της υποταγής, ώστε να «μοιάζουν με ανθρώπους που επιστρέφουν από το νεκροταφείο μετά από κηδεία».³³

Ωστόσο, δύο ήταν οι παράγοντες που συνέβαλλαν στην αλλαγή της ψυχολογίας του κατακτημένου πλήθους στην Ελλάδα, οι πρωταγωνιστές της Κατοχής, δηλαδή η πείνα και η τρομοκρατία,³⁴ εξαιτίας των οποίων το «αύριο» φάνταζε πιο μακρινό και αβέβαιο από ποτέ.

Κύρια μέριμνα των κατακτητών στην διάρκεια της Κατοχής ήταν να εγκαθιδρύσουν ένα καθεστώς τρόμου, υπό τέτοιες συνθήκες για τον πληθυσμό, όπου κάθε αίσθημα ασφάλειας θα εξαφανιζόταν και τη θέση του θα έπαιρνε ένας παρατεταμένος, εξαιρετικά οδυνηρός αγχώδης φόβος, που θα κατέλυε κάθε σκέψη και συναίσθημα, με αποτέλεσμα την ψυχική οπισθοδρόμηση του λαού.³⁵

Με άλλα λόγια, οι κατακτητές επιδίωκαν και κατάφεραν με τους μηχανισμούς τρομοκρατίας που χρησιμοποιούσαν (στρατόπεδα συγκέντρωσης, βασανιστήρια, φυλακίσεις, μπλόκα) να προκαλέσουν και να διατηρήσουν το αίσθημα της αβεβαιότητας, του συνεχούς κινδύνου, με αποτέλεσμα το άγχος (και όχι ο φόβος³⁶)

³¹ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 261.

³² Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 261, 262.

³³ Η φράση αναφέρεται στο Mazower, ό. π., σ. 115.

³⁴ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 7.

³⁵ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 117.

³⁶ Όπως διευκρινίζουν οι ψυχίατροι, το άγχος το χαρακτηρίζει η απουσία αντικειμένου, ενώ ο φόβος προϋποθέτει ένα αντικείμενο γνωστό και καθορισμένο. Με άλλα λόγια, η κύρια πηγή του άγχους είναι

μπροστά στο άγνωστο, να είναι το κύριο γνώρισμα της ψυχικής κατάστασης του λαού στην διάρκεια της Κατοχής. Οι μηχανισμοί αυτοί, αποσκοπούσαν περισσότερο στην καλλιέργεια του τρόμου και στην άμβλυνση της αγωνίας εκατομμυρίων ανθρώπων, και λιγότερο στην ανεύρεση των υπευθύνων για σαμποτάζ και φόνους Γερμανών ή στην πρόληψη παρόμοιων γεγονότων με την παραδειγματική σκληρότητα της αντίδρασής τους.³⁷

Ειδικά τα μπλόκα, τα χαρακτήριζε μια *σκηνοθεσία*, σύμφωνα με την οποία οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους, συγκέντρωναν το πλήθος στη δημόσια πλατεία και ύστερα από πολλές ώρες αναμονής, μασκοφόροι που κυκλοφορούσαν ανάμεσα στο πλήθος διάλεγαν εκείνους που θα τουφεκίζονταν, θα βασανίζονταν ή θα εκτοπίζονταν. Η προσπάθεια θεαματικής δράσης και σκηνοθεσίας έβρισκε στο μπλόκο την πιο τέλεια μορφή της, και επιτευχόταν η κύρια επιδίωξη των κατακτητών, δηλαδή η τρομοκρατική επίδραση. Βασική τακτική των κατακτητών ήταν η τακτική του μυστηρίου και του αγνώστου. Όσοι ήταν παρόντες στο μπλόκο δεν ήξεραν αν θα συλληφθούν, αν θα εκτελεστούν ή αν θα αφεθούν ελεύθεροι με αποτέλεσμα η αγωνία, εξαιτίας της αναμονής και των τρομερών σκηνών που την τροφοδοτούσαν, να φτάνει στο κατακόρυφο.³⁸

Στις επίσημες, μέσω των εφημερίδων, ανακοινώσεις τους για εκτελέσεις πολιτών, οι κατακτητές υποστήριζαν ότι προέβαιναν σ' αυτές «προς παραδειγματισμόν του ελληνικού λαού». Τα αντίποινα αυτά οι πολίτες τα εκλάμβαναν ως βάρβαρες τρομοκρατικές μεθόδους εκ μέρους των κατακτητών, που γινότουσαν ακόμη πιο βάρβαρες, όσο μεγαλύτερες ήταν οι δυσκολίες που συναντούσαν.³⁹

Στην πραγματικότητα όμως δεν χρειαζόταν καμία αφορμή για να εκτελεστεί κάποιος, αλλά οποιοσδήποτε από τους κατακτητές μπορούσε ατιμώρητα να εκτελέσει οποιονδήποτε για τον οποιονδήποτε λόγο. Γι' αυτό οι κατακτητές φρόντιζαν σε κάθε ευκαιρία να αποδεικνύουν ότι οι ζωές των ανθρώπων κρέμονταν από μια εξαιρετικά λεπτή κλωστή, που μπορούσε να σπάσει ανά πάσα στιγμή για λόγους που γνώριζαν μόνο οι κατακτητές, επιθυμία των οποίων ήταν να κάνουν επιδείξη της παντοδυναμίας τους πάνω στη ζωή των ανθρώπων και να γίνει κατανοητό «*πόσο εύκολο ήταν το χωρίς κανένα λόγο χάσιμό της*».⁴⁰

Δεν ήταν απαραίτητο όμως οι άνθρωποι να γίνουν μάρτυρες ενός μπλόκου ή μιας δημόσιας εκτέλεσης για να νιώσουν το αίμα τους να παγώνει. Τις περισσότερες φορές αρκούσε ένας απλός πυροβολισμός για να ξαφνιαστούν και να σπαρταρίσουν σαν το ψάρι από τον τρόπο...⁴¹

Τα αποσπάσματα που ακολουθούν είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα γιατί περιγράφουν πώς βίωσαν το κλίμα τρομοκρατίας που κυριαρχούσε στην Ελλάδα, οι τέσσερις ψυχίατροι-συγγραφείς της «Ψυχοπαθολογίας».

«Ήταν καθημερινή η αναμονή μιας δυστυχίας άγνωστης, απρόβλεπτης, που δεν ήταν δυνατό να προλάβουμε και που μας πρόβαλλε σαν αναπόφευκτη κάθε στιγμή ο κατακτητής. Το πηχτό αυτό σκοτάδι, που μέσα του παραδέρναμε, το συναίσθημα της αδυναμίας μας και του αναπότρεπτου, το συναίσθημα αυτό του άγχους, χρωμάτιζε όλο το θυμικό μας, όλες τις πράξεις μας, και σχεδόν ποτέ δεν διαλύονταν. Η αιτία του

το άγνωστο. Η αλλιώς, το άγνωστο γεννά μόνο άγχος και όχι φόβο: Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 43, 45.

³⁷ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 120, 121.

³⁸ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 124.

³⁹ Δούνιας, ό. π., σ. 145.

⁴⁰ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 127.

⁴¹ Δούνιας, ό. π., σ. 53.

άγχους αυτού δεν ήταν ολότελα συνειδητή στους πιο πολλούς, και τώρα δεν διατηρούμε απ' αυτό παρά μιαν ανάμνηση αόριστης οδύνης, που οι περισσότεροι αρνιούνται και δίκαια να ταυτίσουν με το φόβο. Τίποτε δεν ήταν οδυνηρότερο από το αόριστο, εξακολουθητικό και διάχυτο αυτό άγχος, ένα είδος ζωντανής και ασύλληπτης καταχνιάς, που μαύριζε ακόμα και το φως».⁴²

Μέσα από τις σελίδες του βιβλίου τους καλούν τους αναγνώστες τους, όσους απ' αυτούς υπήρξαν μάρτυρες της γερμανικής κατοχής, να ανακαλέσουν δυσάρεστες μνήμες και εικόνες ώστε να μπορέσουν να συνειδητοποιήσουν, και μαζί μ' αυτούς να ενημερωθούμε κι εμείς, πώς συνδεόταν καθημερινά το άγχος που ένιωθαν με την τρομοκρατία, αλλά και την πείνα.

«Προσπαθήστε να ξαναζήσετε την τότε ατμόσφαιρα. Νύχτα και ομίχλη σκέπαζε ολόκληρη την Ευρώπη. Οι δρόμοι κατασκότεινοι μόλις βράδιαζε. Τη σιωπή δεν τάραζε παρά η γερμανική μπότα κι οι μυστηριώδεις πυροβολισμοί. Σε κάθε βήμα ένα άγνωστο ορθωνόταν, ως και στις πιο μικρές λεπτομέρειες. Κανένα σίγουρο νέο, ένα πλήθος από φήμες, η μια πιο απίθανη απ' την άλλη. Καμία ασφάλεια. Θυμηθείτε την ανησυχία σας κάθε φορά που ένας από τους δικούς σας αργούσε έστω κι ένα τέταρτο της ώρας. Θυμηθείτε ακόμα τη δυσπιστία που σας προκαλούσαν και τα πιο γνώριμα πρόσωπα. Προσθέστε την πείνα και την αγωνία για το τι θα ήταν η αυριανή τροφή, και ίσως μπορέσετε να αναπλάσετε ως ένα σημείο την τότε ατμόσφαιρα[...]. Θεωρούμε ως βέβαιο, πως εκείνο που edέσποζε τότε δεν ήταν ο φόβος, αλλά μια καταπίεση, ένα άγχος μπροστά στο σκοτάδι που μας περιστοιχίζει και που δε μας επέτρεπε κανένα μέσο άμυνας. Ήταν πραγματικά και όχι αλληγορικά η νύχτα και η ομίχλη!...Nacht und Nebel».⁴³

Όλα λοιπόν τα μέσα τρομοκρατίας που επιστράτευσαν οι κατακτητές καταλήγουν σ' ένα μόνο ψυχολογικό γεγονός, το οποίο και επεδίωκαν: τη προβολή του αγνώστου, τη δημιουργία δηλαδή του συναισθήματος «ότι υπάρχει πάντα ένας κίνδυνος». Όπως μας πληροφορούν οι ψυχίατροι, δεν μπορεί να υπάρξει τρομοκρατία χωρίς τη δημιουργία του αισθήματος του κινδύνου, το οποίο με τη σειρά του προκαλεί το άγχος σαν αντίδραση της προσωπικότητας.⁴⁴ Γι' αυτό και υποστηρίζουν ότι «αποτελεσματικότερη είναι η τρομοκρατία που δεν γνωστοποιεί τα μέσα της, από την προσπάθεια τρομοκράτησης με καθημερινές ανακοινώσεις ομαδικών τουφεκισμών και βασανισμών».⁴⁵

Στην προσπάθειά τους λοιπόν οι Γερμανοί να εγκαθιδρύσουν ένα τρομοκρατικό κλίμα προκειμένου να κάμψουν το ηθικό του πληθυσμού αναζήτησαν τα μέσα εκείνα που θα εξυπηρετούσαν τον στόχο τους. Σύμφωνα με τους ψυχιάτρους, τα δύο πιο σημαντικά τρομοκρατικά μέσα που χρησιμοποίησαν οι κατακτητές ήταν η πείνα και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα οποία με τη φήμη τους χρησίμευσαν «όχι μόνο σαν φυλακή, σαν παρακαταθήκη φτηνών εργατικών χεριών και σαν εργαστήριο εξολόθρευσης των ανεπιθύμητων, αλλά ουσιαστικότερα για να εμπνέουν ακόμα τον τρόμο στον υπόλοιπο πληθυσμό»,⁴⁶ ώστε να καμφθεί το ηθικό και ταυτόχρονα η

⁴² Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 125.

⁴³ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 134. Οι συγγραφείς στο βιβλίο τους κάνουν ιδιαίτερη αναφορά σε ένα γερμανικό διάταγμα, «που έφερε δύο περίφημες μυστηριώδικες λέξεις», Νύχτα και Ομίχλη. Όπως επισημαίνουν οι ψυχίατροι, σύμφωνα με το διάταγμα «Νύχτα και Ομίχλη», όποιος θεωρείτο δράστης κατασκοπείας, συμποτάζ ή εχθρός της Γερμανίας θα έπρεπε να εξαφανισθεί, και η νύχτα και η ομίχλη να σκεπάσουν τα ίχνη του ώστε ποτέ πια να μη γίνει λόγος γι' αυτόν: Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 119.

⁴⁴ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 134.

⁴⁵ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 269.

⁴⁶ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 135.

θέληση για αντίσταση τόσο των κρατουμένων, όσο και ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού.⁴⁷

«Πρέπει όμως οπωσδήποτε να μην ξεχνούμε ότι μόνο μια μικρή αναλογία του πληθυσμού υπέφερε από τις βιαιότητες των σωματικών βασανιστηρίων και των εκτελέσεων», διευκρινίζουν οι ψυχίατροι. «Αντίθετα, ολόκληρος ο πληθυσμός δοκίμαζε έντονα τα ψυχικά βασανιστήρια και την ηθική καταπίεση».⁴⁸

Όπως λοιπόν αναφέραμε παραπάνω, κατά την κρίση των ψυχιάτρων της «Ψυχοπαθολογίας», η πείνα στη διάρκεια της Κατοχής ήταν ένα από τα τρομοκρατικά μέσα που εφάρμοσαν οι κατακτητές σε ολόκληρη την Ευρώπη και μάλιστα, το πιο αποτελεσματικό «που στα χέρια των κατακτητών είχε σαφείς και συγκεκριμένους σκοπούς, δημιούργησε πολλές χιλιάδες θύματα, και με την καθολικότητά της άσκησε τεράστια επίδραση στο ηθικό, χτυπώντας το πολύπλευρα,⁴⁹ και έφερε μπροστά στα μάτια τού καθένα την εικόνα του αφανισμού του».⁵⁰

Είναι φανερό λοιπόν ότι οι τέσσερις ψυχίατροι με κατηγορηματικό τρόπο υποστηρίζουν ότι η πείνα ήταν όχι μόνο ένα τρομοκρατικό όπλο που χρησιμοποίησαν οι κατακτητές, αλλά ήταν και το πιο αποτελεσματικό στην προσπάθειά τους να κάμψουν το ηθικό του λαού και να τον καταστήσουν ανήμπορο να προβεί σε οποιαδήποτε αντιστασιακή κίνηση. Στις επόμενες γραμμές παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα για τις απόψεις των ψυχιάτρων σχετικά με τη χρήση της πείνας ως όπλο εκ μέρους των Γερμανών:

«Ο πανικός της πείνας είχε αποσυνθετική επίδραση στο ηθικό. Όλοι απασχολούνταν με την κοιλιά τους, που ήταν βέβαια ο αντικειμενικός σκοπός του τρομοκρατικού όπλου της πείνας. Οι κατακτητές, εφαρμόζοντάς το, ήξεραν ότι χτυπούσαν στα κρίρια σημεία για να σπάσουν κάθε αντίσταση στις κατακτημένες χώρες.

*Το σχέδιο της εξαθλίωσης με το συστηματικό άρμεγμα των τροφίμων για τις ανάγκες του στρατού κατοχής, αποδείχτηκε το φοβερότερο και το αποτελεσματικότερο στην εφαρμογή του. Ενάντια στο τρομακτικό αυτό μέσο έπρεπε οι πληθυσμοί να αντιτάξουν την πιο σκληρή πάλη για την επιβίωση. Κοντά στο άγχος του αγνώστου, με τις συλλήψεις και τις εκτελέσεις, έπρεπε η προσωπικότητα να κυριαρχήσει και στο άγχος του ενδεχόμενου θανάτου από την πείνα. Κάθε φορά που οι επιχειρήσεις δεν πήγαιναν καλά, οι κατακτητές εντείνανε το τρομοκρατικό όπλο της πείνας. Κάθε φορά που η καθολική αντίσταση εσημείωνε επιτυχίες, οι Γερμανοί μπλοκάριζαν τα τρόφιμα στις παραγωγικές περιοχές και απαγόρευαν κάθε μεταφορά».*⁵¹

Χρησιμοποιήθηκε πράγματι σκόπιμα η πείνα εκ μέρους των κατακτητών ως όπλο με σκοπό την κάμψη του ηθικού και τον περιορισμό αντιστασιακών ενεργειών; Μήπως οι ψυχίατροι κρίνουν εκ του αποτελέσματος; Επηρεασμένοι δηλαδή από τα πολλά θύματά της και τις καταστροφικές της συνέπειες στο σώμα και την ψυχή του ανθρώπου; Μήπως η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση; Προτού απαντήσουμε όμως στο ερώτημα αυτό, κρίνεται σκόπιμο να εξετάσουμε την επίδραση της πείνας στην ψυχολογία του πληθυσμού.

⁴⁷ Πολύ εύστοχο είναι το σχόλιο του Κορνάρου: «Το Χαϊδάρι ιδρύθηκε περισσότερο για τους έξω και λιγότερο για τους ίδιους τους κρατούμενους[...]. Έπρεπε να γίνει ο μπαμπούλας, φόβητρο, συνώνυμο με το χάρο, και να παραδοθεί έτσι στη φαντασία του ευαίσθητου λαού μας[...]: Θέμος Κορνάρος, *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Χρόνος, Αθήνα 1982, σ. 53. «...Κανένα (στρατόπεδο συγκέντρωσης) δεν απέκτησε τη φήμη του Χαϊδαρίου. Ούτε ήταν τυχαίο αυτό. Από την ώρα που ιδρύθηκε, τον Σεπτέμβριο του 1943, η ίδια η φήμη του έγινε ουσιώδες στοιχείο του τρομοκρατικού συστήματος»: Mazower, ό. π., σ. 254.

⁴⁸ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 162.

⁴⁹ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 9.

⁵⁰ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 285

⁵¹ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 328.

Σύμφωνα με τους ψυχιάτρους της «Ψυχοπαθολογίας», η πείνα επέδρασε και είχε δυσμενή αποτελέσματα στο μέγιστο ποσοστό του πληθυσμού και υποστηρίζουν ότι «δεν υπήρξε σχεδόν άνθρωπος που να έμεινε ανεπηρέαστος («καθολικότητα της πείνας»), και οργανικό σύστημα που να μην εξεδήλωσε λίγο ή πολύ τον αντίκτυπο του υποσιτισμού και της στέρησης».⁵²

Η έκταση ωστόσο της πείνας δεν ήταν πάντα ίδια, ούτε από άποψη χρονικής διάρκειας ούτε από άποψη σοβαρότητας και συνεπειών, σε όλους ανεξάρτητα τους αρρώστους. Υπήρχε δηλαδή κλινική πολυμορφία των ψυχοπαθολογικών φαινομένων της πείνας ανάλογα με την ιδιοσυστασία και τον χαρακτήρα των ατόμων με αποτέλεσμα αυτά να αντιδρούν διαφορετικά στην πείνα. Η προέλευση επομένως των ψυχικών διαταραχών της νόσου της πείνας είναι οργανική, «φυσιογενής».

Η ψυχολογία του πληθυσμού διαγραφόταν καθαρά στα πρόσωπα των περαστικών: *«Όλοι γέρασαν με μιας και στα μάτια τους ζωγραφίστηκε η μαύρη έγνοια και η αγωνία η θανάσιμη»*.⁵³ Ο πανικός που η πείνα προκαλούσε, ζωγραφίζονταν ολοζώντανος στα χλωμά και σκελετωμένα πρόσωπα. *«Αναζήτηση τροφής και ανησυχία για το αύριο παίρνουν μορφή κρυφού πανικού»*,⁵⁴ παρατηρεί ο Δούνιας.

Οι άνθρωποι έτρωγαν ότι κι αν έβρισκαν, χωρίς επιλογή και διάκριση γιατί τους κατείχε ο φόβος και η αγωνία μην τυχόν πάθουν αβιταμίνωση ή πρήξιμο. Υπήρχε κύμα πολυφαγίας και βουλιμίας και όλοι διαρκώς μασούσαν. Υπήρχε γενικός εκνευρισμός και ήταν διάχυτη η ανησυχία της πείνας. Η βουλιμία και ο πανικός ήταν τα κύρια γνωρίσματα του ψυχολογικού κλίματος της εποχής εκείνης, μιας εποχής «πραγματικής μανίας επιβίωσης», και απαντώνται στα πρώτα στάδια του λιμού πριν εκδηλωθούν οι ψυχικές διαταραχές της νόσου της πείνας. Ήταν μια αγωνιώδης περισσότερο μαζική αναταραχή μπροστά στο άγνωστο μελλούμενο, (*«άγχος της πείνας»*), παρά ψυχικές διαταραχές της νόσου της πείνας.

Ο πανικός της πείνας ήταν λοιπόν μια αντίδραση ένστικτης ανάγκης, αποτέλεσμα ομαδικής στάσης του πληθυσμού ενάντια στον κίνδυνο του λιμού. Ήταν δηλαδή εκδήλωση ομαδικής ψυχολογίας. Η προσωπικότητα κυριαρχήθηκε από το συναίσθημα, το οποίο γέννησε η μαζικότητα του κινδύνου, με αποτέλεσμα η ψυχολογία του πλήθους να αντικαταστήσει την ψυχολογία του ατόμου, σύμφωνα με τους ψυχιάτρους.

Αναφερθήκαμε παραπάνω σε *«άγχος της πείνας»*, *«νόσο της πείνας»* και *«ψυχοπαθολογία της πείνας»*. Συνοψίζοντας, να διευκρινίσουμε ότι *«άγχος της πείνας»* είναι ο πανικός και η βουλιμία που διακατείχε τους ανθρώπους μπροστά στην ανησυχία τους να μην προσβληθούν από τη *«νόσο της πείνας»*, η οποία εκδηλωνόταν κυρίως με τη μορφή οιδημάτων στο σώμα και ακολουθούσε η καταστροφή οργανικών συστημάτων.

Όσοι προσβλήθηκαν όμως από τη νόσο της πείνας δεν σημαίνει ότι εκδήλωσαν και ψυχικές διαταραχές. Μόνο όσοι υποσιτίστηκαν για πολύ καιρό και τα οργανικά τους συστήματα υπέστησαν ανεπανόρθωτες βλάβες παρουσίασαν ψυχικές διαταραχές, και τελικά υπέκυπταν μέσα σε διάστημα 5 έως 15 ή 20 ημερών. Η γρήγορη αυτή έκβαση οφείλεται στο ότι μόνο οι απόλυτα εξαντλημένοι οργανισμοί, που είχαν πια υποστεί ανεπανόρθωτες οργανικές βλάβες, είχαν προσβληθεί δηλαδή από τη *«νόσο της πείνας»*, παρουσίαζαν ψυχικές διαταραχές (*«ψυχοπαθολογία της πείνας»*).

Ο ασθενής ο οποίος έπασχε από ψυχικές διαταραχές εξαιτίας της πείνας, ακολουθούσε μια μη αναστρέψιμη πορεία μέχρι το θάνατο, που οι ψυχίατροι την

⁵² Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 302.

⁵³ Δημήτρης Γληνός, *Τί είναι και τί θέλει το ΕΑΜ*, Ρήγας, Αθήνα 1944, σ. 33.

⁵⁴ Δούνιας, ό. π., σ. 26.

διακρίνουν σε τρία στάδια: το *διεγερτικό* (ή υπερτονίας⁵⁵), της *κατάπτωσης* (ή υποτονίας⁵⁶) και το *τελικό*,⁵⁷ χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι σε όλους τους ασθενείς εμφανίζονταν τα τρία αυτά στάδια κατά την ίδια σειρά, διαδεχόμενα το ένα το άλλο με τρόπο απαρέγκλιτο.⁵⁸

Κατά το **διεγερτικό στάδιο**, που ονομάζεται έτσι επειδή ο άρρωστος παρουσιάζει υπερτονικές εκδηλώσεις, η αίσθηση της πείνας είναι έντονη, συνεχής και πολλές φορές ανυπόφορη, ενώ δίνει στον άρρωστο την εντύπωση του απόλυτου κενού στην κοιλιά του. Ο άρρωστος αισθάνεται ένα περίεργο εσωτερικό εκνευρισμό, που τον επιτείνει μια αόριστη ανησυχία και αγωνία, ενώ συνεχώς θέλει να κινείται, να κάνει άσκοπες πράξεις, να περπατά, και διαρκώς αναζητά κάτι. Η μόνη του έγνοια είναι, η με κάθε τρόπο εξεύρεση τροφής, γι' αυτό και καταφεύγει στην ζητιανιά ή στην αλητεία, στις μικροκλοπές, και στην τόσο εξευτελιστική για την ανθρώπινη αξία αναζήτηση τροφίμων στα πιο απίθανα μέρη.

Ο άρρωστος χαρακτηρίζεται λοιπόν από υπερκινητικότητα, διεγερτικότητα, ζωηρότητα των αντιλήψεων και των αισθήσεων, ζωηρή μνήμη, ασυνταξία ανάμεσα στις προθέσεις και τις πράξεις του, ιδεόρροια, αστάθεια στην προσοχή και διαταραχές στη συναισθηματικότητα. Η έκφραση του προσώπου είναι στυγνή, τραβηγμένη, ζωηρή, με εκφραστικά μάτια, ενώ μια αδιόρατη έκφραση αγωνίας διαγράφεται στην όλη φυσιогνωμία του αρρώστου. Η εξασθένηση των δυνάμεων είναι σημαντική και η απώλεια του βάρους επίσης. Τα οιδήματα φανερώνουν την ολέθρια πορεία της οργανικής κατάρρευσης. Ο άρρωστος όμως είναι ικανός να περπατάει, ενώ μόλις και μετά βίας προδίδει τις ψυχικές του ανωμαλίες, τις οποίες πρέπει να προσέξουμε και να αναζητήσουμε.

Στο **στάδιο της κατάπτωσης**, οι ψυχικές διαταραχές επιτείνονται και επιβάλλονται στον παρατηρητή. Η όλη εμφάνιση και συμπεριφορά του αρρώστου δείχνουν μια βαθιά ψυχική αποσύνθεση και μια μεταβολή της ψυχικής του προσωπικότητας. Είναι ένα λιπόσαρκο και οιδηματικό ράκος που κείτεται πλέον ακίνητο. Κοιμάται ή ρεμβάζει προφέροντας στερεότυπα κατά καιρούς την ίδια πάντα λέξη: «ψωμί...ψωμί...». Η αντίληψη, η αντίδραση και η προσοχή είναι ελαττωμένες. Ο άρρωστος τρώει αν του προσφερθεί φαγητό από ένστικτο, αλλά δεν συναισθάνεται την πείνα σαν μια κατάσταση συνειδητή, μιας οργανικής ανάγκης που υπάρχει. Δεν ενδιαφέρεται για τίποτα. Δεν φαίνεται να ακούει τίποτα. Δεν ενοχλείται από τίποτα. Το βλέμμα είναι απλανές.

Τα αισθήματα της αλληλεγγύης και της φιλαλληλίας εξαφανίζονται, το αίσθημα της ατομικής αξιοπρέπειας επίσης, ενώ το αίσθημα της αηδίας απουσιάζει. Ο άρρωστος είναι ικανός να φάει οτιδήποτε, και στα προχωρημένα στάδια δεν αποκλείεται να φτάσει και στον κανιβαλισμό. Η αλλοίωση των χαρακτηριστικών έχει προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό που πολλοί άρρωστοι καταντούν αγνώριστοι.

Προς το τέλος ή σχεδόν το τέλος του δεύτερου σταδίου, ο ύπνος είναι συνεχής ή εναλλάσσεται με ονειροπολήσεις που έχουν περιεχόμενο την τροφή,⁵⁹ η ψυχική

⁵⁵ Α. Λέφα, Ν. Αγγελόπουλου, *Εισαγωγή εις την σπουδήν των ψυχοπαθολογικών εκδηλώσεων της πείνης*, Ιατρική Πρόοδος, Αθήνα 1946, σ. 254.

⁵⁶ Α. Λέφα, Ν. Αγγελόπουλου, ό. π.

⁵⁷ Για λεπτομερέστερη ανάλυση, βλ. Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 329-353.

⁵⁸ Α. Λέφα, Ν. Αγγελόπουλου, ό. π.

⁵⁹ Τα όνειρα πολλών ανθρώπων στη διάρκεια της Κατοχής, που το ψωμί αποτέλεσε σπάνιο είδος, είδος πολυτελείας, είχαν ως θέμα τους το φαγητό. Αυτό όμως δεν ήταν χαρακτηριστικό μόνο όσων παρουσίαζαν ψυχικές διαταραχές, αλλά όλων όσων το μυαλό τους απασχολούσε το φαγητό. Το αίσθημα της ανικανοποίητης πείνας δηλαδή ήταν ένα ατέλειωτο μαρτύριο, από το οποίο δεν κατόρθωνε να τους απαλλάξει ούτε ο ύπνος. Χαρακτηριστικό είναι το όνειρο που περιγράφει η Ι.

κατάσταση του αρρώστου επιδεινώνεται, ο ορίζοντας της συνείδησης όλο και στενεύει, ενώ η ακινησία και η αδράνεια προμηνύουν τη γρήγορη λύση του δράματος που επέρχεται πολλές φορές απρόοπτα και δραματικά.

Το χειρότερο και ίσως το χαρακτηριστικότερο γεγονός του σταδίου αυτού, είναι η άμβλυνση του αισθήματος της αηδίας, που μαζί με την έλλειψη κάθε αισθήματος ατομικής, αλλά και ανθρώπινης αξιοπρέπειας, υποβιβάζουν τον άρρωστο στο επίπεδο του ζώου.

Καμιά αηδία, κανένα αίσθημα αποτροπιασμού δεν σταματά την ακατάσχετη αυτή βουλιμία για οτιδήποτε μπορεί να είναι όχι φαγώσιμο, αλλά απλώς καταπόσιμο. «*Το πεινασμένο πλάσμα ζητάει οπωσδήποτε να ικανοποιήσει τα πρωτόγονα ένστικτά του: να φάει, να φάει οτιδήποτε, ακόμη και σκουπίδια!*».⁶⁰

Η πείνα λοιπόν έσπρωχνε τον άνθρωπο σε σημείο πρωτογονισμού (ή παλινδρόμησης) και αποκτήνωσης. «*Η γενική αποκτήνωση του λαού συμπληρώνεται κάθε μέρα που περνά*»,⁶¹ παρατηρούσε ο Δούνιας. Ούτε αηδία, ούτε αποτροπιασμός, ούτε σεβασμός για το θάνατο, ούτε στοιχειώδης αλληλεγγύη για τον συνάνθρωπο. Αντίθετα, όλη η ψυχική προσωπικότητα του αρρώστου διατελεί σε παλινδρόμηση (régression) και κυριαρχείται από την άκαμπτη και τυφλή δύναμη του ένστικτου.

Η σκέψη δηλαδή σα γνώρισμα της εξελιγμένης προσωπικότητας υποχωρεί μπροστά σε μια πρωτόγονη δράση, που αποβλέπει αποκλειστικά στην άμεση ικανοποίηση των αναγκών. «*Καθώς φαίνεται σιγά-σιγά αλλά σίγουρα πλησιάζετε στην πρωτόγονη κατάσταση των ανθρώπων, δηλαδή την ουσία της υπάρξεως που αποτελεί το κυνήγι της τροφής*», έγραψε στον Δούνια ένας φίλος του.⁶² Αλλά και ο Μαρουδής διαπίστωνε πως «*το βούνευρο της πείνας ζυπνά τον πρωτόγονο άνθρωπο. Μέσα στον πανικό, ρίχνεται και αρπάζει την τροφή του αλλουνού, γκρεμίζει τα καθιερωμένα φράγματα, σα ζώο μ' αφρισμένο στόμα ορμά, φοβερίζει, εγκληματεί*».⁶³

Το λεγόμενο «ένστικτο της αυτοσυντήρησης», υπό τις συνθήκες έντονης και παρατεταμένης πείνας σπρώχνει τον άνθρωπο σε πράξεις που είναι απειλή για την υγεία και τον εαυτό του, και δεν λειτουργεί προστατευτικά. Ο πεινασμένος αδιαφορεί για τους κινδύνους που αντιμετωπίζει, αρκεί μόνο να φθάσει τον επιδιωκόμενο σκοπό. Να φάει οτιδήποτε μπορεί να βρει και με κάθε τίμημα. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης επομένως καταλήγει σε αντίθετους σκοπούς από εκείνους που εξυπηρετεί, όταν οι συνθήκες το αναγκάσουν, εξηγούν οι ψυχίατροι.

Η πείνα επομένως επιβάλλεται στους υπόλοιπους καθοριστικούς παράγοντες της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως είναι μεταξύ άλλων η ανάγκη για αυτοπροστασία, με αποτέλεσμα «το ένστικτο της αυτοσυντήρησης» (ή με άλλα λόγια η θέληση για ζωή) να εξαφανίζεται, παραχωρώντας την θέση του στην απάθεια και την αδιαφορία.⁶⁴

Τσάτσου στο ημερολόγιό της. «*Έβλεπα το πιο θαυμάσιο όνειρο. Ένα πολύ μακρύ τραπέζι στολισμένο με τα πιο όμορφα φαγητά και γλυκά...*»: Τσάτσου, ό. π., σ. 27.

⁶⁰ Δούνιας, ό. π., σ. 139.

⁶¹ Δούνιας, ό. π., σ. 99.

⁶² Δούνιας, ό. π., σ. 131.

⁶³ Μαρουδής, σ. 31.

⁶⁴ Pitrim A. Sorokin, *Man and Society in calamity: The effects of war, revolution, famine, pestilence upon human mind, behavior, social organization and cultural life*, New York 1943, σσ. 56, 59. Ενδεικτικό της απελπισίας στην οποία μπορεί να οδηγήσει η πείνα τον άνθρωπο είναι η πρωτοβουλία των κατοίκων της Κύμης (που την τελευταία στιγμή απέτρεψε ο Μητροπολίτης Καρυστίας και Σκύρου) να ζητήσουν από τον ιταλικό στρατό να τους φονεύσει, ώστε να λυτρωθούν μια ώρα νωρίτερα από τα μαρτύρια της πείνας: «Ο Μητροπολίτης Καρυστίας και Σκύρου προς τον Εξοχότατον επί του Επισιτισμού Υπουργόν», Αρχείο Νικόλαου Δέα (Α. Ε. 262, ΦΑΚ. 6), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη. Αν και αγνοούμε ανάλογα άλλα περιστατικά ανθρώπων που να αυτοκτόνησαν ή να θέλησαν να αυτοκτονήσουν εξαιτίας της πείνας (οι ψυχίατροι τουλάχιστον στο βιβλίο τους δεν

«Η πείνα και η αθλιότητα, η έλλειψη κάθε έννοιας διοικήσεως και το ένστικτο της αυτοσυντηρήσεως έφερε στην επιφάνεια όλες τις σκοτεινές ορμές των ανθρώπων»,⁶⁵ αντιλαμβάνεται ο Δούνιας, αλλά και ο Χρηστίδης πολύ σωστά σχολιάζει ότι «το ένστικτο της αυτοσυντήρησης βουβαίνει όλες τις φωνές»,⁶⁶ υπονοώντας ότι καθιστά τον άνθρωπο ικανό, προκειμένου να επιβιώσει για τα πάντα, καταργώντας τους δισταγμούς του.

Όπως εξηγούν οι ψυχίατροι, η πείνα καθιστά παντοδύναμο το ένστικτο, με αποτέλεσμα ο πολιτισμός να καταρρέει και να εξαφανίζεται και ο άνθρωπος να μεταμορφώνεται σε «ενστικτώδικο άνθρωπο», ο οποίος αρνούμενος τον εξανθρωπισμό που αντιπροσωπεύει ο πολιτισμός, θέτει στην υπηρεσία του συναισθήματος τη σκέψη, και υποτάσσει το λογικό στο πάθος και την πραγματικότητα στην υποκειμενικότητα.

Το **τελικό στάδιο** είναι εκείνο που διαρκεί λίγες μόνο μέρες για να καταλήξει τελικά στο θάνατο. Ο άρρωστος βρίσκεται πια σε κωματώδη ή υποκωματώδη κατάσταση, με στιγμιαίες αναλαμπές, που γίνονται όλο και πιο σπάνιες. Άλλοτε πάλι παραληρεί. Η αδιαφορία για τροφή είναι πλήρης, ενώ και κατά τα διαστήματα της αναλαμπής δεν δείχνει κανένα ενδιαφέρον ούτε για το ψωμί, ούτε για την τροφή, όποια κι αν είναι. Δύσκολα μπορεί κανείς να τον αποσπάσει από το «ξύπνιο κώμα», όπου είναι βυθισμένος, τις περισσότερες φορές με ανοιχτά τα μάτια σαν να βλέπει.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο άρρωστος πεθαίνει, αναφέρουν οι ψυχίατροι. Αν και ο άρρωστος βρίσκεται σε κώμα, το οποίο είναι δηλωτικό του επερχόμενου τέλους, υπάρχουν στιγμές που συνέρχεται και έχει περιορισμένη επικοινωνία με το περιβάλλον. Το παράδοξο ωστόσο είναι πως ο θάνατος επέρχεται σε στιγμές που ο άρρωστος έχει ανακτήσει τις αισθήσεις του και φαίνεται να παρουσιάζει περισσότερη διαύγεια. Πεθαίνει καθώς μιλάει ή καθώς προσπαθεί να απαντήσει. Είναι ένας θάνατος απρόοπτος, δραματικός, σαν τον θάνατο από ανακοπή ή από συγκοπή της καρδιάς...⁶⁷

Αλλά η πείνα εκτός από ψυχολογικές συνέπειες, είχε σημαντικές επιπτώσεις στην φυσική κίνηση του πληθυσμού (εκτός από την αύξηση των θανάτων, επέδρασε σε ορισμένες περιοχές αρνητικά και στον αριθμό των γεννήσεων), ενώ εξέλαβε και κοινωνικές προεκτάσεις.

Εξαιτίας της παράνοιας που χαρακτήριζε τις ψυχικές διαταραχές και τη δυσφορία, έξαψη και γκρίνια που προκαλούσε, οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις ήταν συχνότατες και για ασήμαντες αφορμές, οι σκληρές ζηλοτυπίες ήταν σε ημερήσια

αναφέρουν περιστατικά αυτοκτονίας) το περιστατικό που διαδραματίστηκε στην Κύμη διαψεύει τον ισχυρισμό ότι η πείνα δεν προκάλεσε αυτοκτονικές τάσεις και ότι κανείς σχεδόν από τους δυστυχείς πεινασμένους δεν σκέφτηκε να επιταχύνει το φοβερό του πεπρωμένο, όπως αναφέρει ο Μιλλιέξ: Ροζέ Μιλλιέξ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες. Αναδρομή στους χειμώνες 1940-42*, σσ. 86-87.

⁶⁵ Δούνιας, ό. π., σ. 93.

⁶⁶ Χρηστίδης, ό. π., σ. 172.

⁶⁷ Στο πέρασμα του χρόνου εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο υπέφεραν από την πείνα και εκδήλωσαν τα συμπτώματα και την πρωτόγονη συμπεριφορά, που περιγράψαμε. Ο Έλληνας ιστορικός Προκόπιος αναφέρει για την πείνα που έπληξε τους χωρικούς της κεντρικής Ιταλίας τα χρόνια του ελληνο-γοτθικού πολέμου: «αποστεωμένοι και κίτρινοι στο πρόσωπο, με δέρμα ξεραμένο ίδιο με πετσί, οι πεινασμένοι σωριάζονταν αποκαμωμένοι στο έδαφος με όψη σαστισμένη, βλέμμα τρελό και τρομαγμένο. Αν κάποιοι πέθαιναν από αστία, κάποιους άλλους τους σκότωνε το φαγητό. Επειδή μέσα τους είχε σβήσει και η τελευταία σπίθα ζωής, έπρεπε να τους δώσεις το φαγητό λίγο-λίγο, όπως στα νεογέννητα. Αλλιώς πέθαιναν, επειδή δεν μπορούσαν να χωνέψουν την τροφή. Υπήρξαν ακόμα και περιπτώσεις μερικών που σπρωγμένοι από την πείνα τράφηκαν με ανθρώπινο κρέας»: Αναφέρεται στο Massimo Montanori, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 22-23.

διάταξη, τα διαζύγια πολλαπλασιάστηκαν⁶⁸, ενώ τα συσσίτια προκαλούσαν ευθιξία στους σιτιζόμενους. «Όλοι είμαστε ευερέθιστοι. Με κυριεύει λιποθυμία όταν βρίσκομαι μέσα σε πλήθος ανθρώπων. Θέλω να χτυπήσω όποιον βρω μπροστά μου»,⁶⁹ ομολογεί ένας άνθρωπος.

Η έντονη και παρατεταμένη πείνα συνετέλεσε επίσης στον περιορισμό της σεξουαλικής δραστηριότητας των ζευγαριών, αλλά και στις διαταραχές της έμμηνης ροής των γυναικών, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί (όπως θα δούμε στο δεύτερο μέρος της μελέτης) σε ορισμένες περιοχές, μείωση των γεννήσεων στην διάρκεια της Κατοχής και πρόωρες γεννήσεις παιδιών που συνήθως δεν επιζούσαν.⁷⁰ Τέτοιου είδους αλλαγές όμως θεωρούνται αναμενόμενες σε συνθήκες έντονης πείνας διότι η διοχέτευση ενέργειας σε σεξουαλικές δραστηριότητες θα συντελούσε στην περαιτέρω εξασθένιση και αποδυνάμωση του ήδη ταλαιπωρημένου οργανισμού.⁷¹

Η πείνα καθώς αναστέλλει και καταργεί τον ανώτερο ψυχισμό, αναζωπυρώνοντας τον κατώτερο, συντελεί στο να μην εμπνέει ο θάνατος στους ανθρώπους ούτε φόβο, ούτε σεβασμό. Αντίθετα, γίνεται παιχνίδι ή και μέσο επιβίωσης. Άλλοτε η θέα ενός πτώματος προκαλούσε ηθική και ψυχική κρίση, αλλά στην Κατοχή ήταν κάτι το αδιάφορο και το συνηθισμένο.⁷²

«Έχουμε συνηθίσει, γράφει ο Χρηστίδης. Η αγωνία και η κατάπληξη που αισθάνθηκα τις πρώτες ώρες που είδα χάμου άνθρωπο ζυλιασμένο, δεν υπάρχουν πια». Αλλά και ο Πανσέληνος διαπιστώνει πως, «πεθαμένοι μέσα στο δρόμο και κανείς πια δεν τους πλησιάζει...Κανείς δεν τaráσσεται πια».⁷³ «Όταν κάποτε είδα να ξεψυχά κάποιος εις τον δρόμον, δεν αισθάνθηκα ούτε φόβον ούτε θλίψιν, ούτε οίκτον και μου έκανε εντύπωση η θηριωδία που υπήρχε μέσα μου...»,⁷⁴ θα εκμυστηρευτεί αργότερα κάποιος.

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Θεοτοκά για την αλλαγή της ψυχολογίας του πλήθους μπροστά στο θάνατο:

«Φαίνεται πως συνηθίσαμε και τίποτα πια δεν κάνει εντύπωση σε κανέναν. Μια μεγάλη, ομαδική αναισθησία εμπρός στον ακατάπαυστο κίνδυνο. Αναισθησία, παχυδερμία, ρουτίνα. Αυτό που οι ψυχίατροι επιστημονικά αποκαλούν «παλινδρόμηση», «οπισθοδρόμηση», ο Θεοτοκάς, μην γνωρίζοντας φυσικά την σχετική ορολογία, το περιγράφει ως «μια ειδική σκληραγωγία ορισμένων αισθημάτων» με αποτέλεσμα «πρώτα μαθαίνει κανείς να αδιαφορεί για το θάνατο των ξένων, των αγνώστων. Ύστερα σιγά-σιγά συνηθίζει να αδιαφορεί για το θάνατο προσώπων γνωστών ή και προσφιλών, στο τέλος αδιαφορεί και για το δικό του θάνατο».⁷⁵

Η αδιαφορία που επιδείκνυε ο πληθυσμός κατά την Κατοχή απέναντι στον θάνατο σχολιάστηκε και από τον Χρηστίδη: «Τώρα καταλαβαίνουμε καλύτερα αυτό

⁶⁸ «Ένα ζευγάρι Αθηναίων της μεσαίας τάξης χώρισε μετά από έναν έντονο καβγά, ο οποίος ξεκίνησε αφού ο σύζυγος αυτοσερβιρίστηκε μια μέρα από μια προπολεμική μαρμελάδα που κρατούσε η γυναίκα του για ώρα ανάγκης», Mazower, ό. π., σ. 69.

⁶⁹ Mazower, ό. π., σ. 70.

⁷⁰ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σσ. 291, 299.

⁷¹ Sorokin, ό. π., σ. 60.

⁷² «Ο ίδιος ο θάνατος-οι συνειρμοί του, οι τελετουργίες και το νόημά του-μεταβλήθηκε δραματικά. Η ελληνική Ορθοδοξία και η λαϊκή παράδοση ήθελαν οι ζωντανοί να τηρούν ορισμένα έθιμα προς τιμήν και φροντίδα των πεθαμένων. Αυτά όμως σε πολλές περιπτώσεις έπρεπε να εγκαταλειφθούν, προξενώντας στις τεθλιμμένες οικογένειες πρόσθετη λύπη και ντροπή»: Mazower, ό. π., σ. 67.

⁷³ Πανσέληνος, ό. π., σ. 144.

⁷⁴ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 16.

⁷⁵ Θεοτοκάς, ό. π., σ. 391.

που μας φαινόταν πάντα ακατανόητο: την αδιαφορία που δείχνουν οι στρατιώτες για τους συντρόφους τους που σκοτώνονται ή πληγώνονται δίπλα τους».⁷⁶

Η πείνα επομένως ωθώντας τους ανθρώπους σε ένα ξέφρενο κυνήγι αναζήτησης τροφής καταρρέει τους ηθικούς φραγμούς⁷⁷ και «μεταβάλλει τις ιδέες, τις απόψεις, τις πεποιθήσεις, τις ιδεολογίες τους»⁷⁸ καθιστώντας τους ικανούς να αντιμετωπίσουν ακόμη και τον θάνατο με αδιαφορία, εκτός από αυτήν την ίδια. Γι' αυτό και «ήταν συνηθισμένο το θέαμα εγκαταλελειμμένων βρεφών και παιδιών, αλλά και μητέρων που μόνες τους μετέφεραν τα νεκρά παιδιά τους στα νεκροταφεία και τα εγκατέλειπαν αδάκρυτα προς ταφή, σπεύδοντας να συνεχίσουν την επαιτεία τους για να εξασφαλίζουν λίγη τροφή στα άλλα ετοιμοθάνατα παιδιά τους».⁷⁹

Καθώς λοιπόν υπό το «καθεστώς» της έντονης και παρατεταμένης πείνας, η προσωπικότητα των ανθρώπων «οπισθοδρομούσε», με άλλα λόγια οι άνθρωποι προσπαθούσαν να ικανοποιήσουν άμεσα τις ανάγκες τους όχι με την σκέψη (που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του πολιτισμένου ανθρώπου), αλλά με το ένστικτο, κατανοούμε γιατί η εγκληματικότητα στη διάρκεια της Κατοχής παρουσίασε καταπληκτική άνοδο.

«Απάτες, κλοπές, διαρρήξεις, εγκλήματα αυξάνονται με επιταχυνόμενο ρυθμό»,⁸⁰ σημειώνει στο ημερολόγιο του ο Μαρουδής, ενώ στην επόμενη φράση συνοψίζεται ο τρόπος που συνδέεται η πείνα με την εγκληματικότητα: «Η πείνα εξαγριώνει τους ανθρώπους και αμβλύνει τις συνειδήσεις, η ληστεία είναι λύτρωση από την πείνα και η λεηλασία θεραπεύει τις στερήσεις [...]».⁸¹

Εκκρεμεί όμως η απάντηση στο ερώτημα, αν πράγματι η πείνα χρησιμοποιήθηκε στην Κατοχή ως όπλο από τους κατακτητές, όπως υποστηρίζουν οι ψυχίατροι.

Αδιαμφισβήτητα, όπως μαρτυρούν τα ημερολόγια και οι αφηγήσεις ανθρώπων που βίωσαν τον πανικό και την βουλιμία που η πείνα προκαλούσαν, μόνη έγνοια των περισσότερων στην διάρκεια της Κατοχής ήταν να γεμίσουν το άδειο στομάχι τους φοβούμενοι μη προσβληθούν από τη «νόσο της πείνας». Πολύ μεγαλύτερη δε ήταν η ανησυχία εύρεσης τροφής για εκείνους που είχαν ήδη προσβληθεί από τη νόσο και είχαν εκδηλώσει τα ψυχοπαθολογικά της συμπτώματα.

Σ' αυτό λοιπόν αποσκοπούσαν οι κατακτητές; Στην εξαθλίωση του πληθυσμού ώστε μόνη επιδίωξή του να είναι η εξασφάλιση της τροφής του και όχι η επανάκτηση της ελευθερίας του;

Οι ψυχίατροι δίκαια υποστηρίζουν ότι οι κατακτητές απαντούσαν στις αντιστασιακές ενέργειες με απαγορεύσεις διανομής τροφίμων και καταστροφές χωριών και καλλιεργειών, καταδικάζοντας τους κατοίκους τους σε πείνα. Αυτό άλλωστε το επιβεβαιώνουν και οι εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού, όπως έχουμε ήδη

⁷⁶ Χρηστίδης, ό. π., σ. 172.

⁷⁷ Ενδεικτικό της εξάλειψης των ηθικών φραγμών είναι το γεγονός ότι η πείνα ή η απειλή της πείνας αναγκάζει έναν μεγάλο αριθμό κοριτσιών και γυναικών να επιδίδονται σε σεξουαλικές δραστηριότητες (ακόμη και με τους κατακτητές) προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα κομμάτι ψωμί: Sorokin, ό. π., σ. 62. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό που αφηγείται ο Τάκης Μπενάς στο βιβλίο του *Της Κατοχής μνήμες μικρές σαν χρέος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, στο κεφάλαιο «Ο Ιταλός και η παρθένα», σσ. 28-30. Βλ. επίσης Violetta Hionidou, *Famine and death in occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge university press, 2006, σ. 98.

⁷⁸ Sorokin, ό. π.

⁷⁹ «Αι συνέπειαι του επισιτιστικού προβλήματος δια την παιδικήν ηλικίαν εν Ελλάδι», Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη (ΦΑΚ. 20), Ε. Λ. Ι. Α.

⁸⁰ Μαρουδής, ό. π., σ. 78.

⁸¹ «Εκθεσις της κυρίας Έλλης Αδοσίδου και των κυριών Χρ. Βασματζίδου και Θεοδ. Παπαδημητρίου επί της καταστάσεως των πυροπαθών περιοχών Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας», Αρχείο Νικόλαου Δέα (Α. Ε. 262, ΦΑΚ. 4), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

αναφέρει στο εισαγωγικό σημείωμα της μελέτης, οι οποίες αποδεικνύουν ότι στην προσπάθειά τους οι κατακτητές να διατηρήσουν την κυριαρχία τους χρησιμοποίησαν πράγματι την πείνα ως ένα επιπλέον «όπλο» στον αγώνα τους με τους αντάρτες.

Οι περισσότεροι ιστορικοί ωστόσο δεν αναγνωρίζουν στους κατακτητές πρόθεση να πεινάσει ο ελληνικός λαός. Εκείνο που παραδέχονται είναι η αδιαφορία τους για την επισιτιστική κατάσταση του λαού (επιρρίπτοντας οι μεν Γερμανοί την ευθύνη για τον επισιτισμό του στους Ιταλούς, και εκείνοι στους πρώτους⁸²), η οποία επέτεινε το πρόβλημα.

Όπως αναφέρει ο Mazower, αν και υπήρχε η γενική πεποίθηση ότι πίσω από τη λιμοκτονία βρισκόταν μια συνειδητή γερμανική πολιτική γενοκτονίας, στην πραγματικότητα, δεν υπήρχε γερμανικό σχέδιο εξόντωσης,⁸³ ενώ και ο Φλάϊσερ αναφέρει πως αν και χωρίς την αξονική εισβολή η Ελλάδα δεν θα είχε δοκιμάσει την τρομακτική εμπειρία της πείνας, θα αποτελούσε υπεραπλούστευση να καταλογίσει κανείς αποκλειστικώς τις ευθύνες στην κακή θέληση των τριών κατοχικών δυνάμεων, από τις οποίες κυρίως οι Γερμανοί κατηγορούνται για συστηματική γενοκτονία.⁸⁴

Στην αντίπερα όχθη, ο Θωμαδάκης υποστηρίζει ότι η επίταξη εφεδρικών αποθεμάτων βασικών ειδών υπήρξε πολιτική εξάντλησης,⁸⁵ ενώ και η Σαμίου αναφερόμενη στην πείνα ισχυρίζεται ότι αυτή υπήρξε αποτέλεσμα τακτικής των νικητών.⁸⁶ Σύμφωνα με τους ψυχιάτρους, ο Γασπαρινάτος υποστηρίζει ότι με την πείνα και την εξαθλίωση οι κατακτητές προσπαθούσαν να αποδυναμώσουν την αντιστασιακή δράση και να υποχρεώσουν τον ελληνικό λαό να στραφεί προς αυτούς, ζητώντας δουλειά στα εργοστάσια της Γερμανίας,⁸⁷ γι' αυτό ως «εργοδότες» υπόσχονταν, μέσω προπαγάνδας, καλό ημερομίσθιο, πλούσιο φαγητό, ιατρική φροντίδα και πρόνοια.

⁸² Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Mazower, «με το πρόβλημα των τροφίμων τέθηκε το ζήτημα ποιος έκανε τελικά κουμάντο στην Ελλάδα», και ισχυρίζεται επιπλέον πως «οι Γερμανοί, ιδίως όσοι ήταν έξω από την ίδια την Ελλάδα, δεν ήταν έτοιμοι να κάνουν και πολλά για να βοηθήσουν τους λιμοκτονούντες Έλληνες»: Mazower, ό. π., σσ. 58, 72. Για αδιαφορία των Γερμανών κάνει λόγο και ο Σεφέρης εκφράζοντας την άποψη πως «οι Γερμανοί αδιαφορούν αν ο κόσμος στην Ελλάδα πεθαίνει από την πείνα»: Γεώργιος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α' 1935-1944*, επιμ. Αλέξανδρος Ξύδης, Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 45.

⁸³ Mazower, ό. π., σσ. 71, 72.

⁸⁴ Φλάϊσερ, ό. π., σ. 196.

⁸⁵ Σταύρος Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», εν: Ιατρίδη Ι. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 122.

⁸⁶ Δήμητρα Σαμίου, «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο», εν: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ό. π., σ. 179.

⁸⁷ Γασπαρινάτος, ό. π., σ. 57. Την ίδια άποψη, ότι δηλαδή η πείνα ήταν εσκεμμένη, συμμεριζόταν και ο Τσουδερός, ο οποίος σε υπόμνημά του προς Βρετανούς και Αμερικανούς επισήμους στις 20/2/1942 επεσήμαινε ότι «η προσπάθεια του εχθρού είναι μελετημένη. Μαζί με το σώμα θέλει να φονεύσει και την ψυχή των Ελλήνων»: Εμμανουήλ Τσουδερός, *Επισιτισμός 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1946, σ. 37. Προμελετημένο έγκλημα λοιπόν η πείνα ή μοιάζει, χωρίς να είναι, με σχέδιο εξόντωσης; «Αυτή η πείνα, σαν ομαδική εξόντωση της φυλής, μας σκοτώνει όλους μας»: Τσάτσου, ό. π., σ. 33. Σε έντυπο των Εκδόσεων Ελληνικών Αίμα διαβάζουμε πως «η πείνα είναι το προμελετημένο σχέδιο του Άξονος για την φυλετική μας εξόντωση» και «θέλησε προμελετημένα και μεθοδικά να αφανίσει το Γένος των Ελλήνων» καταλήγοντας ότι οι Γερμανοί «απέφυγαν να εφαρμόσουν τον ομαδικό φόνο των Ελλήνων και προτίμησαν τον αργό και μοιραίο θάνατο της πείνας, πιστεύοντας ότι μέσα στη διάρκεια του χρόνου η ευθύνη θα έσβηνε με τη νίκη του Άξονος»: Μήλιος, ό. π., σ. 3. Ο Δούνιας επίσης ισχυρίζεται ότι «την έλλειψη τροφίμων την φέρνουν οι Γερμανοί», οι οποίοι «συστηματικά αφήνουν έναν ολόκληρο λαό να εξαθλιωθεί με την πείνα και μια βάρβαρη τυραννία» και θεωρεί ότι οι Γερμανοί αντιλαμβάνονται πως «τους πολεμάμε [...] μας καταδικάζουν και σε θάνατο με πείνα...»: Δούνιας, ό. π., σ. 109. Ο Γαίος τέλος αναφέρει πως «ένας ενουχισμός ήταν η πείνα. Προσπάθεια να χάσει τον αντρισμό του ο λαός μας»: Χρύσανθος Γαίος, *Η Αθήνα είναι κόλαση*, Ελεύθερες Εκδόσεις, Αθήνα 1945, σ. 8.

Ποια η άποψη όμως των Συμμάχων αλλά και των ίδιων των κατηγορουμένων, των Γερμανών, για την πείνα; Σύμφωνα με τον Mazower, οι Σύμμαχοι την εποχή του πολέμου προπαγάνδιζαν ότι οι Γερμανοί είχαν αφήσει επίτηδες τους Έλληνες να λιμοκτονήσουν προκειμένου να τους καταστήσουν σκλάβους⁸⁸. Έτσι, σημειώνει ο Φλάϊσερ, η βρετανική προπαγάνδα διακήρυττε ότι μόνον «η συμμαχική νίκη σημαίνει τροφή για την Ευρώπη».⁸⁹

Οι δυνάμεις του Άξονα από την πλευρά τους, παρουσίαζαν το λιμό σαν πρόβλημα που είχε προκληθεί από τον ναυτικό αποκλεισμό των Βρετανών και πρότειναν να αρθεί αυτός, ώστε να γίνει δυνατό να φτάσουν σιτηρά από περιοχές έξω από την Ευρώπη,⁹⁰ ενώ κατά τον Μαρουδή η *Καθημερινή*, προπαγανδιστικό όργανο των κατακτητών την περίοδο της Κατοχής, κατηγορούσε τους συμμάχους για τα δεινά του ελληνικού λαού υποστήριζοντας πως «είναι προφανές η προσπάθεια των συμμάχων να μας στερήσουν εκτός του άρτου, την κίνησιν και το φως...».⁹¹

Οι κατακτητές λοιπόν χρησιμοποίησαν από τον Οκτώβριο κυρίως του 1942 και μετά την επίταξη τροφίμων, την καταστροφή καλλιεργειών και την απαγόρευση διανομής τροφίμων ως μέτρα για την καταπολέμηση της αντιστασιακής δραστηριότητας και τον παραδειγματισμό των κατοίκων, κοινώς για αντίποινα, αλλά αυτό δεν αποδεικνύει ότι εξαρχής επεδίωξαν να καταδικάσουν τον λαό σε θάνατο από πείνα. Η αδιαφορία διαφέρει από την πρόθεση.⁹²

Στην πραγματικότητα λοιπόν η κατοχική πείνα (που έγινε περισσότερο αισθητή τον χειμώνα 1941-1942) ήταν το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού πολλών και ποικίλων αρνητικών παραγόντων, κυρίως όμως των εξής: Της κακής σοδειάς του 1941, του ναυτικού αποκλεισμού που επέβαλλαν οι σύμμαχοι στην Ελλάδα όταν αυτή καταλήφθηκε από τον Άξονα (και ως κατακτημένη χώρα όφειλαν οι τρεις δυνάστες της να φροντίσουν για τον επισιτισμό της), των επιτάξεων τροφίμων από τον στρατό κατοχής, της καταστροφής του οδικού δικτύου της χώρας, αλλά κυρίως της αδιαφορίας των κατακτητών για την επισιτιστική κατάσταση του υπόδουλου πληθυσμού.⁹³

⁸⁸ Mazower, ό. π., σ. 104.

⁸⁹ Φλάϊσερ, ό. π., σ. 201. Βλ. επίσης τα έγγραφα του Foreign Office σχετικά με την στάση της βρετανικής κυβέρνησης απέναντι στο επισιτιστικό πρόβλημα της Ελλάδας και την προπαγάνδα που αυτή χρησιμοποίησε προκειμένου να την δικαιολογήσει στο: Μαρία Σπηλιωτοπούλου, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Foreign Office 371)*, τ. Α, 1940-1943, Κέντρον Ερεύννης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2002.

⁹⁰ Mazower, ό. π., σ. 72.

⁹¹ Μαρουδής, ό. π., σ. 43. Λίγο πριν την γερμανική εισβολή, η ελληνική κυβέρνηση είχε παραγγείλει και πληρώσει 47.000 τόνους σιτάρι από την Αυστραλία για τις ανάγκες της χώρας το καλοκαίρι του 1941. Την στιγμή της συνθηκολόγησης, τα πλοία που μετέφεραν το σιτάρι έφταναν στο Σουέζ, αλλά δεν προχώρησαν περισσότερο κατόπιν διαταγής των Συμμάχων. Οι Γερμανοί δεν πίστευαν ότι η Μεγάλη Βρετανία θα αίρει τον αποκλεισμό και θα εμποδίσει τα πλοία να προσεγγίσουν το λιμάνι του Πειραιά, και από εκείνη την στιγμή ξεκίνησαν την προπαγάνδα τους κατηγορώντας την Βρετανία για την κρίση και τον επερχόμενο λιμό: John Hondros, *Occupation and resistance: The Greek agony*, σ. 68.

⁹² Σύμφωνα με τον Ζέκεντορφ, οι Γερμανοί με σχέδιο επισιτισμού που κατέστρωσαν τον Νοέμβριο του 1941, μεριμνούσαν όχι για τους πεινασμένους, αλλά για την πολεμική τους μηχανή. Προκειμένου δηλαδή να έχουν στην διάθεσή τους ανθρώπινο δυναμικό ικανό να δουλεύει στα εργοστάσια και τα μεταλλεία της χώρας, των οποίων τις πρώτες ύλες εκμεταλλεύονταν, αποφάσισαν να παραδώσουν στον ελληνικό λαό ελάχιστη ποσότητα τροφίμων: Μάρτιν Ζέκεντορφ, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σ. 116.

⁹³ Βλ. σχετικά: «Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος. Ανάγκαι του ελληνικού λαού εις κυριότερα είδη διατροφής», Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα (Α. Ε. 542 και 562, ΦΑΚ. 5), Ιστορικό Αρχείο

Οφείλουμε ωστόσο να σημειώσουμε ότι αν και οι κατακτητές δεν είχαν εξαρχής πρόθεση να καταδικάσουν τον ελληνικό λαό σε παρατεταμένη πείνα, αυτό δεν σημαίνει ότι αγνοούσαν την αρνητική της επίδραση στην ψυχολογία του ατόμου.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του γιατρού Αντώνη Φλούντζη, ο οποίος υπήρξε κρατούμενος στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, οι κατακτητές εφάρμοσαν, μεταξύ των άλλων ψυχικών και σωματικών βασανιστηρίων, το φριχτό μαρτύριο της πείνας και τον συστηματικά ελεγχόμενο υποσιτισμό αποσκοπώντας στην κάμψη του ηθικού των κρατουμένων των οποίων το μυαλό βασανιζότανε τόσο στην διάρκεια της ημέρας, αλλά και της νύχτας από το φάσμα της πείνας.⁹⁴

Σκόπιμα λοιπόν οι κατακτητές χρησιμοποίησαν την πείνα ως τρομοκρατικό μέσο και ως μέσο βασανισμού στους κρατούμενους του στρατοπέδου Χαϊδαρίου (το οποίο διευκρινίζουμε ότι λειτούργησε από τον Σεπτέμβριο του 1943, μετέπειτα δηλαδή της επισιτιστικής κρίσης) με σκοπό την κάμψη του ηθικού και του αγωνιστικού τους φρονήματος, και ως μέσο αντιμετώπισης της αντιστασιακής δραστηριότητας, σαν ένα επιπλέον «όπλο», από τον Οκτώβριο του 1942 και έπειτα, κυρίως στα χωριά εκείνα που υποπτεύονταν ότι υπέθαλπαν αντάρτες.

Μουσείου Μπενάκη, Ξενοφώντας Α. Πανταζίδης, *Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 1, Αθήνα 1987, σσ. 285-286.

⁹⁴ Αντώνης Ι. Φλούντζης, *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, β' έκδοση, Παπαζήση, Αθήνα 1986, σσ. 195-197.

Κεφάλαιο 3^ο: Από την πείνα και την τρομοκρατία στην Αντίσταση

Έχοντας επίγνωση ότι στην διάρκεια της Κατοχής μόνιμος σύντροφος των ανθρώπων ήταν η πείνα, η ανασφάλεια, ο τρόμος και η αγωνία του θανάτου με τις οδυνηρές συνέπειες αυτών στην ψυχολογία τους, αναπόφευκτα γεννάται το ερώτημα πώς ένας ολόκληρος λαός που δεν απαρτιζόταν από υπεράνθρωπους, «*από ανθρώπους που μασούσαν σίδερα, άφθαρτους, καρτερικούς, ανθεκτικούς, αλλά αντίθετα από ανθρώπους που δίπλα τους παραμόνευε ο θάνατος, η πείνα και κοντά σ' αυτήν η ψυχική αποσύνθεση και η τρέλα*»,⁹⁵ κατόρθωσε να υπερνικήσει τα εμπόδια, να βρει το κουράγιο και το πείσμα να προβάλλει μνημειώδη αντιστασιακή δράση και να αναδείξει την Αθήνα, την πόλη που θρήνησε χιλιάδες θύματα από την πείνα, σε «*πρώτη αντιστασιακή πρωτεύουσα της Ευρώπης*».⁹⁶

Πώς λοιπόν επιτεύχθηκε εκ μέρους των ταλαιπωρημένων από την πείνα και τις κακουχίες Ελλήνων η αντίσταση, που ελάχιστοι μόνο υποψιάζονταν ότι ήταν δυνατόν να εκδηλωθεί, ενώ οι περισσότεροι υποστήριζαν ότι λίγοι άνθρωποι εξεγείρονται όταν είναι σε κατάσταση φυσικής εξάντλησης;⁹⁷

Οι κομμουνιστές και οι οργανωμένοι στο ΕΑΜ αριστεροί κατάλαβαν αμέσως ότι η επιβίωση του πληθυσμού ήταν ο αποφασιστικός κρίκος για την αντίσταση και άρα για την απελευθέρωση. Γι' αυτό και το σύνθημα «επιβίωση» βρήκε άμεσα μια ευνοϊκότατη απήχηση στις λαϊκές μάζες.⁹⁸ Έγινε γρήγορα αντιληπτό δηλαδή ότι ο δρόμος για την αντίσταση περνά πρώτα από τον δρόμο για την επιβίωση. Αυτό υποστηρίζουν και οι συγγραφείς της «Ψυχοπαθολογίας», ότι δηλαδή «η προσπάθεια επιβίωσης ήταν αυτή που τόνωσε τα νεύρα της αντίστασης»,⁹⁹ και θεωρούν ότι με τον

⁹⁵ Αγγελος Ελεφάντης, «Ενάντια στους εξωραϊσμούς», *Ο Πολίτης*, 113 (1991), σ. 62.

⁹⁶ Roger, ό. π., σ. 275. «Η γερμανική εισβολή του '41 και η τρομερή πείνα του '42 δεν λύγισαν την Ελλάδα, όπως θα γινόταν με μια χώρα χωρίς δύναμη. Αντίθετα, ανέδειξαν τα δύο μοναδικά στοιχεία που κάνουν τον άνθρωπο να διαφέρει από το κτήνος: την εθνική ανεξαρτησία και την προσωπική ελευθερία»: Roger, ό. π., σ. 287.

⁹⁷ Η έχθρα προς τον Άξονα και τους τοποτηρητές του ήταν ολοφάνερη, αναφέρει ο Mazower, αλλά μέσα στο γενικότερο σκηνικό της συντριπτικής κυριαρχίας της ναζιστικής Γερμανίας στην Ευρώπη δεν ήταν σαφές τι μορφές μπορούσε να προσλάβει αυτή η εχθρότητα ή πόσο έντονη μπορούσε να γίνει. Έτσι, κάποιοι υποστήριζαν ότι η «*παρανοϊκή πολιτική*» των Γερμανών «*μοιραία θα προκαλέσει εξέγερση*», ορισμένοι Ιταλοί παρατηρητές πίστευαν ότι διέβλεπαν τις απαρχές μιας «*εξεγερτικής ψύχωσης*», ενώ ο υπουργός Εξωτερικών της Ιταλίας Τσιάνο φρονούσε ότι «*όλα είναι δυνατά, από μια επιδημία ως τις άγριες εξεγέρσεις, από μέρους ενός λαού που ξέρει ότι δεν έχει τίποτα να χάσει*»: Mazower, ό. π., σ. 115.

⁹⁸ Αγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), σ. 87. Είναι γνωστό ότι πολύ πριν εκδηλωθεί το αντιστασιακό κίνημα στην Ελλάδα εκδηλώθηκε η «αντίσταση της καθημερινής ζωής», κατά την φράση του Mazower, καθώς η έντονη έλλειψη τροφίμων και η πείνα που την διαδέχθηκε δημιούργησαν τις συνθήκες για την ευρεία πολιτική κινητοποίηση του πληθυσμού. Οι απεργίες και οι διαδηλώσεις εκ μέρους πολυάριθμου πλήθους (που ισοδυναμούσαν με «αληθινή κοινωνική επανάσταση» και υπήρξαν οι προάγγελοι της αντίστασης) με σκοπό να εκφράσουν την αντίθεσή τους στους κυρίαρχους και να διεκδικήσουν καλύτερη τροφοδοσία, απέδειξαν ότι η ευρεία και καλοοργανωμένη μαζική λαϊκή πίεση μπορεί να πετύχει ακόμη και στις πιο φοβερές συνθήκες: Mazower, ό. π., σσ. 134, 139. Και πράγματι, από ένα σημείο και έπειτα, «δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα στην πάλη για το ψωμί και την πάλη για την ελευθερία»: Μιλλιέξ, ό. π., σ. 135.

⁹⁹ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 359. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι περιοχές οι οποίες ταλαιπωρήθηκαν από την πείνα ανέπτυξαν αξιόλογη αντιστασιακή δραστηριότητα. Οι περισσότερες περιοχές στις οποίες εστιάζει η παρούσα μελέτη και «θρήνησαν» θύματα από την πείνα επέδειξαν αντιστασιακή δράση και μάλιστα στο στόχαστρο των κατακτητών, οι οποίοι και αντέδρασαν με μπλόκα και εκτελέσεις: (6 Ιουλίου 1944 το μπλόκο στο Λόφο Αξιωματικών στο Περιστερί, 29 Σεπτεμβρίου 1944 το μπλόκο στο Αιγάλεω, 15 Μαρτίου 1944 έγινε το γνωστό «μπλόκο της Καλογρέζας» στην Νέα Ιωνία, 28 Αυγούστου 1944 το μπλόκο της οδού Δοϊράνης στην Καλλιθέα,

αγώνα για επιβίωση η αντίσταση, την οποία ορίζουν ως «άρνηση» στον κατακτητή και μη παραδοχή οποιασδήποτε σχέσης μαζί του, πήρε μια ενεργητικότερη μορφή πάλης.¹⁰⁰

Κατά τους ψυχιάτρους, η ψυχολογία της αντίστασης ήταν ο κυριότερος ίσως παράγοντας που υπεράσπισε την προσωπικότητα από τη διάλυση και τον αφανισμό,¹⁰¹ και εξηγούν ότι η προσωπικότητα ποτέ δεν παραιτείται από την προσπάθειά της να κυριαρχήσει στα προβλήματα που την απασχολούν, αλλά αντίθετα κατορθώνει να ξεφεύγει από τον δεσποτισμό του αγνώστου και τον εγκλωβισμό στον οποίο την καταδικάζει το άγχος. Αν δηλαδή στην οπισθοδρόμηση παρατηρείται απώλεια του «ανθρώπινου» στοιχείου, στην αντίσταση πιστοποιείται μια αντίθετη κίνηση, ένας προοδευτικός «εξανθρωπισμός».

Με την αντίσταση και την ψυχολογία που αυτή διαμόρφωνε στο άτομο, δηλαδή την ανακούφιση, την ελπίδα και την ανασύνταξη, ξεπερνούσαν η ψυχολογική τυραννία του άγχους, και άρα η οπισθοδρόμηση της προσωπικότητας από την αδυσώπητη δράση της πείνας και της τρομοκρατίας. Η δυσάρεστη, αγχώδης και έντονη συναισθηματική τάση ελαττωνότανε όσο αυτή μεταμορφωνόταν σε συνειδητοποιημένη δράση, όσο περισσότερο δηλαδή το άτομο συμμετείχε ενεργά στην αντίσταση.

Με την αντίσταση δηλαδή, η προσωπικότητα υιοθετούσε μια ενεργητική στάση, η οποία συντελούσε στην εξισορρόπηση της με την αποβολή του άγχους, και τη διάπλυσή της σε ηρωικό τύπο, που χαρακτηριστικό του γνώρισμα είναι η συνειδητή παραδοχή του θανάτου. Η ψυχολογία της προσωπικότητας στην αντίσταση (η οποία είναι η αντίρροπη τάση της οπισθοδρόμησης) ήταν η ψυχολογία μέλους μιας ομάδας που αγωνίζεται να επιβιώσει μπροστά σε έναν κίνδυνο αφανισμού. Η ψυχολογία αυτή λοιπόν, αντίβαρο στο άγχος, καλλιεργεί ένα αίσθημα ασφάλειας, παντοδυναμίας, μη καταστροφής και αθανασίας συντελώντας στην εξιδανίκευση τόσο των σκοπών της ομάδας στην οποία ανήκει το άτομο, όσο και της θυσίας γι' αυτούς.

Έτσι, η έξαρση της εθνικής συνείδησης του πληθυσμού μπόρεσε να αντιρροπήσει τις συνέπειες της πείνας και της τρομοκρατίας, σύμφωνα με τους ψυχιάτρους.

9 Αυγούστου 1944 το μεγάλο μπλόκο στην περιοχή του «Φάρου» Νέας Σμύρνης και στις 16 Αυγούστου 1944 το μπλόκο στην κεντρική και κάτω Νέα Σμύρνη).

¹⁰⁰ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 20. Όπως όμως διευκρινίζει ο Γασπαρινάτος και οφείλουμε να σημειώσουμε, «εάν το φάσμα της πείνας και των στερήσεων δεν ανατρεπόταν το δεύτερο κατοχικό έτος, θα ήταν εξαιρετικά αμφίβολη η ανάπτυξη της αντιστασιακής δράσης του ελληνικού λαού»: Γασπαρινάτος, ό. π., σ. 55.

¹⁰¹ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 268.

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ

Κεφάλαιο 1^ο

Δήμος Αιγάλεω: Οι γεννήσεις εξισορρόπησαν τις ανθρώπινες απώλειες από πείνα

Μέχρι το 1934 ο οικισμός του Πυριτιδοποιείου, που αναπτύχθηκε ουσιαστικά το 1922 από πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, συγκροτούσε με άλλους οικισμούς την Κοινότητα «Νέων Κυδωνιών» και διοικητικά αποτελούσαν όλοι μαζί τμήμα του Δήμου Αθηναίων.

Το 1934, και κατόπιν εφαρμογής του νόμου «*Περί χωρισμού των προσφυγικών συνοικισμών και προαστείων Αθηνών και Πειραιώς*», που δημοσίευσε στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1933 η κυβέρνηση Τσαλδάρη,¹⁰² ιδρύθηκε, δυτικά του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας, η Κοινότητα Αιγάλεω (με πρώτο Κοινοτάρχη τον Αθανάσιο Παπαδόπουλο), η οποία αποτελείτο από τους παρακάτω συνοικισμούς: α) τις Κυδωνίες, το Πυριτιδοποιείο, το Σωτηράκι, το κτήμα Αλεξάνδρου Λιούμη, β) την Αγία Βαρβάρα, την Αγία Ελεούσα και γ) το Χαϊδάρι, το Δαφνί, τη Νέα Φώκαια και τον Σκαραμαγκά.¹⁰³

Το τρίτο έτος της κατοχικής περιόδου, με το διάταγμα «*Περί αναγνώρισεως Δήμων εν τω Νομώ Αττικής και Βοιωτίας*» που υπεγράφη την 19^η Δεκεμβρίου 1942 από τον τότε Υπουργό της Κυβέρνησης Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο και δημοσιεύτηκε την 29^η Ιανουαρίου 1943 στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, η Κοινότητα Αιγάλεω προήχθη σε Δήμο.¹⁰⁴

Προπολεμικά, στην περιοχή του Αιγάλεω (που οφείλει το όνομά της στο ομώνυμο όρος και την οποία διέσχιζε ο σημαντικότερος ποταμός της Αττικής, ο Κηφισός, και ο ιστορικός δρόμος, η Ιερά Οδός) δεν υπήρχε αστική υποδομή (δίκτυο ύδρευσης-αποχέτευσης και παροχή ηλεκτρικού ρεύματος), οι λιγостоί δρόμοι ήταν χωμάτινοι, ενώ η διανομή του νερού γινόταν με την υδροφόρα. Το τοπίο είχε αγροτική όψη και τα μικρά (προσφυγικά κυρίως) σπίτια ήταν διάσπαρτα κτισμένα ανάμεσα σε περιβόλια και αλάνες, στις οποίες έπαιζαν τα παιδιά. Το Αιγάλεω, όπως και αρκετοί άλλοι οικισμοί γύρω από την Αθήνα (Μοσχάτο, Νέα Σμύρνη) αποτελούσε μια από τις «κηπουπόλεις» της πρωτεύουσας την οποία προμήθευε με τα κυριότερα αγροτικά προϊόντα.

Από το 1934, οι κάτοικοι μετακινούνταν από το Πυριτιδοποιείο μέχρι και το Δημαρχείο της Αθήνας με το κίτρινο λεωφορείο της αγγλικής εταιρείας Power, ενώ το 1937 λειτούργησε κοινοτικό ιατρείο στην περιοχή και συστάθηκε το δημοτολόγιο. Τα πρώτα χρόνια από την ίδρυση της Κοινότητας λειτουργούσαν ήδη τρία δημοτικά σχολεία: Το «πέτρινο», κτισμένο από τον Μποδοσάκη για τα παιδιά των εργατών του Μπαρουτάδικου, η ξύλινη «Παράγκα» και το επίσης ξύλινο «Αντιτραχωματικό», στο οποίο φοιτούσαν παιδιά με τράχωμα των ματιών, ασθένεια μεταδοτική που ευνοούν οι κακές συνθήκες υγιεινής και ο συνωστισμός. Γι' αυτόν τον λόγο, κοντά στο σχολείο υπήρχε και κρατικό Οφθαλμιατρείο.¹⁰⁵

¹⁰² Δημήτριος Λαμπίκης, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, (επιμέλεια Ματούλα-Τομαρά Σιδέρη), Αθήνα 1938, (ανατ. Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2000), σ. 158.

¹⁰³ Ευγενία Μπουρνόβα, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20^ο αιώνα*, Δήμος Αιγάλεω και εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2002, σσ. 115, 37. Όπως θα δούμε σε σχετικό κεφάλαιο, τον επόμενο χρόνο, το 1935, οι τέσσερις τελευταίοι οικισμοί ενσωματώθηκαν στη νεοσυσταθείσα Κοινότητα Χαϊδαρίου, ενώ το 1949 η Αγία Βαρβάρα και η Αγία Ελεούσα αυτονομήθηκαν και δημιούργησαν ιδιαίτερη κοινότητα: Μπουρνόβα, ό. π.

¹⁰⁴ Την ίδια χρονιά (1943) και σύμφωνα με το ίδιο διάταγμα ανεξάρτητους Δήμους αποτέλεσαν επίσης οι Κοινότητες Αμαρουσίου, Κηφισιάς, Μοσχάτου, Νέας Σμύρνης, Ταύρου και Χαλανδρίου.

¹⁰⁵ Βλ. Μπουρνόβα, ό. π., σ. 130.

Όσον αφορά την διασκέδαση των κατοίκων, αυτή περιοριζόταν στις συγκεντρώσεις στα σπίτια, στην βόλτα στην πλατεία του Εσταυρωμένου, το λεγόμενο «νυφοπάζαρο» για τους νεότερους, αλλά και στα ποδοσφαιρικά γήπεδα και καφενεία, τα οποία για τους άντρες αποτελούσαν χώρους ανταλλαγής απόψεων για τα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα.

Αν και η διαβίωση στο Αιγάλεω στα τέλη της δεκαετίας του '30, υπό τις συνθήκες που εν συντομία περιγράψαμε, ήταν δύσκολη, οι κάτοικοι διψούσαν για πρόοδο και ευημερία, κάτι που γινόταν ορατό σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής τους ζωής. Δυστυχώς όμως, ο πόλεμος που επακολούθησε και η Κατοχή ανέκοψαν την δημιουργική πορεία των κατοίκων της περιοχής και μοναδικό καθημερινό μέλημά τους, όπως και πολλών άλλων ανθρώπων από γειτονικές περιοχές, θα είναι για τα επόμενα τουλάχιστον τέσσερα χρόνια η επιβίωση, που στα κατοχικά χρόνια απέκτησε διττή ερμηνεία:

Ο πληθυσμός προσπαθούσε να επιβιώσει όχι μόνο από τα τρομοκρατικά μέσα στα οποία κατέφευγαν οι κατακτητές (κυρίως) για αντίποινα προκειμένου να κάμψουν το εθνικό φρόνημα, αλλά και από την πείνα, που αναδείχτηκε στην διάρκεια της κατοχικής τετραετίας στην κυριότερη αιτία θανάτου.

Στο Αιγάλεω των 17.686 κατοίκων, σύμφωνα με την απογραφή του 1940¹⁰⁶, η αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου της περιόδου 1941-1944, έδειξε ότι οι Αιγαλιώτες νεκροί-θύματα της πείνας ανέρχονται σε **447** τον αριθμό. Έως ότου η πείνα να αναδειχθεί, κατά τον χειμώνα του 1941-1942, στην κυριότερη αιτία θανάτου οι πιο συνηθισμένες αιτίες θανάτου στο Αιγάλεω (σύμφωνα με την αποδελτίωση που πραγματοποιήσαμε των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου των ετών 1939-1940) ήταν ασθένειες όπως εντερίτιδες, γαστρίτιδες (και γενικότερα παθήσεις του εντέρου) και φυματίωση, τις οποίες αργότερα ο λιμός ενίσχυσε και άλλοτε προκάλεσε.

Συμπεραίνουμε επομένως πως αν συνυπολογίσουμε στους νεκρούς και όσους η ληξιαρχική πράξη θανάτου έφερε ως αιτία εντερικές παθήσεις και φυματίωση ή γενική εξάντληση, συνειδητοποιούμε ότι ο αριθμός των 447 νεκρών από πείνα θα αυξηθεί αισθητά. Η αύξηση επομένως της θνησιμότητας, ως προς το 1940, ανέρχεται (βλ. Πίνακα 1) σε ποσοστό 126,2% για το έτος 1941 και σε ποσοστό 265,7% για το έτος 1942. Και, αν και δεν οφείλεται αποκλειστικά στον υποσιτισμό, πολλοί θάνατοι που αποδόθηκαν σε διάφορα άλλα νοσήματα, όπως τα παραπάνω, ήταν στην πραγματικότητα θάνατοι που προκλήθηκαν από την πείνα.

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια 1940-1944 στο Αιγάλεω

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1940	248	
1941	561	+126,2%
1942	907	+61,6%
1943	368	-59,4%
1944	412	+11,9%
Σύνολο	2.248	

Όπως φαίνεται στον πίνακα 1, μεταξύ των ετών 1940 και 1941 καταγράφεται μία σημαντική αύξηση θανάτων. Ενώ δηλαδή το 1940 είχαμε 248 νεκρούς, το 1941 οι θάνατοι ανέρχονται σε 561. Παρατηρείται επομένως μία αύξηση της θνησιμότητας κατά 126,6%, δηλαδή το 1941 οι νεκροί είναι 313 περισσότεροι. Το έτος 1942

¹⁰⁶ Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

καταγράφηκαν οι περισσότεροι νεκροί στην διάρκεια των ετών 1940-1944: 907 στον αριθμό, δηλαδή 346 περισσότεροι από το 1941 και 659 περισσότεροι από το 1940.

Παρουσιάζεται δηλαδή το 1942 σε σχέση με το 1940, αύξηση της θνησιμότητας κατά +265,7%. Ειδικά για την κατοχική τετραετία, τα έτη 1941 και 1942 η θνησιμότητα παρουσιάζει αυξόντα ρυθμό, το 1943 φθίνει, οι νεκροί δηλαδή είναι 539 λιγότεροι από το 1942, ενώ το 1944 παρατηρείται ξανά αύξηση της θνησιμότητας με τους νεκρούς να ανέρχονται σε 412, 44 δηλαδή περισσότερους σε σχέση με το 1943, αλλά αισθητά λιγότερους σε σχέση με το 1941 (149 λιγότεροι) και το 1942 (495 λιγότεροι).

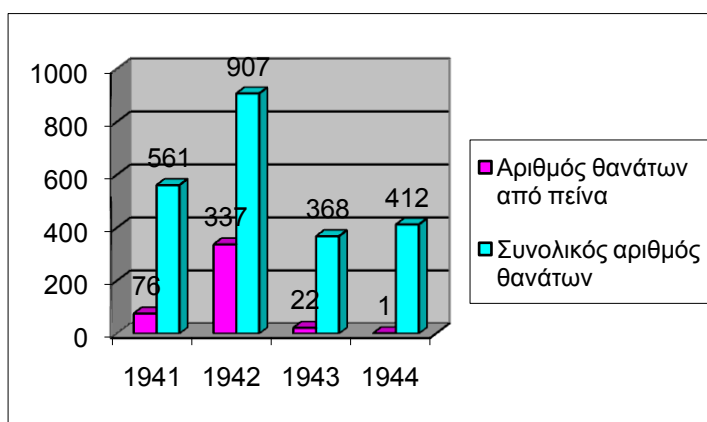
Στη διάρκεια της κατοχικής τετραετίας, καταγράφηκαν στο Αιγάλεω συνολικά 2.248 θάνατοι, εκ των οποίων υπενθυμίζουμε πως οι 447 οφείλονται στην πείνα (ποσοστό περίπου 20%). Στον πίνακα 2 που ακολουθεί, παρουσιάζεται ο αριθμός θανάτων που οφείλεται σε υποσιτισμό για κάθε κατοχικό έτος.

Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Αιγάλεω

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	76	
1942	337	+343,4%
1943	33	-90,2%
1944	1	-96,9%
Σύνολο	447	

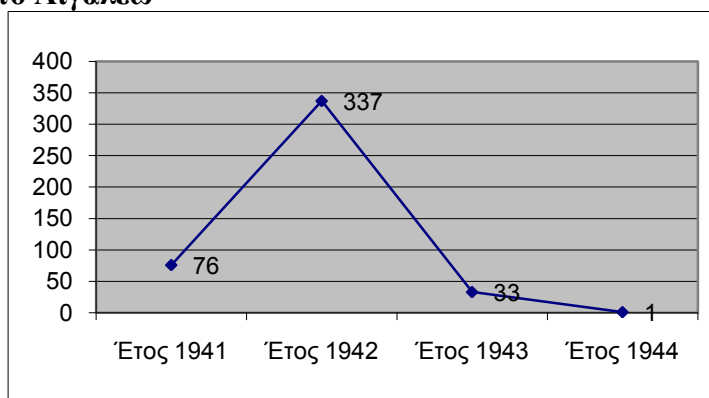
Συνδυάζοντας τις πληροφορίες του παραπάνω πίνακα με εκείνες του διαγράμματος που ακολουθεί, συμπεραίνουμε ότι το 1941 από ένα σύνολο 561 θανάτων, αποδόθηκαν στην πείνα 76 θάνατοι (ποσοστό 13,5% του συνόλου), αριθμός που το 1942 αυξάνεται αισθητά: Ενώ συνολικά απεβίωσαν 907 δημότες, 337 θάνατοι (261 δηλαδή περισσότεροι) φέρουν ως αιτία την πείνα (ποσοστό 37,1% του συνόλου). Παρατηρείται δηλαδή για το έτος 1942, μία αύξηση του ποσοστού των νεκρών από πείνα κατά 343,4%.

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στο Αιγάλεω

Από τον πίνακα 2 καθώς και από τα διαγράμματα 1 και 2 φαίνεται καθαρά ότι η χρονιά που το Αιγάλεω «θρήνησε» τα περισσότερα θύματα από πείνα ήταν το 1942, οπότε τα θύματα ανήλθαν στα 337 τον αριθμό.

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας από πείνα ανά κατοχικό έτος στο Αιγάλεω

Καθώς η πείνα υποχωρεί, αλλά και το δριμύ ψύχος που χαρακτήριζε τον χειμώνα του 1941-1942, παρατηρούμε ότι μειώνεται και ο αριθμός των νεκρών που αναγνωρίστηκαν ως θύματα της πείνας. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι ένας αριθμός εξασθενημένων οργανισμών έχει ήδη «προλάβει να πεθάνει» κατά τα έτη 1941 και 1942, με αποτέλεσμα το 1943 ο αριθμός τέτοιων «υποψηφίων για θάνατο από πείνα» να είναι αισθητά μειωμένος, συμβάλλοντας έτσι στον περιορισμό του αριθμού θανάτων από πείνα κατά το 1943.

Έτσι, το 1943 μετράμε μόλις 33 θανάτους συνεπεία ελλειπών τροφής (σε σύνολο 368 θανάτων) ενώ το 1944 καταγράφηκε μόλις ένας θάνατος λόγω ανεπαρκούς σίτισης, χρονιά που το σύνολο θανάτων ήταν 412, όπως φαίνεται πιο παραστατικά στα διαγράμματα 1 και 2.

Η βελτίωση λοιπόν των καιρικών συνθηκών σε συνδυασμό με την καλύτερευση των διατροφικών συνηθειών των Αιγαλιωτών εξαιτίας της συμβολής του Ερυθρού Σταυρού, καθώς και η “φυσική εξόντωση” των ασθενέστερων κατά τα έτη 1941-’42, είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των θανάτων από ασιτία στη διάρκεια των ετών 1943-1944.

Προκειμένου να μελετήσουμε πιο αναλυτικά τους θανάτους από πείνα, κρίνεται σκόπιμο να εξετάσουμε την εποχική κίνηση της θνησιμότητας εξαιτίας της ασιτίας, δηλαδή την θνησιμότητα ανά μήνα κάθε έτους.

Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Αιγάλεω

	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										1	16	59	76
1942	74	65	54	23	20	14	13	22	13	14	15	10	337
1943	9	6	4	1	3		2		2	3	3		33
1944							1						1
Σύνολο													447

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 3, ο πρώτος θάνατος από πείνα στο Αιγάλεω καταγράφηκε τον **Οκτώβριο του 1941 (4/10)**, και το πρώτο θύμα της υπήρξε ένας άνδρας 70 ετών, πρόσφυγας από τη Σμύρνη.

Τον Νοέμβριο, οι θάνατοι από ασιτία αγγίζουν τους 16, ενώ τον Δεκέμβριο ανέρχονται σε 59 και γίνεται πλέον φανερό ότι πρόκειται για τον μήνα στη διάρκεια του οποίου ο υποσιτισμός κάνει αισθητή την παρουσία του στο Αιγάλεω, ενώ τον πρώτο μήνα του 1942, τον Ιανουάριο, 74 άτομα χάνουν την ζωή τους από έλλειψη

τροφής, και ο Ιανουάριος αναδεικνύεται ως ο μήνας με τα περισσότερα θύματα από πείνα στη διάρκεια ολόκληρης της κατοχικής τετραετίας.

Στο Αιγάλεω ωστόσο, από τον Φεβρουάριο του 1942 παρατηρείται μείωση των θανάτων από πείνα, φθάνοντας στους 65 (9 δηλαδή λιγότεροι από τον Ιανουάριο), μείωση που συνεχίζεται για όλη την διάρκεια της Άνοιξης και για τους δύο πρώτους μήνες του καλοκαιριού, ενώ τον τελευταίο μήνα του καλοκαιριού, οι θάνατοι από πείνα παρουσιάζουν μία μικρή αύξηση, φτάνουν δηλαδή τους 22 από 13 που είχαν καταγραφεί τον Ιούλιο, για να αγγίξουν τον ίδιο αριθμό πάλι τον Σεπτέμβριο.

Κατά τους δύο τελευταίους μήνες του φθινοπώρου του 1942, παρατηρείται μία μικρή αύξηση του αριθμού των θανόντων από πείνα, που θα μειωθεί όμως και πάλι τον τελευταίο μήνα του ίδιου έτους, ενώ ο αριθμός των θανάτων από πείνα που καταγράφεται για καθέναν από τους μήνες του 1943 (με εξαίρεση τους μήνες Ιούνιο, Αύγουστο και Δεκέμβριο στην διάρκεια των οποίων δεν καταγράφονται θάνατοι από πείνα) παύει να έχει δύο ψηφία και «πέφτει» κάτω από τους δέκα. Το τελευταίο κατοχικό έτος, και συγκεκριμένα την 18^η Ιουλίου 1944, σημειώθηκε μόλις ένας θάνατος που αποδόθηκε στην πείνα, με θύμα ένα νεογέννητο κοριτσάκι μόλις 20 ημερών.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 3, στο διάστημα των πέντε μηνών από τον Νοέμβριο του 1941, οπότε η πείνα ξεκινά το θανατηφόρο έργο της στο Αιγάλεω, έως και τον Μάρτιο του 1942, τα θύματά της είναι συνολικά 268 (ποσοστό περίπου 60% του συνολικού αριθμού θανόντων από πείνα).

Το έτος 1941 λοιπόν καταγράφονται 76 θάνατοι από πείνα, οι οποίοι συντελέστηκαν στη διάρκεια του τριμήνου Οκτώβριος-Δεκέμβριος. Το 1942, έτος στη διάρκεια του οποίου καταγράφηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα για όλη την κατοχική τετραετία (337 συνολικά), διαδέχεται το τρίτο κατοχικό έτος, κατά το οποίο, για το Αιγάλεω συγκεκριμένα, οι θάνατοι από αστία παρουσιάζουν κατακόρυφη πτώση (μετά την ανοδική πορεία τους από το 1941 στο 1942) και αριθμούν μόλις 33 θανάτους συνολικά. Ενδεικτικό της μείωσης των θανάτων από πείνα κατά το 1943 είναι ότι ο μήνας που καταγράφηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα είναι ο Ιανουάριος με εννέα μόλις θύματα.

Ειδικά από τον Απρίλιο του 1943 ουσιαστικά παύουμε να μιλάμε για θανάτους από πείνα στο Αιγάλεω, καθώς η επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού έχει βελτιωθεί αισθητά, με αποτέλεσμα μέχρι και το τέλος της κατοχικής περιόδου να καταγραφούν στην περιοχή 14 μόλις θάνατοι από πείνα. Ως εξήγηση για την μείωση των θανάτων από πείνα μπορούμε να επικαλεστούμε την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού στο τέλος του καλοκαιριού του 1942, και ασφαλώς τη συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος από τον Οκτώβριο του 1941 φρόντισε για την οργάνωση και λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων.

Στη διάρκεια της Κατοχής στο Αιγάλεω, η διανομή του ψωμιού με δελτίο γινόταν από τα τρία αρτοποιεία των Σίμου, Μήτση και Τσινόπουλου, ενώ τους τελευταίους μήνες πριν από την απελευθέρωση η τοπική επιτροπή του ΕΑΜ ανέλαβε την οργάνωση των συσσιτίων, έργο που μετά την Κατοχή ανέλαβε η UNRA (η επιτροπή δηλαδή ενίσχυσης και αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών). Βασικό κέντρο διανομής ήταν το Δημαρχείο του Αιγάλεω.¹⁰⁷

Ανακεφαλαιώνοντας, υπενθυμίζουμε ότι ο μήνας που το Αιγάλεω «προσέφερε» στην πείνα τα περισσότερα θύματα ήταν ο **Ιανουάριος του 1942** (74 θύματα), το έτος με τους περισσότερους συνολικά νεκρούς ήταν το **1942**, ενώ

¹⁰⁷ Μπουρνόβα, ό. π., σ. 76.

σημαντική είναι και η εξής πληροφορία που προέκυψε από την αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου, ότι δηλαδή η ημερομηνία που καταγράφηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα ήταν η **2^η Φεβρουαρίου του 1942** με οκτώ θανάτους.

Όπως προαναφέραμε, η αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου του Αιγάλω έδειξε ότι 447 άτομα απεβίωσαν στη διάρκεια 1941-1944 εξαιτίας της πείνας. Πόσοι όμως από αυτούς ήταν άνδρες και πόσοι γυναίκες;

Η απάντηση βρίσκεται στον πίνακα 4, σύμφωνα με τον οποίο, το «ασθενές» φύλο, το θηλυκό, αποδείχθηκε περισσότερο ισχυρό από το αρσενικό. Πιο αναλυτικά, στη διάρκεια της Κατοχής από τα 447 άτομα που απεβίωσαν από πείνα, τα **288** ήταν **αρσενικού φύλου** (δηλαδή το 64,4%) και τα **159 θηλυκού** (ποσοστό 35,6%).

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην Κατοχή, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Αιγάλω

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	62	207	19	0	288
Θηλυκό	14	130	14	1	159
Σύνολο	76	337	33	1	447

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, με εξαίρεση το 1944 που ο μοναδικός θάνατος από πείνα που καταγράφεται αφορά ένα νεογέννητο κοριτσάκι, ο αριθμός των αρσενικών που απεβίωσαν εξαιτίας της ασιτίας υπερέχει συντριπτικά του αριθμού των θηλυκών. Ιδιαίτερη σημασία όμως έχει να μελετήσουμε την ηλικία των θυμάτων της πείνας, για την οποία είναι χρήσιμοι οι πίνακες 5 και 6, που ακολουθούν.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα, κατά ηλικία, στο Αιγάλω στην διάρκεια της Κατοχής

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	1		3	3	4	16	14	15	6	62
1942	15	2	8	13	34	41	46	35	12	206*
1943		1		1	4	6	3	2	2	19
1944										
Σύνολο	16	3	11	17	42	63	63	52	20	287*
Ποσοστό	5,5%	1,04%	3,8%	5,6%	14,6%	22%	22%	18,1%	6,7%	100,0%

*Δεν αναγράφεται ηλικία σε έναν νεκρό που απεβίωσε το 1942.

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα, κατά ηλικία, στο Αιγάλω στην διάρκεια της Κατοχής

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	1			1	1	2	3	1	5	14
1942	10	2	4	7	12	17	28	35	14	129*
1943	1			2	1	3	2	5		14
1944	1									1
Σύνολο	13	2	4	10	14	22	23	41	19	158*
Ποσοστό	8,2%	1,2%	2,5%	6,3%	8,8%	14%	14,5%	26%	12%	100,0%

* Δεν αναγράφεται ηλικία σε μία νεκρή που απεβίωσε το 1942.

Σύμφωνα με τους πίνακες λοιπόν, τα περισσότερα θύματα της πείνας στο Αιγάλω, **άνδρες και γυναίκες**, είναι τα ηλικιωμένα άτομα.

Συγκεκριμένα:

- Το μεγαλύτερο ποσοστό θανάτων για τους άνδρες αντιστοιχεί στις ηλικίες 50-59 και 60-69 ετών (ποσοστό 22% για την κάθε δεκαετία), ενώ οι γυναίκες-θύματα της πείνας είναι υπερήλικες και ανήκουν στην δεκαετία 70-79 ετών (ποσοστό 26%).
- Το ποσοστό θανάτων σε ηλικία 60+ ετών είναι 22% για τους άνδρες και 14,5%) για τις γυναίκες.
- Το ποσοστό θανάτων σε ηλικία 70+ ετών είναι 18,1% για τους άνδρες και 26% για τις γυναίκες.
- Συνολικά, όχι μόνο ο αριθμός των γυναικών που πέθαναν από πείνα είναι μικρότερος από τον αντίστοιχο αριθμό των ανδρών, αλλά και η ηλικία θανάτου των γυναικών τείνει να είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των ανδρών. Οι γυναίκες λοιπόν αποδείχτηκαν πιο «ανθεκτικές» στην πείνα από τους άνδρες. Ωστόσο, το μεγαλύτερο σε ηλικία θύμα της πείνας στο Αιγάλεω ήταν άνδρας, και συγκεκριμένα 95 ετών.

Όπως προκύπτει και από τους δύο προηγούμενους πίνακες, τα παιδιά και γενικότερα τα νεαρά άτομα, δεν «συμμετείχαν» ιδιαίτερα στους θανάτους από πείνα, αν και το μικρότερο σε ηλικία θύμα της πείνας είναι ένα νεογέννητο κοριτσάκι μόλις 20 ημερών. Σύμφωνα λοιπόν με τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου του Αιγάλεω, τούς ηλικιωμένους άνδρες ακολούθησαν σε αριθμό θανάτων γυναίκες επίσης ηλικιωμένες (και μάλιστα μεγαλύτερης ηλικίας) και τελευταία σε αριθμούς ακολουθούν τα παιδιά και τα νεαρή ηλικίας άτομα. Συγκεκριμένα, από τα 447 θύματα της πείνας στο Αιγάλεω, τα 30 ήταν ανήλικα ηλικίας έως και 17 ετών (ποσοστό 6,7%) εκ των οποίων 17 αγόρια και 13 κορίτσια. Αίσθηση προκαλεί το γεγονός ότι από τα 30 αυτά ανήλικα που απεβίωσαν από την πείνα, λιγότερα από τα μισά (12 στον αριθμό) δεν είχαν συμπληρώσει το πρώτο έτος της ηλικίας τους.

Ωστόσο, ενώ προπολεμικά η μέση διάρκεια ζωής για όσους επέζησαν τον πρώτο μετά τη γέννησή τους χρόνο ήταν τα 45 χρόνια (42 για τους άνδρες και 49 για τις γυναίκες), στα επόμενα χρόνια αυξάνεται στα 53 χρόνια (52 για τους άνδρες και 54 για τις γυναίκες), αύξηση που πιθανότατα οφείλεται στην θνησιμότητα από πείνα στην διάρκεια της Κατοχής που προηγήθηκε, η οποία εξουδετέρωσε όχι μόνο τους ηλικιωμένους, αλλά και όλους τους εξασθενημένους οργανισμούς.¹⁰⁸

Όπως μας πληροφορεί ο παρακάτω πίνακας, τα περισσότερα θύματα της πείνας ήταν έγγαμοι άνδρες, τους οποίους ακολουθούν σε αριθμό έγγαμες γυναίκες. Συγκρίνοντας τα δύο φύλα και τους αριθμούς των νεκρών που προσέφεραν στην πείνα, από τους 288 συνολικά άντρες που απεβίωσαν οι 176 ήταν έγγαμοι (ποσοστό 61,1%), ενώ από τις 159 γυναίκες θύματα της ασιτίας, οι 98 (ποσοστό 61,6%) ήταν έγγαμες, ενώ συναντήσαμε και μία μόνο χήρα, προφανώς λόγω υποκαταγραφής εκ μέρους των ληξιαρχών. Δυστυχώς, δεν στάθηκε εφικτό να διαχωρίσουμε τους άγαμους /ες από εκείνους στους οποίους απλώς δεν αναγράφεται οικογενειακή κατάσταση, γεγονός που επίσης οφείλεται σε παράβλεψη των ληξιαρχών, καθότι σε περίπτωση μη έγγαμου θύματος ή άγνοιας για την οικογενειακή του κατάσταση, δίπλα από την ένδειξη «οικογενειακή κατάσταση» υπάρχει απλώς το σύμβολο (-).

¹⁰⁸ Μπουρνόβα, ό. π., σσ. 59, 62.

Πίνακας 9: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι ή δεν αναγράφεται	30	58	7	0	95
Άγαμες ή δεν αναγράφεται	4	37	3	0	44
Σύνολο	34	95	10	0	139
Έγγαμοι	31	133	12	0	176
Έγγαμες	9	83	9	0	98
Σύνολο	40	216	21	0	277
Χήροι	0	0	0	0	0
Χήρες	0	0	1	0	1
Σύνολο	0	0	1	0	1
Σύνολο	74	311	32	0	417*

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 417 νεκρούς, εξαιρώντας δηλαδή τα 30 ανήλικα (17 αγόρια και 13 κορίτσια), και όχι στους 447 νεκρούς.

Πίνακας 10: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Αιγάλεω

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	35	151	18		204
Αττική*	9	64	4	1	78
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	9	54	3		66
Νησιά	21	47	7		75
Εξωτερικό	1	12	1		14
Δεν αναγράφεται	2	8			9
Σύνολο	76	337	33	1	447

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Αιγάλεω	1	8	1	1	11

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου του Αιγάλεω, από τις οποίες οι 9 δεν αναγράφουν τόπο γέννησης των θανόντων, μαρτυρεί την ύπαρξη μεγάλου αριθμού προσφύγων από τη Μ. Ασία (και κυρίως από την Αττάλεια), την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο καθώς, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, 204 θανόντες (45,6% του συνόλου) είχαν γεννηθεί στις παραπάνω περιοχές, ενώ μόλις 11 ήταν γεννημένοι στον τόπο όπου διέμεναν, δηλαδή στο Αιγάλεω (όπως φαίνεται στο ξεχωριστό πίνακα και οι οποίοι έχουν συνυπολογιστεί στους 78 που είναι γεννημένοι στην Αττική) στην πλειονότητά τους βρέφη και παιδιά. Μετά τους πρόσφυγες, οι υπόλοιποι θανόντες είναι γεννημένοι (με ποσοστό 17,4%) στην Αττική και ακολουθούν με ελαφρώς μικρότερο ποσοστό (16,7%) εκείνοι που είχαν γεννηθεί σε νησί. Τέλος, να αναφέρουμε ότι ανάμεσα στους νεκρούς από πείνα διαπιστώσαμε και

την ύπαρξη 14 ατόμων που είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό, σε χώρες όπως Ρωσία, Βουλγαρία, Αίγυπτο, Τουρκία κ. ά.

Έχοντας μελετήσει τον τόπο γέννησης των θανόντων από πείνα παρουσιάζει ενδιαφέρον να εξετάσουμε τον τόπο θανάτου αυτών των ανθρώπων. Πού άφησαν λοιπόν την τελευταία τους πνοή όσοι πέθαναν από πείνα στο Αιγάλεω; Στο σπίτι τους, σε κάποιο νοσοκομείο ή μήπως καθ' οδόν στην προσπάθειά τους να βρουν τροφή;

Σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου του Αιγάλεω **24** μόλις άτομα απεβίωσαν από πείνα εκτός της οικίας τους (ποσοστό 0,53% του συνόλου) και συγκεκριμένα:

8 άτομα στο «Νοσοκομείο Λοιμωδών Νόσων» με έδρα το Αιγάλεω, **4** άτομα στο Άσυλο της Φιλανθρωπικής Εταιρείας με έδρα το Αιγάλεω, **1** άνδρας σε ιατρείο, **1** άνδρας στην ύπαιθρο (σε οδό), **1** άνδρας στον χώρο εργασίας του, σε Ηλεκτρική Εταιρεία στο Αιγάλεω, **1** άνδρας σε καφενείο, **1** γυναίκα αγνώστου ταυτότητας βρέθηκε νεκρή εξαιτίας της πείνας στην Κεντρική Πλατεία του Αιγάλεω, ενώ **7** άτομα απεβίωσαν στην οικία τού προσώπου που δήλωσε τον θάνατο του νεκρού.

Είναι φανερό επομένως πως οι περισσότεροι Αιγαλιώτες απεβίωσαν όχι στον δρόμο ή σε κάποιο νοσοκομείο, αλλά στο σπίτι τους (ή σε σπίτι φίλου-συγγενή) και αντιμετώπισαν την πείνα και τις ασθένειες που αυτή προκάλεσε ή επιδείνωσε μόνοι τους ή με τη βοήθεια του οικογενειακού γιατρού, εάν βέβαια υπήρχαν τα απαραίτητα χρήματα. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι προπολεμικά στο Αιγάλεω υπήρχαν μόνο τρία φαρμακεία και λιγότεροι από δέκα γιατροί.¹⁰⁹

Ένα επιπλέον στοιχείο που μπορούμε να αντλήσουμε κατά την αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου είναι το επάγγελμα του θανόντος καταλήγοντας σε εκείνο το οποίο κυρίως ασκούσαν οι κάτοικοι του Αιγάλεω κατά την Κατοχή. Ο πίνακας 11 που ακολουθεί παρουσιάζει τη συχνότητα με την οποία συναντήσαμε κατά την αποδελτίωση τα επαγγέλματα ανδρών θανόντων από πείνα στο Αιγάλεω.

Αξιοσημείωτο είναι ότι αναφορικά με τις γυναίκες συναντήσαμε μόλις τρεις επαγγελματικές ιδιότητες, της καπνεργάτριας (μία γυναίκα), της εργάτριας (6 γυναίκες) και της υπηρέτριας (μία γυναίκα), ενώ 136 γυναίκες-θύματα της πείνας φέρουν την ένδειξη «οικιακά». Εντοπίσαμε τέλος μία γυναίκα συνταξιούχο, ενώ μία άλλη ήταν αγνώστων στοιχείων.

Σχετικά με τα επαγγέλματα των ανδρών θυμάτων της πείνας, μετράμε 56 διαφορετικές ιδιότητες, όπως φαίνεται στον πίνακα 11, αλλά στην πραγματικότητα είναι λιγότερες, καθώς ίδια επαγγέλματα καταγράφονται με διαφορετικές ονομασίες, όπως το επάγγελμα του μαραγκού το συναντάμε και ως ξυλουργός ή το επάγγελμα του μανάβη, το οποίο καταγράφεται σε άλλη ληξιαρχική πράξη θανάτου ως οπωροπώλης. Επίσης συναντάμε πολλούς «εργάτες» και λιγότερους «εργατικούς», οι οποίοι όμως (εργάτες και εργατικοί) συγκροτούν την εργατική τάξη.

Στην κορυφή λοιπόν του πίνακα με τα ανδρικά επαγγέλματα, παρουσιάζουμε εκείνο το οποίο επαγγέλονταν οι περισσότεροι από τους θανόντες στο Αιγάλεω. Από τους 272 δηλαδή άνδρες θανόντες από πείνα στην περιοχή (υπενθυμίζουμε ότι οι 16 ήταν ανήλικοι) οι **115** απασχολούνταν ως εργάτες (ποσοστό 42,2%) και αποτελούν την πλειοψηφία των θανόντων από πείνα, κάτι το οποίο αποδεικνύει ότι το Αιγάλεω, τόσο προπολεμικά όσο και στη διάρκεια της Κατοχής, ήταν μία κατεξοχήν εργατική περιοχή.

Οι περισσότεροι άλλωστε από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας (και όχι μόνο) απασχολούνταν ως εργάτες σε οικοδομές, βιοτεχνίες και βιομηχανίες του

¹⁰⁹ Μπουρνόβα, ό. π., σ. 62.

Αιγάλεω και κυρίως στην μεγαλύτερη απ' αυτές την «Ελληνική Εταιρεία Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου», που κατασκεύαζε εκρηκτικές ύλες και άλλα οπλικά συστήματα για το στρατό, και το οποίο εν συντομία ονομαζόταν «Μπαρουτάδικο», ονομασία με την οποία ήταν γνωστός όλος ο αρχικός συνοικισμός πριν από τον πόλεμο. Στην διάρκεια λειτουργίας του «Μπαρουτάδικου», οι συνθήκες εργασίας ήταν επικίνδυνες, ενώ συχνές ήταν οι εκρήξεις στις υπόγειες στοές και στους υπαίθριους χώρους, με αποτέλεσμα πολλοί εργαζόμενοι να χάνουν τη ζωή τους ή να τραυματίζονται σοβαρά. Από αυτό το «μεροκάματο του τρόμου» κυριολεκτικά τρέφονταν μεγάλος αριθμός γυναικόπαιδων που περίμεναν με αγωνία και προσευχές να επιστρέψουν οι συγγενείς τους από την δουλειά τους.

Το 1937 υπήρχαν άλλες έξι βιομηχανίες-βιοτεχνίες μεταξουργίας, κεραμοποιίας, χρωματουργίας, χαρτοποιίας και καλλυντικών στα όρια της περιοχής, ενώ λίγο πριν από τον πόλεμο θα αυξηθούν σε δεκαπέντε. Τέλος, το 1940 προστέθηκαν άλλες τρεις κεραμοποιίες, μια σιδηρουργία, μια βιομηχανία ελαστικών, ένα εργοστάσιο παραγωγής βερνικιών και μερικές άλλες βιοτεχνικές μονάδες, στην πλειονότητά τους στην περιοχή του Ελαιώνα.¹¹⁰

Εκτός από εργάτες, σύμφωνα με την αποδελτίωση, πολλοί από τους θανόντες απασχολούνταν και ως κτίστες (12), ξυλουργοί (12), υποδηματοποιοί (11), αλλά και ως σοφέρ-αμαξάδες (7), κεραμοποιοί (6), αμμοκονιαστές (5) ή στίλβωτές (5). Γίνεται φανερό επομένως ότι στο Αιγάλεω στην διάρκεια της Κατοχής οι εργάτες και οι τεχνίτες της οικοδομής υπέστησαν βαρύ πλήγμα από την οικονομική κρίση, με συνέπεια να αποτελέσουν τα πιο συνήθη θύματα της πείνας.

Πίνακας 11: Συχνότητα επαγγεμάτων ανδρών θανόντων από πείνα στο Αιγάλεω κατά την Κατοχή

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. Εργάτες	99
2. Εργατικοί	16
Σύνολο	115
ΓΕΩΡΓΙΑ	
3. Γεωργοί	2
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
4. Κτίστες	12
5. Ελαιοχρωματιστές	4
6. Ξυλουργοί	12
7. Αμμοκονιαστές	5
8. Στίλβωτές	5
9. Ηλεκτρολόγοι	1
10. Εργολάβοι οικοδομών	2
11. Φρεατωρύχοι	1
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ-ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
12. Ράφτες	4
13. Υποδηματοποιοί	11
14. Εφαπλωματοποιοί	1
15. Επιπλοποιοί	1
16. Σιδηρουργοί	1
17. Φανοποιοί	2
18. Μηχανικοί	1

¹¹⁰ Μπουρνόβα, ό. π., σσ. 161-164.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
19. Κεραμοποιοί	6
20. Ξυλογλύπτες	1
21. Λιθογράφοι	1
22. Βιβλιοδέτες	1
23. Καρραγωγείς	1
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
24. Κρεοπώληδες	1
25. Παντοπώληδες	3
26. Αρτεργάτες	1
27. Οπωροπώληδες	2
ΕΜΠΟΡΟΙ	
28. Μικροπωλητές	2
29. Εμποροϋπάλληλοι	1
30. Παλαιοπώληδες	1
31. Ζωέμποροι	1
32. Υαλοπώληδες	1
33. Γυρολόγοι	3
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ	
34. Οργανοπαίχτες	2
35. Φωτογράφοι	1
36. Ζωγράφοι	1
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
37. Κουρείς	1
38. Σοφέρ-Αμαξάδες	7
39. Καμαρότοι	1
40. Αχθοφόροι	1
41. Παραγγελιοδόχοι	1
42. Σερβιτόροι	5
43. Κηπουροί	1
44. Μάγειρες	2
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
45. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	3
46. Δημόσιοι Υπάλληλοι	1
47. Υπάλληλοι	2
48. Λογιστές	1
49. Χημικοί	1
50. Δικηγόροι	1
51. Ιερείς	1
52. Τροχιοδρομικοί	1
53. Χωροφύλακες	1
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	
54. Ναυτικοί	1
55. Αξιωματικοί	1
56. Απόστρατοι αξιωματικοί	1
ΣΥΝΟΛΟ	244

Όπως γίνεται φανερό από τον παραπάνω πίνακα, σε 244 θανόντες από πείνα σημειώνεται επαγγελματική ιδιότητα, ενώ σε 8 δεν αναγράφεται. Επίσης, εντοπίσαμε

έναν μαθητή, δύο άνεργους, δεκατέσσερις άεργους, έναν συνταξιούχο και δύο θανόντες που δίπλα από την ένδειξη «επαγγελματική ιδιότητα» αναγραφόταν «αόματος» και «ανάπηρος πολέμου» αντίστοιχα.

Κάνοντας λόγο ωστόσο για την αύξηση των θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής εξαιτίας της πείνας, και έχοντας μελετήσει τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των θανόντων από πείνα όπως η ηλικία και το επάγγελμά τους, θα ήταν αμέλεια να παραλείψουμε να εξετάσουμε την γεννητικότητα του Αιγάλω κατά την Κατοχή, και να διαπιστώσουμε αν η πείνα είχε ή όχι αντίκτυπο στις γεννήσεις σε συνάρτηση βέβαια με τον αριθμό των γάμων που τελέστηκαν στη διάρκεια της τετραετίας 1941-1944. Ας μην ξεχνάμε ότι 65 σχεδόν χρόνια πριν, απαραίτητη προϋπόθεση για την γέννηση ενός παιδιού ήταν να είχε προηγηθεί γάμος.

Πίνακας 12: Σύνολο γάμων και γεννήσεων στη διάρκεια των ετών 1940-1944 στο Αιγάλεω

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1940	125	247
1941	179	235
1942	96	169
1943	154	252
1944	176	418
Σύνολο	730	1.321

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα, κατά την τετραετία 1941-1944, με εξαίρεση το έτος 1942, οι γάμοι σε σχέση με το έτος 1940, παρουσιάζουν αύξουσα πορεία. Στη διάρκεια της κατοχικής τετραετίας, συντελέστηκαν 605 μυστήρια γάμων, 54 περισσότερα το 1941 από το 1940, αλλά και 29 λιγότερα το 1942 από το 1940 και 83 λιγότερα από το 1941. Ο μεγάλος δηλαδή λιμός του χειμώνα 1941-1942, είχε ως αποτέλεσμα τη δραματική μείωση των τελέσεων γάμων στον Δήμο Περιστερίου κατά το έτος 1942, οπότε και πραγματοποιήθηκαν 96 γάμοι, αριθμός πού είναι για πρώτη φορά διψήφιος στη διάρκεια των ετών 1940-1944.

Καθώς οι Αιγαλιώτες αρχίζουν να «συνέρχονται» από την πείνα, το έτος 1943 ο αριθμός των γάμων αυξάνεται και πάλι (συντελέστηκαν 58 γάμοι περισσότεροι από το 1942), αλλά ο αριθμός αυτός παραμένει μικρότερος από εκείνον του 1941. Οι 22 περισσότεροι γάμοι που συντελέστηκαν κατά το 1944 συνέβαλαν ώστε ο συνολικός αριθμός γάμων του ιδίου έτους να προσεγγίσει τον αντίστοιχο του πρώτου κατοχικού έτους, και να είναι μεγαλύτερος από εκείνον του 1940 (51 γάμοι περισσότεροι).

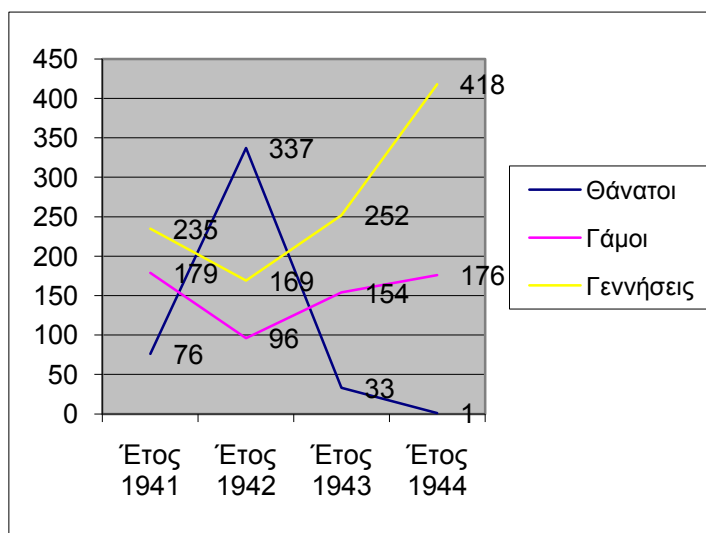
Με εξαίρεση επομένως το δεύτερο κατοχικό έτος, τα υπόλοιπα τρία κατοχικά έτη σημειώθηκε αύξηση των γάμων σε σχέση με το 1940. Την αύξηση ωστόσο του αριθμού των γάμων του έτους 1941 δεν ακολούθησε αύξηση των γεννήσεων για το ίδιο έτος, ενώ το 1942 η μείωση των γάμων επέφερε, όπως ήταν αναμενόμενο, μείωση και στον αριθμό των γεννήσεων. Σε σχέση λοιπόν με το 1940 παρατηρείται το 1941 μια μικρή μείωση των γεννήσεων, δηλαδή 12 λιγότερες, την οποία θα ακολούθησει μεγαλύτερη μείωση το επόμενο έτος, το 1942, οπότε καταγράφηκαν 78 λιγότερες γεννήσεις σε σχέση με το 1940 και 66 λιγότερες σε σχέση με το 1941.

Εν τούτοις τα δύο τελευταία κατοχικά έτη σημειώθηκε αύξηση των γεννήσεων όχι μόνο συγκριτικά με τα δύο προηγούμενα κατοχικά έτη, αλλά και σε σχέση με το 1940. Το 1944 μάλιστα ο αριθμός των γεννήσεων που καταγράφηκε είναι ο μεγαλύτερος της πενταετίας 1939-1944. Πιο συγκεκριμένα, από 169 καταγεγραμμένες γεννήσεις το έτος 1942, το 1943 καταγράφονται 252 (83 δηλαδή

περισσότερες), ενώ το 1944 πραγματοποιήθηκαν 418 δηλαδή σε σχέση με το 1940 καταγράφηκαν 171 περισσότερες γεννήσεις.

Έτσι λοιπόν στο Αιγάλεω δεν συντελέστηκε δραματική μείωση στους γάμους και στις γεννήσεις στην διάρκεια της Κατοχής καθώς, με εξαίρεση το 1942, οι γάμοι εμφανίζουν συχνότητα μεγαλύτερη από την προπολεμική, ενώ οι γεννήσεις συχνότητα συγκρίσιμη με την προπολεμική (με «μπουμ» των γεννήσεων το 1944). Επομένως, στο Αιγάλεω την αύξηση των θανάτων ακολούθησε μόνο μια εντοπισμένη χρονικά μείωση των γεννήσεων κατά τα έτη 1941-1942, που την διαδέχτηκε θεαματική ανάκαμψη κατά τα δύο τελευταία κατοχικά έτη (670 γεννήσεις), η οποία «κάλυψε» δημογραφικά την απώλεια των 447 θυμάτων από πείνα. Στο επόμενο διάγραμμα αποτυπώνεται παραστατικά η «κίνηση» των γάμων και γεννήσεων στην διάρκεια της Κατοχής στο Αιγάλεω, σε σχέση με τις αυξομειώσεις του αριθμού θανάτων από πείνα της περιόδου.

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμολιότητας κατά την Κατοχή στο Αιγάλεω

Από το διάγραμμα λοιπόν φαίνεται ότι την αύξηση των θανάτων εξαιτίας της πείνας (στα πλαίσια μιας συνολικά αυξημένης θνησιμότητας) το 1942 στο Αιγάλεω ακολούθησε μείωση του αριθμού των γάμων και των γεννήσεων, ενώ την κατακόρυφη πτώση των θανάτων από πείνα το 1943 μέχρι και την εξάλειψή τους το 1944 διαδέχτηκε αύξηση του αριθμού των γάμων και των γεννήσεων, με «μπουμ» των γεννήσεων το 1944, σαν μια προσπάθεια εκ μέρους των κατοίκων να αντικαταστήσουν τις ανθρώπινες απώλειες της πείνας και να δείξουν ότι η ζωή συνεχίζεται...

Κεφάλαιο 2^ο:

Δήμος Καλλιθέας: Η θέληση για ζωή ενάντια στον θάνατο και την πείνα

Η Καλλιθέα, που οφείλει το χαριτωμένο όνομά της στην γοητευτική της θέα προς την θάλασσα,¹¹¹ αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια σχεδιασμού ενός οργανωμένου οικισμού στα περίχωρα της πρωτεύουσας. Η πρωτοβουλία ανήκει στη Ανώνυμη Οικοδομική Εταιρεία, η οποία προχώρησε στην επίσημη ίδρυση του προαστίου τον Ιανουάριο του 1885, με πρώτο οικιστή τον νομομαθή και πολιτικό Γεώργιο Φιλάρετο.

Το νέο προάστιο, με το ειδυλλιακό περιβάλλον, την πλούσια βλάστηση και τον καθαρό αέρα αποτέλεσε τόπο εξοχικής κατοικίας ευκατάστατων Αθηναίων, επιστημόνων, καλλιτεχνών και διανοουμένων της εποχής, που με την πάροδο των χρόνων αποφάσισαν να εγκατασταθούν μόνιμα.

Ενώ λοιπόν κατά το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα η Καλλιθέα, την οποία ο ποταμός Ιλισσός καθιστούσε εξαιρετικά εύφορη, αποτελούνταν από αγρούς και περιβόλια στα οποία οι αγρότες καλλιεργούσαν κριθάρι, λαχανοκηπευτικά, αμπέλια, ελιές και συκίες, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν γεμάτη από υπέροχα νεοκλασικά σπίτια, αλλά και από μικρότερες, λιγότερο πολυτελείς οικίες, καθώς άτομα και από τα μεσαία στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας επέλεξαν το νεοσύστατο προάστιο ως τόπο κατοικίας τους.

Οι νέοι κάτοικοι ήταν δικηγόροι, δάσκαλοι και καθηγητές, φαρμακοποιοί, ζωγράφοι, στρατιωτικοί, ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, αρχιτέκτονες, κτηματίες, εμπορομεσίτες, εργολάβοι οικοδομών, αλλά και παντοπώλες, αρτοποιοί και ανθρακέμποροι, ενώ επίσης πολλοί από τους υπαλλήλους της Εταιρείας Ιπποσιδηροδρόμων και της διάδοχής της Εταιρείας Ηλεκτρικών Τροχιοδρόμων με έδρα την Καλλιθέα από το 1886, διέμεναν στην περιοχή.¹¹²

Η αύξηση του πληθυσμού της Καλλιθέας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ήταν ραγδαία, γεγονός στο οποίο συνέβαλλε και η άφιξη στην περιοχή 20.000 προσφύγων από τον Πόντο, τα μικρασιατικά παράλια, την Κωνσταντινούπολη, την Καππαδοκία και την Ανατολική Θράκη το φθινόπωρο του 1922. Χίλιες περίπου οικογένειες προσφύγων εγκαταστάθηκαν μέσα σε άθλιες συνθήκες στον εγκαταλελειμμένο χώρο του Σκοπευτηρίου στήνοντας αυτοσχέδια παραπήγματα από καλάμια ή πλίνθους από λάσπη και άχυρο χωρίς μελέτη για αποχέτευση και χωρίς υδροδότηση, ενώ κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1930 το κράτος, σε μία προσπάθεια αποσυμφόρησης του Σκοπευτηρίου, ίδρυσε νέους συνοικισμούς προσφύγων σε γειτονικές περιοχές.¹¹³

Με την πάροδο των χρόνων λοιπόν ο κοινωνικός χαρακτήρας της Καλλιθέας διαφοροποιήθηκε σημαντικά, και από κατεξοχήν μεσοαστικό προάστιο που ήταν

¹¹¹ Ο νεοσύστατος οικισμός «βαπτίστηκε» *Καλλιθέα* από τον Ευθύμιο Κεχαγιά, και σύμφωνα με μία πρώτη εκδοχή η ονομασία προήλθε από το επιφώνημα μιας άγνωστης βασιλοπούλας, η οποία αγναντεύοντας την απέραντη ομορφιά του τοπίου από την Ακρόπολη φώναζε: «Ω! Τι κάλλιστη θέα!!!»: Χρήστος Παπάζογλου, *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, Έρευνα Καλλιθέας, Καλλιθέα 2000, σ. 31, ενώ κατά μία δεύτερη εκδοχή ο ιστορικός Γεώργιος Κρέμος, αγναντεύοντας τη θάλασσα στον Νότο και την Ακρόπολη στον Βορρά, πρότεινε στον Φιλάρετο να οικοδομήσουν τις θερινές τους κατοικίες στην συγκεκριμένη περιοχή, την οποία και θα ονομάσουν Καλλιθέα επειδή έχει θανμάσια θέα: Αναστασία Λερίου, «Ο οικισμός της Καλλιθέας 1884-1925» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Καλλιθέα. Οψεις της ιστορίας του Δήμου και της πόλης*, Αλέξανδρος, 2006, σ. 61.

¹¹² Λερίου, ό. π., σσ. 42, 44, 65.

¹¹³ Άννα Μουρουγκλού, «Η ίδρυση της Κοινότητας Καλλιθέας» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), ό. π., σσ. 93, 95.

εξαιτίας της σταδιακής εγκατάστασης ατόμων από τα μεσαία στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας, μετατράπηκε σε προσφυγική συνοικία, λόγω της άφιξης των πολυάριθμων προσφύγων μετά την μικρασιατική καταστροφή.¹¹⁴

Το 1925, ο οικισμός της Καλλιθέας αποσπάστηκε από τον Δήμο Αθηναίων και ιδρύθηκε η ομώνυμη κοινότητα με πρώτο αιρετό Κοινοτάρχη τον Νικόλαο Χαντζόπουλο. Έπειτα από τις εκλογές της 4^{ης} Απριλίου 1934, πρώτος Δήμαρχος Καλλιθέας αναδείχθηκε ο γιατρός Ιωάννης Αραπάκης, με την κοινότητα να έχει ήδη προαχθεί σε δήμο με το διάταγμα της 7^{ης} Μαΐου του 1933.

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, η Καλλιθέα είχε αναπτύξει τους δικούς της ρυθμούς στη διασκέδαση, τον τρόπο ζωής και την πνευματική εξέλιξη των κατοίκων της.

Ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων είχε αποκατασταθεί σε μόνιμες κατοικίες, γεγονός που επέτρεψε τη διαμόρφωση και ενός πολύ προσεγμένου ρυμοτομικού σχεδίου στην πόλη. Η Καλλιθέα τη δεκαετία του 1930 υπήρξε δημοφιλής περιοχή, που υποσχόταν ποικίλων μορφών διασκέδαση. Εκτός από τα χοροδιδασκαλεία που λειτουργούσαν από την προηγούμενη κιόλας δεκαετία, στην Καλλιθέα έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα νυχτερινά κέντρα διασκέδασης, τα οποία προσείλκυαν εκατοντάδες Αθηναίους, κυρίως τα Σαββατοκύριακα. Αρκετά επίσης για την εποχή ήταν τα κινηματοθέατρα που λειτουργούσαν, και τα οποία προσέλκυαν εκατοντάδες θεατρόφιλους, ενώ μια από τις πιο μεγάλες διασκεδάσεις των παιδιών, αλλά και των ενηλίκων, ήταν το θέατρο σκιών.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο εκείνης της περιόδου είναι επίσης η εγκατάσταση σχετικά μεγάλου αριθμού διανοουμένων και καλλιτεχνών, στην πραγματικότητα δυσανάλογου προς την κοινωνική σύνθεση της συνοικίας.¹¹⁵

Ωστόσο, οι απαρχές της έντονης πνευματικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας, που χαρακτήρισε τη ζωή στην Καλλιθέα κατά τον 20^ο αιώνα, ανάγονται στη δεκαετία του 1880. Σταδιακά λοιπόν το νέο προάστιο μετατράπηκε σε πόλο έλξης πνευματικών ανθρώπων. Σε αυτό συνέβαλλε ιδιαίτερα η ίδρυση σημαντικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, μεταξύ των οποίων της Χαροκοπείου Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων (1915), της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών (1927) και της Σιβιτανιδείου Τεχνικής Σχολής Τεχνών και Επαγγελμάτων (1927, κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, τα οποία έφεραν στην περιοχή εκπαιδευτικούς, φοιτητές και σπουδαστές.¹¹⁶

Η εκπαιδευτικός Έλλη Αλεξίου, ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος και ο ποιητής Γιάννης Γρυπάρης είναι μερικές μόνο από τις πολυάριθμες πνευματικές φυσιογνωμίες που ζούσαν στην Καλλιθέα, στην «Ελληνική Μονμάρτη», και οι οποίοι συνήθιζαν να οργανώνουν φιλολογικές συναθροίσεις στο θρυλικό ζαχαροπλαστείο του Κελέφα και στο βιβλιοπωλείο του Λουκάτου.¹¹⁷

Σε γενικές γραμμές, η Καλλιθέα προπολεμικά ήταν μια μικρή πόλη που έσφυζε από ζωή, με εμπορικά καταστήματα, δημόσιες υπηρεσίες, τράπεζες, εκπαιδευτικά ιδρύματα όλων των βαθμίδων, εκκλησίες, φιλανθρωπικά ιδρύματα, πλήθος συλλόγων και σωματείων, αθλητική κίνηση, πλούσια πνευματική ζωή,

¹¹⁴ Αναστασία Λερίου, «Η πνευματική και καλλιτεχνική ζωή κατά τις δεκαετίες 1920 και 1930» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), ό. π., σ. 134.

¹¹⁵ Άννα Μουρουγκλού, «Ίδρυση του Δήμου Καλλιθέας 1934-1940» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), ό. π., σσ. 127-129.

¹¹⁶ Λερίου, ό. π.

¹¹⁷ Λερίου, ό. π., σσ. 129, 149.

κινηματογράφους, πολλά καφενεία, εστιατόρια, ζαχαροπλαστεία και αρκετά κέντρα διασκεδάσεως.¹¹⁸

Και ενώ η ζωή στην προπολεμική Καλλιθέα κυλούσε εξαιρετικά ευχάριστα, τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής σημάδεψαν την ζωή των κατοίκων και ανησυχίες όπως για μια επιμελημένη εμφάνιση σε κάποια από τις πολλές κοινωνικές εκδηλώσεις, έδωσαν την θέση τους στην ανησυχία για το αύριο και στην προσπάθεια για ανεύρεση της στοιχειώδους έστω τροφής.

Οι κατοχικές δυνάμεις με τον ερχομό τους στην Καλλιθέα, επέταξαν την Σιβιτανειδίο και την Χαροκόπειο Σχολή, όπως επίσης και το κτίριο του Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών, προκειμένου να μετατραπούν σε διοικητικές έδρες των κατακτητών. Παράλληλα, το Σκοπευτήριο έπαψε να χρησιμοποιείται ως σχολείο (στο οποίο είχε εν τω μεταξύ μετατραπεί) και χρησιμοποιήθηκε από τους Ιταλούς ως φυλακή. Στον Ιππόδρομο εγκαταστάθηκε μία ιταλική μονάδα, και αργότερα ο χώρος χρησιμοποιήθηκε από τους Γερμανούς για την στάθμευση στρατιωτικών αυτοκινήτων. Τέλος, δύο εργοστάσια χρησιμοποιήθηκαν το ένα για κατασκευή αντιασφυζιογόνων μασκών και το άλλο ως καταφύγιο κατά τις δύσκολες ώρες των βομβαρδισμών.

Η «Νέα Τάξη» που οι κατακτητές είχαν αναγγείλει με τον ερχομό τους ότι σκοπεύουν να εγκαθιδρύσουν έπρεπε να γίνει κοινή συνείδηση σε όλους τους Έλληνες.

Έτσι, επιβλήθηκε διακοπή της κυκλοφορίας το βράδυ και άμεση παράδοση των όπλων στις αρχές και επιπρόσθετα δόθηκε εντολή για παράδοση των ραδιοφώνων σε ειδικά εργαστήρια ώστε να φροντίσουν να είναι μόνιμα συντονισμένα στον ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών, ο οποίος βρισκόταν πλέον υπό τον έλεγχο των Γερμανών. Οι περισσότεροι Καλλιθεάτες ωστόσο δεν παρέδωσαν τα ραδιόφωνα τους και κάθε βράδυ, σε κάθε γειτονιά, συγκεντρώνονταν και άκουγαν κρυφά τις εκπομπές του Β.Β.С. από το Λονδίνο προκειμένου να ενημερωθούν για τις τρέχουσες εξελίξεις. Ενδεικτικό της μη υπακοής των κατοίκων στις προσταγές των κατακτητών είναι και το γεγονός ότι στην Καλλιθέα λειτούργησε κατά την Κατοχή (1942-'44), μέσα σε ειδικά διαμορφωμένη κρύπτη στο υπόγειο του σπιτιού του Βαγγέλη Μενεμένη στην οδό Σκρα, παράνομο τυπογραφείο του ΕΑΜ, όπου τυπωνόταν η εφημερίδα «Ελεύθερη Ελλάδα».

Άλλη μία ενέργεια τέλος στην οποία προχώρησαν οι κατακτητές ήταν η αντικατάσταση του Δήμαρχου Αραπάκη από τον Γεώργιο Κατσιμαγκλή, που οι υπάρχουσες (κυρίως προφορικές) μαρτυρίες, αν και δεν αναφέρουν πολιτική ή αντιστασιακή δράση των δημοτικών αρχών δεν μαρτυρούν άμεση πολιτική συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις.

Για την αντιμετώπιση της πείνας στη διάρκεια της κατοχικής τετραετίας, οι δημοτικές αρχές, καθώς επίσης η αστική κοινωνία της συνοικίας, αλλά και οι σύλλογοι έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς τη φιλανθρωπική δραστηριότητα με στόχο την εξεύρεση τροφής, την οργάνωση συσσιτίων, την διανομή ρουχισμού και υποδημάτων καθώς επίσης και την περίθαλψη των ασθενών.

Αξιοσημείωτη δράση στον τομέα αυτό ανέπτυξαν οι τοπικοί φορείς της Εκκλησίας, ο Σύλλογος Ποντίων «Αργοναύται-Κομνηνοί», ο Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, οι φιλανθρωπικές αδελφότητες κυριών «Δάμαρις» και «Αγία Βαρβάρα», ο Ιατρικός Σύλλογος Καλλιθέας, η λέσχη «Παλλάδιον», καθώς και αρκετοί επιστήμονες και στελέχη δημοσίων υπηρεσιών.

¹¹⁸ Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη, «Η κοινωνική σύνθεση», *Επτά Ημέρες* (Η Καθημερινή) (13/4/2003), σ. 14.

Ο δήμος από την πλευρά του παρείχε οικονομικά επιδόματα σε άπορους, το φθινόπωρο του 1941 ενέκρινε δαπάνη για τα έξοδα αντιτυφικού εμβολιασμού των δημοτών, στήριξε οικονομικά την Λέσχη Εργαζόμενου Κοριτσιού, ενώ λίγο αργότερα σε συνεργασία με τον Σύλλογο Κωνσταντινουπολιτών ανέλαβε την περίθαλψη άπορων δημοτών.

Μία άλλη ενδεικτική της κατάστασης της κατεχόμενης Καλλιθέας απόφαση είναι αυτή, με την οποία η διοικούσα επιτροπή αποφασίζει να στηρίξει οικονομικά τη μοναδική κλινική της Καλλιθέας, τους Άγιους Πάντες, η οποία είχε κλείσει λόγω της οικονομικής δυσχέρειας και της πείνας. Η δημοτική αρχή επίσης διένειμε δωρεάν τα λαχανικά που καλλιεργούνταν στους δημοτικούς κήπους και στις πλατείες σε ορφανά, θύματα του πολέμου και στους υπαλλήλους του δήμου.

Αδιαμφισβήτητα, ο δήμος εξάντλησε όλα τα μέσα που διέθετε προκειμένου να στηρίξει τους Καλλιθεάτες.¹¹⁹ Δυστυχώς όμως δεν κατόρθωσε να αποτρέψει τον θάνατο από πείνα **518** δημοτών, οι οποίοι έχασαν την ζωή τους από την «συνήθη ύποπτη» (την πείνα) την περίοδο 1941-1944.

Η Καλλιθέα προπολεμικά αριθμούσε 36.572 κατοίκους, σύμφωνα με την απογραφή του 1940,¹²⁰ και όπως φαίνεται στον πίνακα 1 που ακολουθεί, η θνησιμότητα στην περίοδο της Κατοχής, και πιο συγκεκριμένα τα έτη 1941 και 1942, αυξάνεται σημαντικά με αποτέλεσμα το πρώτο κατοχικό έτος να καταγράφεται αύξηση της θνησιμότητας κατά 132,8% και το δεύτερο κατοχικό έτος αύξηση της θνησιμότητας κατά 333,2%, σε σχέση με το 1940 (253 θάνατοι).

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής στο Δήμο Καλλιθέας

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1934	371	
1935	304	-18%
1936	262	-13,8%
1937	234	-10,6%
1938	173	-26%
1939	250	+44,5%
1940	253	+1,2%
1941	589	+132,8%
1942	1.096	+86%
1943	317	-71%
1944	384	+21,1%
Σύνολο	4.611	

Το 1941 δηλαδή καταγράφηκαν 336 θάνατοι περισσότεροι (589 θάνατοι συνολικά) σε σχέση με το 1940, ενώ το 1942 η απόκλιση είναι ακόμη μεγαλύτερη: 843 θάνατοι περισσότεροι (1.096 θάνατοι συνολικά), ενώ η διαφορά στον αριθμό των θανάτων μεταξύ των δύο πρώτων κατοχικών ετών είναι 507 θάνατοι περισσότεροι κατά το 1942, χρονιά που η Καλλιθέα σημείωσε τον μεγαλύτερο αριθμό θανόντων καθ' όλη την δεκαετία 1934-1944 (από την χρονιά δηλαδή που έγινε δήμος μέχρι και το τελευταίο έτος της Κατοχής).

¹¹⁹ Άννα Μουρουγκλού, «Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος-Εμφύλιος 1940-1951» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), ό. π., σσ. 169, 170, 171, 176, 180.

¹²⁰ Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

Τέλος, στην διάρκεια της κατοχικής τετραετίας (1941-1944) καταγράφηκαν 2.386 θάνατοι, αριθμός που αντιστοιχεί στο 51,7% του συνόλου των θανάτων της δεκαετίας 1934-1944. Με άλλα λόγια, απ' όσους πέθαναν στην διάρκεια της δεκαετίας 1934-1944 (4.611 άτομα), περισσότεροι από τους μισούς (2.386) πέθαναν στην διάρκεια των τεσσάρων χρόνων της Κατοχής, γεγονός που αποδεικνύει την αύξηση του δείκτη νοσηρότητας στην Κατοχή, που με την σειρά του οδήγησε στην αύξηση του δείκτη θνησιμότητας. Η όποια καλυτέρευση των συνθηκών διατροφής και υγιεινής κατά τα δύο τελευταία κατοχικά έτη, αποτυπώνεται στον αριθμό των θανόντων για κάθε ένα από τα έτη αυτά, που όπως φανερώνει ο πίνακας, ο αριθμός αυτός είναι κατά πολύ μειωμένος σε σχέση με τα δύο πρώτα κατοχικά έτη. Έτσι, το 1943 η θνησιμότητα είναι κατά 71% μικρότερη σε σχέση με το 1942.

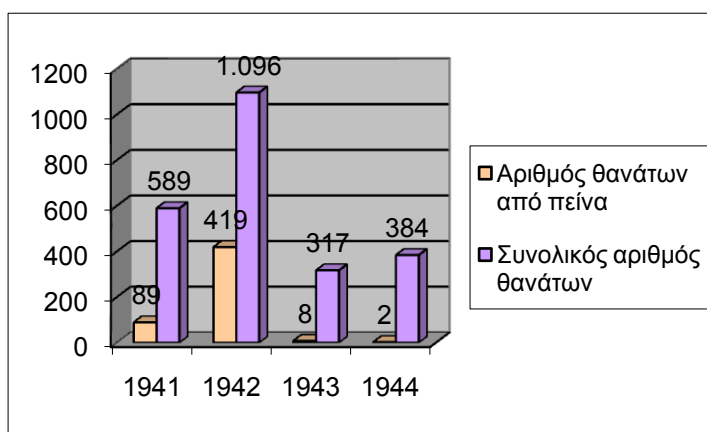
Όπως έδειξε η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων του δήμου Καλλιθέας της περιόδου 1941-1944, η πείνα ήταν η αιτία για την υψηλή θνησιμότητα που σημειώθηκε στην περιοχή, ενώ προκατοχικά η κυριότερη αιτία θανάτου ήταν η φυματίωση. Ωστόσο, για πολλούς θανάτους για τους οποίους υπεύθυνες θεωρήθηκαν ασθένειες όπως δυσεντερίτιδες ή ακατάσχετες διάρροιες, στην πραγματικότητα, κατά πάσα πιθανότητα, η πραγματική υπεύθυνη ήταν η πείνα, καθώς αυτή επιβάρυνε και εξασθενίζε τον οργανισμό προκαλώντας συμπτώματα όπως τα παραπάνω.

Για την συγκεκριμένη μελέτη όμως κρίθηκε προτιμότερο στους θανόντες από πείνα να προσμετρηθούν μόνο όσων η ληξιαρχική πράξη υποδείκνυε με κατηγορηματικό τρόπο την πείνα ως υπεύθυνη για τον θάνατό τους με όρους όπως «ασιτία», «οιδηματική νόσο», αλλά και «πείνα» ή με όρους που υποδείκνυαν πως η αιτία που προκάλεσε τον θάνατο ήταν απόρροια της πείνας όπως «ατροφία λόγω υποσιτισμού», «καταβολή δυνάμεων εξ ασιτίας» ή «αβιταμίνωση συνεπεία υποσιτισμού».

Αν και ο αριθμός των θανόντων από πείνα θα ήταν πολύ μεγαλύτερος από τους 518 θανόντες στους οποίους καταλήξαμε επιλέγοντας η έρευνά μας να εστιάσει μόνο στις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου που παρέπεμπαν στην πείνα με όρους όπως οι παραπάνω, που ενδεικτικά αναφέραμε, εν τούτοις θεωρούμε ότι με την επιλογή μας αυτή πραγματικά συμπεριλάβαμε στους θανόντες από πείνα όσους χωρίς αμφιβολία υπήρξαν θύματά της, καθώς η ληξιαρχική πράξη θανάτου τους το επιβεβαιώνει με σαφή τρόπο. Άλλωστε, ο αριθμός των 518 νεκρών από πείνα, διόλου ευκαταφρόνητος φυσικά, απεδείχθη αντιπροσωπευτικός και η επεξεργασία των υπόλοιπων στοιχείων που αναγράφεται στην ληξιαρχική πράξη θανάτου (όπως η ηλικία ή το επάγγελμα) μάς αποκάλυψαν το «προφίλ», με άλλα λόγια τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των θυμάτων της πείνας στην Καλλιθέα.

Από τους 2.386 θανάτους που καταγράφηκαν στην Καλλιθέα την τετραετία 1941-1944, οι 518 ήταν θάνατοι που προκλήθηκαν από την πείνα (ποσοστό 21,7%), και σύμφωνα με το επόμενο διάγραμμα η πείνα δεν άσκησε καταλυτική επίδραση, τουλάχιστον όχι άμεσα, στην αύξηση της θνησιμότητας στην Καλλιθέα, αλλά όπως εξηγήσαμε παραπάνω, η αύξηση της θνησιμότητας που συντελέστηκε την περίοδο της Κατοχής στην περιοχή οφείλεται, πολύ περισσότερο έμμεσα, στην πείνα. Ενώ δηλαδή οι θάνατοι από πείνα φαίνεται να αντιστοιχούν στο 21,7% της συνολικής θνησιμότητας κατά την Κατοχή, στην πραγματικότητα η πείνα δεν είναι και τόσο «αθώα».

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στον Δήμο Καλλιθέας

Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, το 1942 είναι η χρονιά που η Καλλιθέα απώλεσε τα περισσότερα θύματα από πείνα (419 στον αριθμό και 330 περισσότερα από το 1941, αύξηση δηλαδή της θνησιμότητας από πείνα κατά 370,7% σε σχέση με το 1941, που οι θανόντες ήταν 89), ενώ ο συνολικός αριθμός θυμάτων της πείνας το 1943 είναι μόλις οκτώ και το 1944 δύο. Το 1942 επομένως απεβίωσε από πείνα στην Καλλιθέα το 80,8% του συνόλου των θανόντων από πείνα.

Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Δήμου Καλλιθέας.

ΈΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	89	+370,7% -98% -75%
1942	419	
1943	8	
1944	2	
Σύνολο	518	

Από τον πίνακα 3, διαπιστώνουμε ότι ο μήνας στην διάρκεια του οποίου η πείνα έκανε αισθητή την μακάβρια εμφάνισή της στην Καλλιθέα είναι ο Νοέμβριος του 1941 με 27 θύματα, ενώ κατά τον τελευταίο μήνα του ίδιου έτους η πείνα εδραιώθηκε στην περιοχή μετρώντας συνολικά για το πρώτο έτος της Κατοχής 89 θύματα.

Το πρώτο καταγεγραμμένο θύμα της πείνας στην Καλλιθέα, μία χήρα 75 ετών, γεννημένη στην Πελοπόννησο, απεβίωσε την 4^η Νοεμβρίου 1941, και σύμφωνα με την ακριβή ιατρική γνωμάτευση ο θάνατος προήλθε από «γεροντικό μαρασμό και ασιτία».

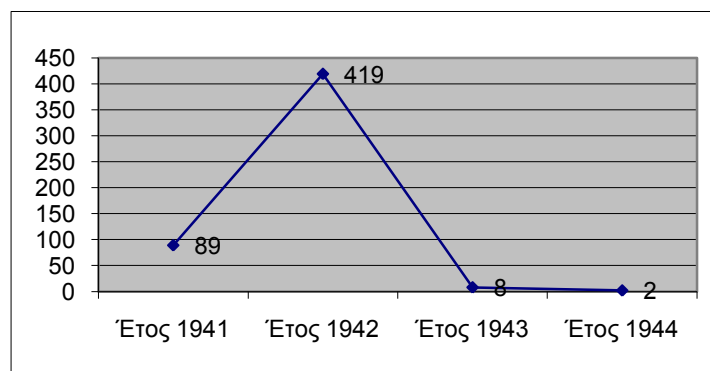
Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Δήμου Καλλιθέας

	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941											27	62	89
1942	86	99	85	35	23	17	8	18	11	14	13	10	419
1943	4	2		1			1			1	1		8
1944											1	1	2
Σύνολο													518

Τους τρεις πρώτους μήνες του 1942 η πείνα αφαίρεσε 270 ανθρώπινες ζωές, και ο Φεβρουάριος αναδεικνύεται στον μήνα με τις περισσότερες απώλειες ανθρώπων εξαιτίας της πείνας (99 στον αριθμό), όχι μονάχα για το 1942, αλλά και για ολόκληρη την κατοχική τετραετία. Από τον Απρίλιο και μέχρι και τον Ιούλιο, καθώς οι διατροφικές συνθήκες βελτιώνονται κυρίως χάρη στην αρωγή του Ερυθρού Σταυρού, ο αριθμός των θανόντων από πείνα μειώνεται σταθερά, και ενώ τον Ιούλιο περιορίζεται σε μονοψήφιο νούμερο, από τον Αύγουστο (προφανώς λόγω και των εξάρσεων επιδημιών) και μέχρι το τέλος του έτους, ο αριθμός των θανόντων από πείνα είναι και πάλι διψήφιος και αυξομειούμενος.

Τα δύο τελευταία κατοχικά έτη ο αριθμός των θυμάτων της πείνας περιορίζεται σημαντικά, και στην πραγματικότητα η θνησιμότητα από πείνα έχει εξαλειφθεί ήδη από τον Φεβρουάριο του 1943. Στο διάγραμμα που ακολουθεί αποτυπώνεται παραστατικά η αυξομείωση της θνησιμότητας από πείνα στην Καλλιθέα που συντελέστηκε στην διάρκεια των ετών 1941-1944, και στο οποίο φαίνεται η κατακόρυφη αύξηση των θανάτων από πείνα το 1942 σε σχέση με το 1941.

Διάγραμμα 1: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας από πείνα ανά κατοχικό έτος στον Δήμο Καλλιθέας

Ο περιορισμός της θνησιμότητας από πείνα κατά τα δύο τελευταία έτη της Κατοχής οφείλεται (εκτός από την ενίσχυση σε τρόφιμα που παρείχε ο Ερυθρός Σταυρός στον πληθυσμό) και στο γεγονός ότι οι πιο εξαντλημένοι οργανισμοί (όπως οι ηλικιωμένοι) που είναι τα πιο δημοφιλή θύματα της πείνας, απεβίωσαν πρώτοι την διετία 1941-'42.

Ανακεφαλαιώνοντας υπενθυμίζουμε ότι το έτος με τους περισσότερους θανάτους από πείνα ήταν το **1942**, ο μήνας με τα περισσότερα θύματα από πείνα ήταν ο **Φεβρουάριος του 1942**, ενώ η ημερομηνία με τις περισσότερες ανθρώπινες απώλειες λόγω πείνας ήταν η **2^η Φεβρουαρίου 1942** με οκτώ θανάτους.

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην Κατοχή, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Δήμου Καλλιθέας

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	66	266	7	2	341
Θηλυκό	23	152	1	0	176
Σύνολο	89	418*	8	2	517*

* Ένα ανήλικο είναι αγνώστου φύλου.

Τα περισσότερα θύματα της πείνας στην Καλλιθέα ήταν αρσενικού φύλου (ποσοστό 65,8%), ενώ το γυναικείο φύλο, το οποίο αποδείχτηκε πιο ανθεκτικό στο θανατηφόρο «χτύπημα» της πείνας, ακολουθεί με ποσοστό 33,9%, και η

«συμμετοχή» ανά έτος των δύο φύλων στην θνησιμότητα της πείνας φαίνεται στον πίνακα 4.

Όπως προκύπτει από τους επόμενους δύο πίνακες, το 1941 τα άτομα που κυρίως υποκύπτουν στην πείνα είναι μεσήλικες άνδρες, με τους άνδρες ηλικίας 60-69 ετών να πλειοψηφούν, ενώ οι γυναίκες, επίσης μεσήλικες, δεν «συμμετέχουν» με μεγάλο αριθμό στο θανατικό. Είναι φανερό λοιπόν ότι η πείνα αρχικά επέδρασε σε εξασθενημένα άτομα, λόγω και της προχωρημένης ηλικίας τους, γι' αυτό και μέχρι και το 1942 δεν συναντούμε θανόντες από πείνα νεαρών ηλικιών.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στον Δήμο Καλλιθέας

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	1		1	3	7	17	20	14	2	65*
1942	7	2	4	12	32	53	83	50	22	265*
1943			1			1	3	2		7
1944	1							1		2
Σύνολο	9	2	6	15	39	71	106	67	24	339*
Ποσοστό	2,65%	0,58%	1,76%	4,42%	11,5%	20,9%	31,2%	19,7%	7,07%	100,0%

*Το 1941 ένα από τα θύματα της πείνας είναι αγνώστου ηλικίας, ενώ το 1942 δεν γνωρίζουμε ηλικία για δύο θύματα.

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στον Δήμο Καλλιθέας

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941				1	1	6	5	5	5	23
1942	6		2	6	21	19	28	46	24	152
1943									1	1
1944										
Σύνολο	6		2	7	27	25	33	51	30	176
Ποσοστό	3,4%		1,1%	3,9%	15,3%	14,2%	18,7%	28,9%	17%	100,0%

Και ενώ το 1942 η πείνα εξαπλώνεται, τα θύματά της εξακολουθούν να είναι στην πλειοψηφία τους άνδρες άνω των 60 ετών, αλλά οι γυναίκες που πεθαίνουν από πείνα είναι λίγο μεγαλύτερες, άνω των 70 ετών. Ωστόσο, τα μεγαλύτερα σε ηλικία θύματα της πείνας στην Καλλιθέα είναι ένας άνδρας και μία γυναίκα 95 ετών. Η ιδιαιτερότητα στην θνησιμότητα των δύο φύλων έγκειται στο γεγονός ότι ενώ το 1942 αποβιώνουν από πείνα 25 άρρενες ηλικίας έως και 39 ετών, ο αριθμός από το γυναικείο φύλο για την αντίστοιχη ηλικιακή ομάδα είναι μόλις 14 θύματα.

Συμπεραίνουμε επομένως πώς στην κατοχική Καλλιθέα όχι μόνο ο αριθμός των γυναικών που πέθαναν από πείνα είναι μικρότερος από τον αντίστοιχο αριθμό των ανδρών, αλλά και η ηλικία θανάτου των γυναικών τείνει να είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των ανδρών, και επιπλέον το αρσενικό φύλο, σε αντίθεση με το θηλυκό, αποδείχτηκε περισσότερο ευάλωτο στην πείνα ακόμη και στις νεαρότερες ηλικίες. Το «ασθενές» φύλο επομένως αποδείχτηκε πιο ισχυρό από το αρσενικό έναντι της πείνας.

Όπως προκύπτει και από τους δύο προηγούμενους πίνακες, τα παιδιά και γενικότερα τα νεαρά άτομα δεν «συμμετείχαν» ιδιαίτερα στους θανάτους από πείνα (αν και το μικρότερο σε ηλικία θύμα της είναι ένα αβάπτιστο βρέφος αγνώστου φύλου μόλις 30 ημερών) και από το σύνολο των 518 θανόντων από πείνα οι 18 (11 αγόρια και 6 κορίτσια) είναι ανήλικοι έως και 17 ετών (ποσοστό 3,47% του συνόλου).

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι κανένα κορίτσι ηλικίας 10-19 ετών δεν απεβίωσε από πείνα στην Καλλιθέα, ενώ και τα αγόρια της ίδιας ηλικίας αποδείχτηκαν επίσης ανθεκτικά αριθμώντας μόλις δύο θύματα για όλη την κατοχική περίοδο. Από τα παιδιά, εκείνα που κυρίως δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στην πείνα ήταν κυρίως τα νήπια και τα βρέφη, καθώς τα μεγαλύτερα παιδιά συνήθιζαν στην Κατοχή να συμμετέχουν κι αυτά στην διαδικασία εξεύρεσης τροφής με διάφορους τρόπους.

Το μεγαλύτερο ποσοστό θανάτου για τους άνδρες αντιστοιχεί στην ηλικία 60-69 ετών (ποσοστό 31,2%) και για τις γυναίκες στην ηλικία 70-79 ετών (ποσοστό 28,9%). Η πείνα επομένως στην Καλλιθέα επέδρασε περισσότερο σε άτομα που ήταν προχωρημένης ηλικίας. Άλλωστε, από τους 518 θανόντες (με εξαίρεση τους τρεις αγνώστου ηλικίας) οι 311 είναι ηλικίας άνω των 60 ετών (ποσοστό 60,3%), ενώ μόλις 47 θανόντες είναι ηλικίας έως και 39 ετών (ποσοστό 9,12%).

Μεταξύ των θανόντων που απεβίωσαν από πείνα στην Καλλιθέα ήταν και ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Γρυπάρης, που πέθανε τον Μάρτιο του 1942 σε ηλικία 70 ετών, και ο οποίος δεν πρόλαβε να συμπεριληφθεί στον κατάλογο των πνευματικών ανθρώπων που έπρεπε να βοηθηθούν.

Τον σχετικό κατάλογο, αρχίζοντας από τους λογοτέχνες, συνέταξε η «Επιτροπή Βοήθειας των Εργατών του Πνεύματος» του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, η οποία οργανώθηκε τις αρχές του 1943. «Όλα τα μεγάλα ονόματα του κόσμου των γραμμάτων και των καλών τεχνών περιλαμβάνονταν στους καταλόγους μας, γιατί αλήθεια ούτε ένας ίσως από τους λογοτέχνες, τους καλλιτέχνες, τους μουσικούς ή τους φιλολόγους μας δεν ήταν την εποχή εκείνη σε θέση να αντιμετωπίσει μόνος του τις στοιχειώδεις ανάγκες διατροφής και ιατρικής περιθάλψεως του εαυτού του και των δικών του», αναφέρει ο Ευάγγελος Παπαστράτος (δεύτερος αντιπρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Λαϊκών Συσσιτίων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού), ο οποίος προσθέτει: «Θυμούμαι πώς σ' εκείνον που ήταν γραμμένος επικεφαλής του καταλόγου μας, δεν προλάβαμε να προσφέρουμε καμία υλική βοήθεια. Ο Κωστής Παλαμάς πέθανε τον Φεβρουάριο του 1943».¹²¹

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα στον Δήμο Καλλιθέας

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	14	43	1	1	59
Άγαμες	6	18			24
Σύνολο	20	61	1	1	83
Έγγαμοι	32	164	4		200
Έγγαμες	3	41			44
Σύνολο	35	205	4		244
Χήροι	14	25			39
Χήρες	13	72	1		86
Σύνολο	27	97	1		125
Διαζευγμένοι	1	1	1		3
Διαζευγμένες					
Σύνολο	1	1	1		3
Δεν αναγράφεται	5	39	1		45
Σύνολο	88*	403*	8	1*	500*

¹²¹ Ευάγγελος Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα 1964, σσ. 210-211.

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 500 νεκρούς (εξαιρώντας δηλαδή τα 18 ανήλικα), και όχι στους 518 νεκρούς.

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό των θανόντων από πείνα στην Καλλιθέα είναι ότι οι περισσότεροι από αυτούς, σύμφωνα με τον πίνακα 7, ήταν έγγαμοι /ες (ποσοστό 48,8%, 40% άνδρες και 8,8% γυναίκες) και ακολουθούν με ποσοστό 25% όσοι βρίσκονταν σε κατάσταση χηρείας (7,8% άνδρες και 17,2% γυναίκες). Από τα ηλικιωμένα δηλαδή άτομα, τα οποία αποτέλεσαν την πλειοψηφία των θανόντων από πείνα στον Δήμο Καλλιθέας, τα περισσότερα ήταν έγγαμοι άνδρες (200 στον αριθμό) και ακολουθούσαν στον μακάβριο αυτό κατάλογο οι χήρες γυναίκες (86 συνολικά).

Στον πίνακα που ακολουθεί φαίνεται ο τόπος γέννησης των Καλλιθεατών θανόντων από πείνα, οι περισσότεροι από τους οποίους, και συγκεκριμένα το 51,1%, δηλαδή παραπάνω από ένας στους δύο, ήταν πρόσφυγες από την Μικρά Ασία (Σμύρνη, Κιαισαρεία, Αττάλεια), τον Πόντο (κυρίως από την Τραπεζούντα ή την Κερασούντα) και την Κωνσταντινούπολη, και ακολουθούν με πολύ μικρότερο ποσοστό (16,4%) εσωτερικοί μετανάστες από τα νησιά. Σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου του δήμου, το 12,3% των θανόντων είχε γεννηθεί σε κάποια περιοχή της Αττικής, εκ των οποίων μόλις οι 11 ήταν «γέννημα-θρέμμα» Καλλιθεάτες (ποσοστό 2,12%), κυρίως μικρά παιδιά.

Πίνακας 8: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στο Δήμο Καλλιθέας

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	46	215	3	1	265
Αττική*	9	54		1	64
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	7	54	1		62
Νησιά	22	59	4		85
Εξωτερικό	1	18			19
Δεν αναγράφεται	4	19			23
Σύνολο	89	419	8	2	518

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Καλλιθέα		10		1	11

Ενώ ο τόπος γέννησης των θανόντων από πείνα ποίκιλλε, ο τόπος θανάτου ήταν ο ίδιος: Η οικία των θανόντων, με εξαίρεση τρεις άνδρες, εκ των οποίων οι δύο απεβίωσαν στην Κλινική «Άγιοι Πάντες», με έδρα την Καλλιθέα και ο τρίτος σε Κλινική των Αθηνών.

Ένα επιπλέον στοιχείο που αντλήσαμε κατά την αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου του Δήμου Καλλιθέας είναι το επάγγελμα του θανόντος. Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, ο οποίος παρουσιάζει τα επαγγέλματα των θανόντων και την συχνότητα με την οποία τα συναντήσαμε, οι περισσότεροι από τους 198 θανόντες στην ληξιαρχική πράξη των οποίων αναγραφόταν επαγγελματική ιδιότητα απασχολούνταν ως εργάτες (ποσοστό 37,8%), μεταξύ των οποίων και ένα αγόρι ηλικίας 17 ετών.

Το γεγονός ότι οι περισσότεροι από τους κατοίκους της Καλλιθέας απασχολούνταν ως εργάτες είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την έλευση των προσφύγων, καθώς οι νεοφερμένοι πρόσφυγες μεταλαμβάνοντας στον νέο τόπο τους τις γνώσεις τους στη βιομηχανία, ιδρύοντας στην περιοχή πολλές βιοτεχνίες, οικοτεχνίες και εμπορικά καταστήματα. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων απορροφήθηκε ως εργατικό δυναμικό στις δεκάδες βιομηχανικές που λειτουργούσαν στην πόλη, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, όπως η «Πειραϊκή Πατραϊκή», η «Ελβιέλα», η «Αθηναϊκή Εριουργία».

Οι πρόσφυγες επομένως πρωταγωνίστησαν στην ανάπτυξη της Καλλιθέας, τροφοδοτώντας την πολυάριθμη εργατική τάξη της πόλης και μεταβάλλοντας ουσιαστικά την κοινωνική της σύνθεση.¹²²

Η παραγωγή καπνού στην Ελλάδα έγινε επίσης γνωστή από τους πρόσφυγες, γι' αυτό και 4 από τους θανόντες στην Καλλιθέα είναι καπνεργάτες. Εκτός από εργάτες η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της Καλλιθέας έδειξε ότι η οικονομική κρίση και η πείνα έπληξε επίσης όσους εργάζονταν στην οικοδομή, όσους ήταν τεχνίτες (ράφτες, υποδηματοποιοί, γουναροποιοί για τις υπηρεσίες των οποίων δεν υπήρχε ιδιαίτερη ζήτηση) ή υπάλληλοι.

Στον πίνακα 9 βλέπουμε να αναγράφονται και δύο τροchioδρομικοί που απεβίωσαν από πείνα στην Καλλιθέα, οι οποίοι αποτελούσαν «μία συμπαθή τάξη» της περιοχής. Με την λειτουργία του ηλεκτροκίνητου τραμ (1909-1958) και την δημιουργία στην Καλλιθέα του αμαξοστασίου στάθμευσης και των συνεργείων επισκευής και συντήρησης των οχημάτων αυτών, η περιοχή συνδέθηκε περισσότερο με το τραμ και αρκετοί Καλλιθεάτες εργαζόντουσαν ως οδηγοί, εισπράκτορες και τεχνικοί στα τραμ.¹²³

Δυστυχώς για ένα μεγάλο ποσοστό ανδρών θανόντων (32,2%) δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα (ίσως επειδή οι περισσότεροι θανόντες ήταν άτομα προχωρημένης ηλικίας).

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα στον Δήμο Καλλιθέας

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. Εργάτες	71
2. Εργατικοί	4
Σύνολο	75
ΓΕΩΡΓΙΑ	
3. Γεωργοί	2
4. Λατόμοι	1
5. Καπνεργάτες	4
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
6. Κτίστες	11
7. Ελαιοχρωματιστές	5
8. Θερμαστές	2
9. Εργολάβοι Οικοδομών	2

¹²² Μουρουγκλού, «Ίδρυση του Δήμου Καλλιθέας 1934-1940», ό. π., σσ. 127-128.

¹²³ Παπάζογλου, ό. π., σσ. 100, 103. Στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, τα ηλεκτροκίνητα τραμ έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο επειδή, εκτός από το κοινό (έστω και υπό αντίξοες συνθήκες), μετέφεραν από τον Πειραιά στην Αθήνα τα εφόδια που έστελνε ο Ερυθρός Σταυρός με το τουρκικό καράβι «Κουρτουλούς»: Γ. Νάθενας-Α. Κουρμπέλης, «Τραμ και Γκαζοζέν», *Επτά Ημέρες* (Η Καθημερινή) (25/4/1999), σ. 13.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
10. Βαφείς	1
11. Ξυλουργοί	10
12. Σιδηρουργοί	1
13. Στιλβωτές	5
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ-ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
14. Ράφτες	5
15. Υποδηματοποιοί	8
16. Βυρσοδευγίες	1
17. Χρυσοχόοι	2
18. Βιβλιοδέτες	1
19. Γουναροποιοί	1
20. Επιπλοποιοί	3
21. Μαρμαρογλύπτες	1
22. Καρραγωγείς	2
23. Τυπογράφοι	3
24. Κηροποιοί	1
25. Μηχανικοί	3
26. Μηχανουργοί	1
27. Εφαρμοστές	1
28. Πιλοποιοί	1
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
29. Παντοπώληδες	1
30. Οπωροπώληδες	1
31. Ψαράδες	1
32. Καφεπώληδες	1
33. Καφέ-οινοπώληδες	1
ΕΜΠΟΡΟΙ	
34. Μικροπωλητές	2
35. Έμποροι	2
36. Πλασιέ	1
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
37. Κουρείς	3
38. Κτηματομεσίτες	1
39. Αχθοφόροι	2
40. Κηπουροί	2
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
41. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	1
42. Υπάλληλοι	5
43. Δημόσιοι Υπάλληλοι	1
44. Δικαστικοί κλητήρες	1
45. Οδοκαθαριστές	3
46. Τοπογράφοι	1
47. Λογιστές	1
48. Τροχιοδρομικοί	2
49. Σιδηροδρομικοί	2
50. Εισπράκτορες τραπεζών	1

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
51. Νεοκόροι	1
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ	
52. Μουσικοί	1
53. Ζωγράφοι	1
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	
54. Ναυτικοί	4
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	
55. Κτηματίες	2
ΣΥΝΟΛΟ	198

Εκτός από τους θανόντες για τους οποίους αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα συναντήσαμε 11 συνταξιούχους, 1 φοιτητή, 1 μαθητή, ενώ 5 ήταν «άεργοι» και 6 «άνευ» επαγγέλματος.

Όσον αφορά τις γυναίκες είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι συναντήσαμε μόλις μία γυναίκα που έφερε επαγγελματική ιδιότητα, συγκεκριμένα της υπηρέτριας, παρά το γεγονός ότι «ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού συγκροτούσαν οι γυναίκες».¹²⁴ Για όλες τις υπόλοιπες γυναίκες (103 στον αριθμό) η ληξιαρχική πράξη θανάτου φέρει την ένδειξη «οικιακά», ενώ σε 66 δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάσαμε στις προηγούμενες σελίδες, στον Δήμο Καλλιθέας στην διάρκεια της Κατοχής καταγράφηκε αύξηση της θνησιμότητας σε σχέση με το 1940, αύξηση που άμεσα, και πολύ περισσότερο έμμεσα, οφείλεται στην πείνα. Αδιαμφισβήτητα λοιπόν η πείνα επέδρασε στην αύξηση της θνησιμότητας στην διάρκεια της Κατοχής. Τι επίδραση όμως είχε η πείνα στον αριθμό των γεννήσεων στην Κατοχή; Διαδέχθηκε την αύξηση των θανάτων μείωση του αριθμού των γεννήσεων;

Πίνακας 10: Σύνολο γάμων και γεννήσεων τη δεκαετία 1934-1944 στο Δήμο Καλλιθέας

ΈΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1934	163	371
1935	166	305
1936	174	283
1937	313	281
1938	245	244
1939	273	176
1940	208	165
1941	254	171
1942	231	222
1943	294	328
1944	331	483
Σύνολο	2.652	3.029

Όπως φαίνεται στον πίνακα 10, στην Καλλιθέα παρατηρήθηκε το εξής παράδοξο: Ενώ θα περίμενε κανείς ότι η οικονομική κρίση της Κατοχής, η πείνα και ο θάνατος που παραμόνευε θα είχαν αρνητική επίπτωση στις γεννήσεις, στην συγκεκριμένη περιοχή καταγράφηκε αύξηση του αριθμού των γεννήσεων καθ' όλη την διάρκεια της Κατοχής, γεγονός που αποδεικνύει ότι η θέληση για ζωή ήταν

¹²⁴ Γεωργιτσογιάννη, ό. π.

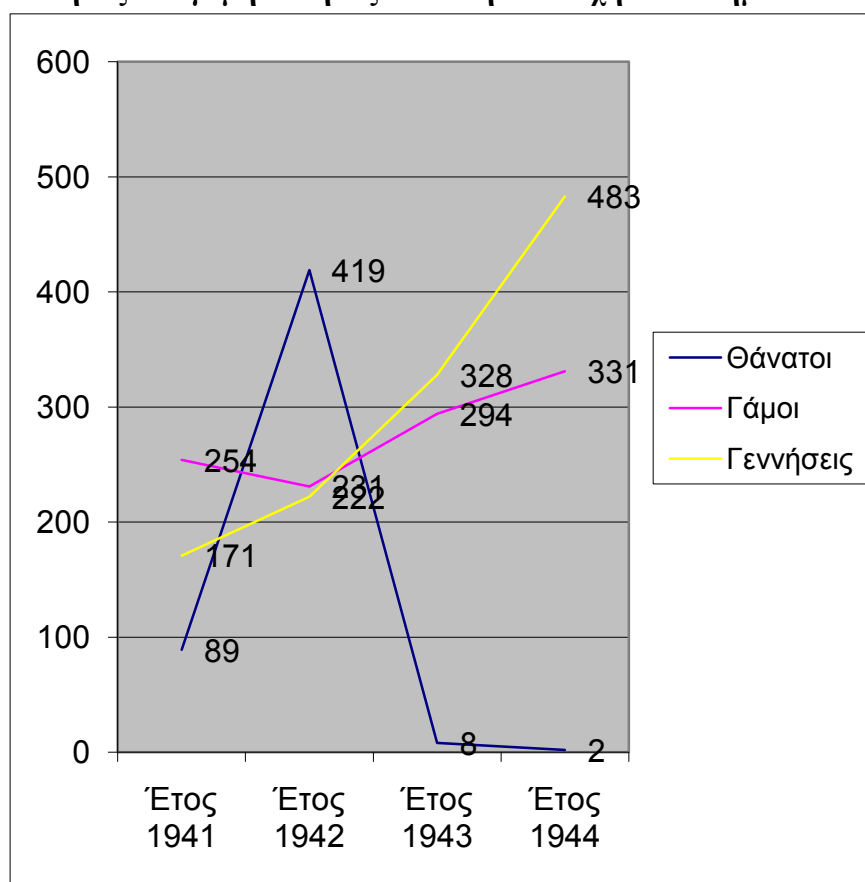
μεγάλη, και παρά τις αντίξοες συνθήκες, οι κάτοικοι αντιμετώπιζαν τις κακουχίες όχι με απελπισία, αλλά με αισιοδοξία. Έτσι, την τετραετία 1941-1944 πραγματοποιήθηκαν 1.204 γεννήσεις, ενώ το σύνολο των γεννήσεων την δεκαετία 1934-1944 είναι 3.398 (ποσοστό 39,7% του συνόλου).

Ακόμη και το 1942 που καταγράφηκαν λιγότεροι γάμοι σε σχέση με το 1941 (μείωση κατά 9%), την μείωση των γάμων (και ασφαλώς την αύξηση της θνησιμότητας για το ίδιο έτος) δεν διαδέχθηκε ανάλογη μείωση του αριθμού των γεννήσεων. Αντίθετα, το 1942 καταγράφεται αύξηση των γεννήσεων κατά 29,8% σε σχέση με το 1941 και κατά 34,5% αναφορικά με το 1940. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην Καλλιθέα το 1942, η θέληση για ζωή «αντιμάχεται» την πείνα και τον θάνατο.

Την επόμενη χρονιά καταγράφηκαν 106 γεννήσεις περισσότερες σε σχέση με το 1942, ενώ το 1944 ο αριθμός των γεννήσεων που καταγράφηκε είναι ο μεγαλύτερος ολόκληρης της δεκαετίας 1934-1944: 483 στον αριθμό, που μεταφράζεται, αν τον συγκρίνουμε με τον αντίστοιχο του 1940, σε αύξηση κατά 192,7%!

Στο διάγραμμα που ακολουθεί αποτυπώνεται παραστατικά η σταθερά ανοδική πορεία του δείκτη γεννητικότητας σε σχέση με την αυξομειούμενη πορεία που ακολούθησε ο δείκτης θνησιμότητας από πείνα, αλλά και ο αριθμός των γάμων την τετραετία 1941-1944.

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμλιότητας κατά την Κατοχή στον Δήμο Καλλιθέας

Κεφάλαιο 3^ο

Κοινότητα Μοσχάτου: Περιορισμένη θνησιμότητα από πείνα

Η περιοχή με την ονομασία «Παράγκες» αποτέλεσε τον πρώτο οικιστικό πυρήνα του Μοσχάτου,¹²⁵ το οποίο διέτρεχαν (μέχρι πρόσφατα) οι ποταμοί Κηφισός και Ιλισός, ενώ η μεγαλύτερη συγκοινωνιακή αρτηρία με την μακραίωνη ιστορία, η οδός Πειραιώς, που ενώνει τις πόλεις των Αθηνών και του Πειραιώς διασχίζοντας πέντε δήμους, ήταν αυτή που συνέβαλλε κυρίως στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Μοσχάτου.

Το Μοσχάτο, που πιθανότατα δανείστηκε το όνομά του από το ομώνυμο είδος σταφυλιού,¹²⁶ φημιζόταν για τα λαχανικά (κυρίως) και τα αμπέλια του από την αρχαιότητα, παράδοση που συνεχίστηκε και στη νεότερη εποχή. Απ' τις αρχές μάλιστα του 20^{ου} αιώνα, μεγάλο μέρος της περιοχής κάλυπταν οι εποχικές καλλιέργειες και ο τόπος αναδείχτηκε σε έναν από τους κύριους τροφοδότες της πρωτεύουσας σε λαχανικά.

Το ολιγάνθρωπο Μοσχάτο, με τις σκόρπιες αγροικίες και τα πλούσια περιβόλια, που στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτελούσε ένα μικρό θέρετρο για Πειραιώτες και Αθηναίους, διευρύνθηκε και αναπτύχθηκε με την έλευση των προσφύγων, μετά την μικρασιατική καταστροφή του 1922. Οι πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν δίπλα στον Κηφισό, στην περιοχή που έμεινε γνωστή ως «Προσφυγικά», μετέβαλλαν την κοινωνική σύνθεση σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι ντόπιοι να αποτελέσουν μειοψηφία.¹²⁷

Αργότερα, μια άλλη ομάδα προσφύγων εγκαταστάθηκε υπό άθλιες συνθήκες στο εγκαταλειμμένο βυρσοδεψείο του Εμπεδοκλέους, που αποτέλεσε τον συνοικισμό «Αρμένικα», και είτε ως πένητες, είτε εξασκώντας την τέχνη του μπαλωματά, παπλωματά ή του οικοδόμου προσπάθησαν να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν. Με το πέρασμα του χρόνου, οι πρόσφυγες βελτίωσαν την ζωή τους, και από «την αυλή των θαυμάτων» του εργοστασίου μεταφέρθηκαν σε δική τους στέγη.¹²⁸

Το 1925 το Μοσχάτο αποσπάστηκε από τον Δήμο Αθηναίων συγκροτώντας ιδιαίτερη κοινότητα, στην οποία το 1927 προσαρτήθηκε ο συνοικισμός «Παράγκες», με τον πληθυσμό να ανέρχεται το 1928 σε 6.031 κατοίκους.

Ήδη από την αρχαιότητα, το Μοσχάτο παρουσίασε βιοτεχνική και βιομηχανική δραστηριότητα και προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα εργοστάσια κεραμοποιείας, χαρτοποιείας, αλλά και βυρσοδεψίας. Στο Μεσοπόλεμο (1918-1940) όμως, παρατηρήθηκε ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη στην περιοχή, η οποία συνέβαλλε στην ραγδαία αύξηση του πληθυσμού (καθώς πολλοί εσωτερικοί μετανάστες και πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν γύρω από τις βιομηχανικές μονάδες και απασχολήθηκαν ως εργάτες σ' αυτές¹²⁹) στο Μοσχάτο, που το 1940 απαρτιζόταν από 10.348 κατοίκους.¹³⁰

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η γειτονιά στο Μοσχάτο λειτουργούσε σαν τόπος συμβίωσης και καλλιέργειας των διαπροσωπικών σχέσεων, σαν θορυβώδης παιδότοπος και σαν αγορά περαστικών μικροπωλητών (που πουλούσαν παγωτά, γλυκά και γάλα) και «γυρολόγων». Οι Μοσχατιώτες αναζητούσαν την διασκέδαση

¹²⁵ Στέλιος Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', Δήμος Μοσχάτου-Ιστορικό Αρχείο 2003, σ. 75.

¹²⁶ Στέλιος Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, Δήμος Μοσχάτου 1997, σ. 83.

¹²⁷ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σ. 54.

¹²⁸ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σσ. 48-55.

¹²⁹ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σ. 12.

¹³⁰ Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

εκτός από τις γιορτές, τις συγγενικές συνάξεις και τα πανηγύρια, στις ταβέρνες, τις οποίες επισκέπτονταν πλανόδιοι «μουσικοί» με το γραμμόφωνο κρεμασμένο στον ώμο ή κάποιο όργανο για να εξασφαλίσουν ένα μεροκάματο.¹³¹

Προπολεμικά, η πόλη του Μοσχάτου εμφανίζεται πολεοδομικά ανεπτυγμένη μόνο νοτιοδυτικά (καθώς προς την συγκεκριμένη περιοχή εκτεινόταν το Νέο Φάληρο, που από χρόνια ήταν πυκνοκατοικημένο, και το οποίο οι Μοσχατιώτες επισκέπτονταν για τις αγορές τους), ενώ το δυτικό τμήμα της πόλης χαρακτηριζόταν από αραιή σχετικά δόμηση με ευθύγραμμους χωματόδρομους. Ανατολικά, το Μοσχάτο ήταν στην μεγαλύτερη έκτασή του μια περιοχή χέρσα και αραιοκατοικημένη, με υποτυπώδη ρυμοτομία, ενώ βορειοανατολικά τους καλλιεργημένους αγρούς διέσχιζε μεγάλος χωματόδρομος που ξεκινούσε από τον ηλεκτρικό σταθμό Καλλιθέας.

Τέλη λοιπόν της δεκαετίας του '30, το Μοσχάτο ήταν μια υπό ανάπτυξη περιοχή, χωρίς ασφαλτοστρωμένους δρόμους, με την λάσπη και τη σκόνη να ταλαιπωρεί τους κατοίκους.¹³² Μοναδικό μεταφορικό μέσο που εξυπηρετούσε τους κατοίκους ήταν ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος, που έκανε στάση στο Μοσχάτο από το 1904.¹³³

Το πρώτο δημοτικό σχολείο, το οποίο εγκαταστάθηκε σε ξύλινη παράγκα, ιδρύθηκε το 1921 και τρία χρόνια αργότερα ιδρύθηκε το δημοτικό σχολείο Θηλέων, επίσης ξύλινο, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του '30 λειτούργησε και δημόσιο Νηπιαγωγείο.¹³⁴ Τις έδρες των σχολείων τίμησαν αξιόλογοι παιδαγωγοί και επιστήμονες, όπως η Έλλη Αλεξίου, που το 1937 διορίστηκε καθηγήτρια γαλλικών στο Γυμνάσιο Μοσχάτου-Νέου Φαλήρου ή ο γνωστός κριτικός θεάτρου και φιλόλογος Κώστας Γεωργουσόπουλος. Επίσης, πριν από την γερμανική κατοχή λειτουργούσαν στο Μοσχάτο τρία αξιόλογα ιδιωτικά δημοτικά σχολεία.¹³⁵

Το δίκτυο ύδρευσης στην περιοχή του Μοσχάτου αναπτύχθηκε αρκετά καθυστερημένα (το 1950). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι κάτοικοι ανοίγανε μεγάλα πηγάδια για να ποτίσουν τα περιβόλια τους, ενώ πολύ πριν τον ιταλογερμανικό πόλεμο, νερουλάδες από τις Τζιτζιφιές άρχισαν να φέρνουν και να πουλάνε πόσιμο νερό από τον Πόρο, το οποίο μεταφέρονε στις γειτονιές μέσα σε βυτίο που διέθετε μάνικα πάνω σε κάρο, που το έσερνε άλογο. Η πρώτη δημοτική βρύση τοποθετήθηκε στο Συνοικισμό των Προσφύγων στα Γλυκά Νερά και προπολεμικά υπήρχαν λίγες δημοτικές βρύσες, όπου η νερούλου καθισμένη δίπλα τους πουλούσε νερό στις νοικοκυρές που περίμεναν η μία πίσω από την άλλη με σταμνιά και ντενεκέδες.¹³⁶

Με την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα την 27^η Απριλίου 1941, μονάδες του στρατού κατοχής εισήλθαν και στο Μοσχάτο, για την εγκατάσταση των οποίων επέταξαν (μεταξύ άλλων) το Γυμνάσιο Μοσχάτου-Νέου Φαλήρου, δύο ιδιωτικά σχολεία και ένα οικοτροφείο, το χαρτοποιείο «Ερμής», το ταπητουργείο της «Κάρπετ», το εργοστάσιο φαρμάκων «ΣΠΕΣ», τη φαρμακοβιομηχανία Κορδατζή, ενώ το δημοτικό σχολείο της οδού Ομήρου έγινε η έδρα του γερμανικού Ναυαρχείου, γνωστή ως «Μαρίνε Μπάου», που ήταν η πιο σημαντική μονάδα κατοχής στο Μοσχάτο.

¹³¹ Στέλιος Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', Δήμος Μοσχάτου-Ιστορικό Αρχείο 2004, σσ. 54-56.

¹³² Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, ό. π., σσ. 47-49.

¹³³ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, ό. π., σ. 40.

¹³⁴ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', ό. π., σσ. 23-25.

¹³⁵ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', ό. π., σσ. 26-27, 29.

¹³⁶ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', ό. π., σσ. 104-106.

Τέλος, στον ηλεκτρικό σταθμό στεκόταν συχνά μια γερμανική περίπολος και έλεγε την κίνηση,¹³⁷ ενώ, σύμφωνα με μαρτυρία, το 1943 οι Γερμανοί για την ασφάλεια των τηλεπικοινωνιακών τους συστημάτων ανάγκαζαν πολλούς Μοσχατιώτες με προσωπική τους ευθύνη να φυλάσσουν τα καλώδια για αποφυγή σαμποτάζ.¹³⁸

Την ίδια χρονιά, το 1943, η Κοινότητα Μοσχάτου αποσπάστηκε από τον Δήμο Αθηναίων και προήχθη σε Δήμο.¹³⁹

Η ζωή μέσα στην Κατοχή κυλούσε δύσκολα. Με την ανατολή του ηλίου άρχιζε η κυκλοφορία και με τη δύση όλοι μαζεύονταν στα σπίτια. Την νύχτα οι κατακτητές επέβαλλαν πλήρη συσκότιση, και όλοι οι κάτοικοι φρόντιζαν να καλύψουν τα τζάμια των παραθύρων τους με τις μπλε σκούρες κόλλες, με τις οποίες τα παιδιά συνήθιζαν να «ντύνουν» τα σχολικά βιβλία τους, για να παρεμποδίζουν το φως να διαχέεται έξω, ενώ τα λιγοστά αυτοκίνητα που κυκλοφορούσαν στους δρόμους κάλυπταν τα φανάρια με μαύρο τούλι.

Οι συχνοί αεροπορικοί βομβαρδισμοί ανάγκαζαν τον κόσμο να τρέχει σε καταφύγια, στα λιγοστά σπίτια με πλάκα από μπετόν αρμέ, σε υπόγεια ή σε ορύγματα σκαμμένα σε οικόπεδα. Κρύβονταν ακόμα και σε αποχετευτικούς αγωγούς. Ωστόσο, οι νέοι και οι γλεντζέδες (κυρίως) δεν αποθαρρύνονταν εύκολα και φρόντιζαν να ψυχαγωγούνται, βρίσκοντας διέξοδο από την σκληρή καθημερινότητα στον κινηματογράφο, στη «στοά Μιχαλοδημητράκη», όπου στη συνέχεια κάθε βράδυ παρουσιάζονταν σκετς επιθεώρησης («βαριετέ»).¹⁴⁰

Στη διάρκεια της Κατοχής, η πείνα και ο θάνατος που τη “συντρόφευε” έκαναν αισθητή την παρουσία τους και στο Μοσχάτο, μετρώντας συνολικά στο τέλος της κατοχικής τετραετίας **258** θύματα. Το γεγονός της σχετικά μικρής θνησιμότητας από πείνα στο Μοσχάτο θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στην ύπαρξη περιβολιών με λαχανικά στην περιοχή, που εξασφάλιζαν έστω μία κάποια διατροφή στους κατοίκους, για την ύπαρξη των οποίων οι άνθρωποι ομολογούν με ευγνωμοσύνη: *«Τα περιβόλια, δόξα τω Θεώ, σώσανε τους ανθρώπους»*.¹⁴¹

Σύμφωνα με τον Μοσχατιώτη συγγραφέα Στέλιο Ντάντη, ο κόσμος στην διάρκεια της Κατοχής τρεφόταν με λαχανίδες, κουνουπίδια, γλυκοπατάτες και ραδίκια, ενώ γινόταν «σκοτωμός» για λίγα χορταράκια. Οι πεινασμένοι κατέφταναν με τα πόδια, ακόμη και από την Αθήνα, ως τα περιβόλια του Μοσχάτου και κρεμόντουσαν από τα σύρματα των περιβολιών εκλιπαρώντας για λίγα ραδίκια ή λίγες λαχανίδες. Αν και οι περιβολάρηδες είχανε φύλακες για να διασώσουν την παραγωγή τους, όλοι τους χαρίζανε μέρος των προϊόντων τους στο πεινασμένο πλήθος, όπως ο Δημήτρης Μιχαλοδημητράκης που πρόσφερε σημαντική βοήθεια μοιράζοντας στις γειτονιές χορταρικά και γάλα.¹⁴² *«Στις μέρες της μεγάλης πείνας οι περίφημες λαχανίδες, είτε σαν δώρο από τους περιβολάρηδες, είτε σαν σοδειά... από νυχτερινές επιδρομές, βοήθησαν πολλούς φτωχούς συμπολίτες μας»*,¹⁴³ αναφέρει ο συγγραφέας.

Το κατοχικό διαιτολόγιο περιελάμβανε επίσης πλιγούρι, το οποίο αν ήταν εφικτό να συνοδεύεται με λάδι αποτελούσε το πιο πλούσιο γεύμα στην Κατοχή, αλλά

¹³⁷ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β΄, ό. π., σσ. 66-68.

¹³⁸ Βλ. μαρτυρία Γιώργου Λεβέντη, που δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Γερμανική κατοχή στο Μοσχάτο, μία ακόμη μαρτυρία» στο *Ευπεταίων* 7 (Φεβρουάριος 2001), σσ. 12-13.

¹³⁹ Βλ. υποσημείωση 103 παρούσας μελέτης σ. 28.

¹⁴⁰ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β΄, ό. π., σ. 74.

¹⁴¹ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β΄, ό. π., σ. 70.

¹⁴² Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β΄, ό. π.

¹⁴³ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ΄, ό. π., σ. 45.

και τσουκνίδες που ο κόσμος μάζευε δίπλα από τις γραμμές του τρένου. Σε κάποια μαγαζάκια πουλούσανε λούπινα που τα φουσκώνανε στο νερό, ενώ άλλοι ξεγελούσανε την πείνα τους με μπομπότα. Αντί για ζάχαρη, ο κόσμος χρησιμοποιούσε σταφιδόμελο ή χαρουπόμελο, ενώ η κατοχική σοκολάτα ήταν το χαρούπι.¹⁴⁴

Όπως φαίνεται στον πίνακα 1, το Μοσχάτο, αν και επέδειξε γενικότερα περιορισμένη θνησιμότητα στην διάρκεια των ετών 1941-1944 (ο συνολικός αριθμός θανόντων στην Κατοχή είναι 733) σε σχέση με γειτονικές περιοχές, τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής παρατηρήθηκε αύξηση του δείκτη της θνησιμότητας κατά 182,8% και 415,6% αντίστοιχα, σε σχέση με το 1940, χρονιές που τα θύματα της πείνας ήταν συνολικά 251.

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής στη κοινότητα Μοσχάτου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1940	64	
1941	181	+182,8%
1942	330	+82,3%
1943	68	-79,3%
1944	154	+126,4%
Σύνολο	797	

Το 1943, όταν πλέον οι διατροφικές συνθήκες είχαν καλυτερεύσει και η απειλή της πείνας είχε απομακρυνθεί, παρατηρείται μείωση των θυμάτων της κατά 98,9% (βλ. πίνακα 2), γεγονός που αποδεικνύει την «ενοχή» της πείνας για την αύξηση του δείκτη θνησιμότητας στην περιοχή την τετραετία 1941-1944. Στην βελτίωση της διατροφής του λαού και στην αντιμετώπιση της πείνας καθοριστική ήταν η συμβολή του Ερυθρού Σταυρού. Το αλεύρι που έφτανε με την φροντίδα του Ερυθρού Σταυρού στο φούρνο του Κουμαντέα στο Μοσχάτο, συνήθως το απόγευμα, ήταν η πιο σημαντική είδηση και τα παιδιά βιάζονταν να αναγγείλουν στη γειτονιά το χαρμόσυνο γεγονός.¹⁴⁵

Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Μοσχάτου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	63	
1942	188	+198,4%
1943	2	-98,9%
1944	5	+150%
Σύνολο	258	

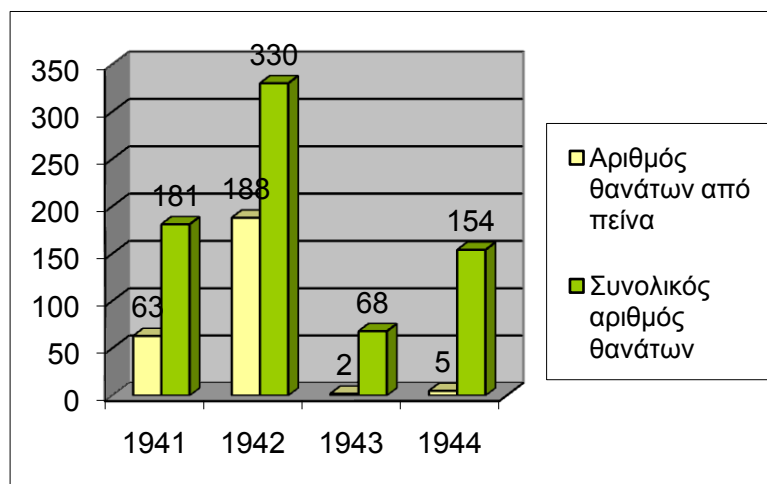
Στο διάγραμμα που ακολουθεί φαίνεται περισσότερο παραστατικά πόσοι από τους θανάτους κάθε έτους οφείλονται άμεσα στην πείνα (οι έμμεσοι θάνατοι είναι αδιαμφισβήτητα περισσότεροι). Έτσι λοιπόν το 1941 το 34,8% των θανάτων

¹⁴⁴ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σ. 70.

¹⁴⁵ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', ό. π., σ. 110-111.

οφείλεται στην πείνα, ενώ το 1942 το ποσοστό των θανάτων που αντιστοιχεί στην πείνα αυξάνεται σημαντικά και είναι 55,5%. Το 1942 δηλαδή, χρονιά με την μεγαλύτερη θνησιμότητα, κάτι παραπάνω από ένας στους δύο θανάτους προήλθε συνεπεία της πείνας.

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Μοσχάτου

Επειδή όμως η πείνα αύξησε γενικότερα την νοσηρότητα στην διάρκεια της Κατοχής, τα τελευταία δύο χρόνια φαινομενικά μόνο η πείνα δεν είναι υπεύθυνη για την θνησιμότητα (που στο Μοσχάτο είναι αισθητά μειωμένη σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, αλλά ειδικά το 1944 είναι υψηλότερη από το 1940), καθώς πολλοί θάνατοι που σημειώθηκαν το διάστημα 1943-1944, και οφείλονταν σε εντερίτιδες ή στην φυματίωση, προήλθαν ή επιδεινώθηκαν από την κακή ή ελλιπή διατροφή. Το 1944 ωστόσο η αύξηση της συνολικής θνησιμότητας κατά 126,4% σε σχέση με το 1943 (βλ. πίνακα 1), οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος σε θανάτους από τραύματα πυροβόλων όπλων ή χειροβομβίδων κυρίως κατά την δεκεμβριανή σύγκρουση.

Επανερχόμενοι στους θανάτους από πείνα στο Μοσχάτο, σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων της κοινότητας των ετών 1941-1944, το πρώτο θύμα της πείνας, ένας άνδρας, άγαμος, ηλικίας 67 ετών από την Σύρο, καταγράφηκε στα μέσα Σεπτεμβρίου 1941 (16/9) και η ακριβή ιατρική γνωμάτευση ήταν πως ο θάνατος προήλθε από «γενική εξάντληση λόγω υποσιτισμού».

Όπως δείχνει ο πίνακας 3, η πείνα σταδιακά εξαπλώθηκε στο Μοσχάτο και ενώ ο Σεπτέμβριος και Οκτώβριος του 1941 έχουν από δύο θανάτους εξαιτίας της πείνας ο καθένας, τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο πια του ίδιου έτους η πείνα έχει εδραιωθεί στην περιοχή (με 29 και 30 θύματα αντίστοιχα), και το 1941 καταγράφονται συνολικά 63 θύματα από πείνα.

Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων προς κοινότητας Μοσχάτου

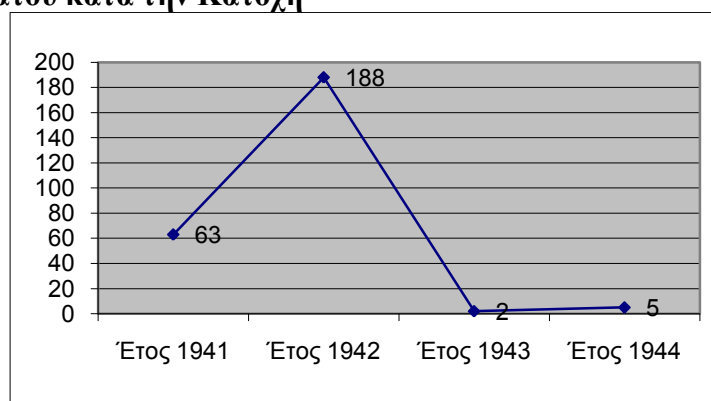
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιουλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941									2	2	29	30	63
1942	48	37	32	22	10	11	2	3	6	8	7	2	188
1943		1								1			2
1944		1				1	1				1	1	5
Σύνολο													258

Τον πρώτο μήνα του 1942 καταγράφεται ο μεγαλύτερος αριθμός θανόντων από πείνα στο Μοσχάτο κατά την Κατοχή (48 θύματα), αλλά για τους επόμενους

τέσσερις μήνες μέχρι και τον Μάιο, ο αριθμός αυτός θα μειώνεται σταθερά, ενώ μέχρι το τέλος του έτους θα αυξομειώνεται παραμένοντας όμως σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ώστε το 1943 ο συνολικός αριθμός θανόντων από πείνα να σημειώσει κατακόρυφη πτώση (βλ. διάγραμμα 2) και τα θύματα της πείνας τα δύο τελευταία έτη της Κατοχής να είναι συνολικά μόλις επτά.

Το εξάμηνο Νοέμβριος 1941-Απρίλιος 1942 καταγράφηκαν στο Μοσχάτο οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα στην διάρκεια της κατοχικής περιόδου, συνολικά δηλαδή 198 θύματα (ποσοστό 76,7% του συνολικού αριθμού των θανόντων από πείνα). Το 1942, τη χρονιά που η θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας παρουσίασε αλματώδη άνοδο, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 2, και σχεδόν τριπλασιάστηκε σε σχέση με το 1941 (αύξηση κατά 198,4%), απεβίωσε το 72,8% των θανόντων από πείνα (συγκεκριμένα 188 θύματα από τα 258 συνολικά).

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας από πείνα στην Κοινότητα Μοσχάτου κατά την Κατοχή

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν υπενθυμίζουμε ότι το έτος στη διάρκεια του οποίου καταγράφηκαν οι περισσότεροι νεκροί από πείνα στο Μοσχάτο ήταν το **1942**, και ενώ ο μήνας με τους περισσότερους νεκρούς ήταν ο **Ιανουάριος του 1942**, η ημερομηνία κατά την οποία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα (πέντε στον αριθμό) ήταν η **29^η Μαρτίου 1942**.

Από το σύνολο των 258 θανόντων από πείνα στην περιοχή του Μοσχάτου η πλειοψηφία των θυμάτων, συγκεκριμένα το 62,7% των θανόντων είναι αρσενικού φύλου, ενώ το 37,2% είναι θηλυκού. Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής οι άνδρες θανόντες υπερείχαν αριθμητικά των γυναικών θανόντων, ενώ μόνο το 1944 απεβίωσαν περισσότερες γυναίκες.

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην κοινότητα Μοσχάτου κατά την Κατοχή

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	49	111	1	1	162
Θηλυκό	14	77	1	4	96
Σύνολο	63	188	2	5	258

Οι περισσότεροι λοιπόν από τους θανόντες εξαιτίας της πείνας στο Μοσχάτο ήταν άνδρες, και σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί, επρόκειτο για μεσήλικες άνδρες ηλικίας 50 έως 59 ετών (ποσοστό περίπου 24% του συνόλου των ανδρών θανόντων), και ακολουθούσαν με απειροελάχιστη διαφορά άνδρες ηλικίας 60 έως 69 ετών (ποσοστό 23,4% του συνόλου των ανδρών θανόντων). Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό θανόντων (21,6%) ήταν υπερήλικες άνω των 70 ετών.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην κοινότητα Μοσχάτου

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	3				5	10	12	14	5	49
1942	9	2	3	4	8	29	25	20	11	111
1943							1			1
1944								1		1
Σύνολο	12	2	3	4	13	39	38	35	16	162
Ποσοστό	7,4%	1,2%	1,8%	2,4%	8,02%	24,07%	23,4%	21,6%	9,8%	100,0%

Η πλειοψηφία των γυναικών θανόντων από πείνα στην περιοχή του Μοσχάτου ήταν υπερήλικες 70 έως 79 ετών, ενώ το 19,8% των θανόντων ήταν άνω των 80 ετών (βλ. Πίνακα 6).

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην κοινότητα Μοσχάτου

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	2			1		2	4	2	3	14
1942	10		1	4	4	7	12	23	16	77
1943		1								1
1944						1	2	1		4
Σύνολο	12	1	1	5	4	10	18	26	19	96
Ποσοστό	12,5%	1,04%	1,04%	5,2%	4,1%	10,4%	18,7%	27,08%	19,8%	100,0%

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι άνδρες θανόντες από πείνα ήταν όχι μόνο περισσότεροι από τις γυναίκες, αλλά και οι γυναίκες ήταν μεγαλύτερης ηλικίας από τους άνδρες. Μάλιστα, το μεγαλύτερο σε ηλικία θύμα της πείνας στην περιοχή του Μοσχάτου ήταν μια γυναίκα 95 ετών.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό των γυναικών θανόντων ηλικίας 70 έως 79 ετών είναι περίπου 27%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι 21,6%. Η απόκλιση μεταξύ των ποσοστών είναι πολύ μεγαλύτερη όταν «ανεβαίνουμε» ηλικιακά: Ενώ οι άνδρες θανόντες που πέθαναν από πείνα ηλικίας άνω των 80 ετών αποτελούν το 9,8% του συνόλου των ανδρών θανόντων, το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες είναι σχεδόν το διπλάσιο, δηλαδή 19,8%.

Συγκρίνοντας τα στοιχεία των δύο προηγούμενων πινάκων, διαπιστώνουμε ότι αρχικά απεβίωσαν από πείνα άτομα προχωρημένων ηλικιών, και μόνο κατά το δεύτερο χρόνο της Κατοχής, που η πείνα είχε και τα περισσότερα θύματα, συγκαταλέγονται στην λίστα της και άτομα νεαρότερων ηλικιών.

Ωστόσο, το ενθαρρυντικό είναι ότι τα παιδιά δεν «συμμετέχουν» ιδιαίτερα στο θανατικό. Από τα 258 θύματα της πείνας, τα 26 (13 αγόρια και 13 κορίτσια) ήταν ανήλικα έως και 17 ετών (ποσοστό 10%). Πιο συγκεκριμένα, τα νεαρά παιδιά ηλικίας 10 έως και 17 ετών και οι νέοι 18 έως και 19 ετών, και των δύο φύλων, φαίνεται πως κατόρθωσαν να «νικήσουν» την πείνα, σε σχέση με τα βρέφη (κυρίως), τα νήπια και τα παιδιά ηλικίας 6 έως και 9 ετών. Μάλιστα, το μικρότερο σε ηλικία από τα θύματα της πείνας στο Μοσχάτο ήταν ένα κοριτσάκι μόλις 7 ημερών, με το συμβολικό όνομα «Ειρήνη».

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	6	6	0	0	12
Άγαμες	2	7	0	0	9
Σύνολο	8	13	0	0	21
Έγγαμοι	32	71	1	1	105
Έγγαμες	1	7	0	2	10
Σύνολο	33	78	1	3	115
Χήροι	5	11	0	0	16
Χήρες	7	50	0	0	57
Σύνολο	12	61	0	0	73
Διαζευγμένοι	0	1	0	0	1
Διαζευγμένες	0	0	0	0	0
Σύνολο	0	1	0	0	1
Δεν αναγράφεται	5	15	0	2	22
Σύνολο	58*	168*	1*	5	232*

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 232 θανόντες από πείνα (εξαιρώντας δηλαδή τα 26 ανήλικα), και όχι στους 258.

Σύμφωνα με τον πίνακα 7, οι περισσότεροι από τους θανόντες που απεβίωσαν από πείνα στο Μοσχάτο ήταν έγγαμοι (ποσοστό 49,5% του συνόλου), και ακολουθούσαν όσοι ήταν σε κατάσταση χηρείας (ποσοστό 31,4% του συνόλου). Ενώ οι περισσότεροι άνδρες θανόντες από πείνα ήταν έγγαμοι (ποσοστό 64,8%% των ανδρών θανόντων), οι περισσότερες γυναίκες ήταν χήρες (ποσοστό 59,3% των γυναικών που απεβίωσαν εξαιτίας της πείνας). Μόλις το 9% των θανόντων ήταν άγαμοι, ενώ ένας από τους θανόντες ήταν διαζευγμένος.

Πίνακας 8: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Μοσχάτου

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	20	66		4	90
Αττική*	10	34	1		45
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	9	19			28
Νησιά	21	54	1	1	77
Εξωτερικό	3	11			14
Δεν αναγράφεται	2	2			4
Σύνολο	63	188	2	5	258

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Μοσχάτο	5	18		1	23

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα, οι περισσότεροι θανόντες από πείνα ήταν πρόσφυγες από την Μ. Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο (ποσοστό 34,8% του συνόλου), και ακολουθούσαν όσοι ήταν γεννημένοι σε κάποιο από τα ελληνικά νησιά (ποσοστό 29,8% του συνόλου). Το 17,4% των θανόντων είχε γεννηθεί στην Αττική, εκ των οποίων μόλις 23 άτομα είχαν γεννηθεί και κατοικούσαν στο Μοσχάτο (8,9% του συνόλου), ενώ το 5,4% είχε γεννηθεί στο εξωτερικό (Μεσοποταμία, Ρωσία κ. ά).

Οκτώ άτομα (από τα 258 που απεβίωσαν από πείνα στο Μοσχάτο), ο θάνατος τα «βρήκε» εκτός της οικίας τους, και συγκεκριμένα σε κάποιο δρόμο του Μοσχάτου, μεταξύ των οποίων ένα αβάπτιστο αγοράκι 1 ½ ετών, ένα αγοράκι 2 ½ ετών και ένα κοριτσάκι 2 μηνών.

Σύμφωνα με τον Μοσχατιώτη συγγραφέα Ντάντη, *«όσοι πηγαίνανε στην Αθήνα με τα πόδια, ανηφορίζοντας την οδό Πειραιώς, έβλεπαν ανθρώπους και ζώα τουμπανιασμένα από την πείνα»*, ενώ, εκτός από τον δρόμο, οι Μοσχατιώτες συναντούσαν πεθαμένους με πρησμένη την κοιλιά τους (ένδειξη ότι ο θάνατος οφειλόταν στην πείνα) και μπροστά στο σταθμό του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, μέσα σε καρότσια της δημαρχίας που τους μεταφέρονε στο κοιμητήριο της «Ανάστασης».¹⁴⁶

Τέλος, η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου στο Μοσχάτο έδειξε ότι από τους 162 άνδρες θανόντες αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα στους 135, εκ των οποίων ποσοστό 38,5% ήταν εργάτες, που προφανώς απασχολούνταν σε ένα από τα πολλά εργοστάσια παραγωγής χάρτου, τροφίμων, δερμάτων, υφασμάτων και χημικών που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή στο Μοσχάτο.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 9, πολλοί από τους θανόντες απασχολούνταν στην οικοδομή, εργάζονταν ως τεχνίτες σε βιοτεχνίες και βιομηχανίες, ήταν υπάλληλοι ή απασχολούνταν στην παροχή υπηρεσιών, ήταν για παράδειγμα κουρείς.

Μάλιστα, η πόλη του Μοσχάτου συνδέεται με την τάξη των κουρέων μ' ένα ξεχωριστό τρόπο. Απ' το τέλος του 19^{ου} αιώνα η ακμάζουσα τότε συντεχνία των κουρέων του Πειραιά είχε καθιερώσει να πανηγυρίζει στο Μοσχάτο τη γιορτή της Αγίας Τριάδος, προστάτιδα της τέχνης τους, ενώ στην περιοχή άρχισαν να λειτουργούν κουρεία, στη Λεωφόρο Μοσχάτου ή σε σπίτια και αυλές στις γειτονιές, με την έλευση των προσφύγων. Οι περισσότεροι από τους πρώτους μαρμπερήδες ήταν πρόσφυγες που έφεραν την τέχνη από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους.

Εκείνη την εποχή, όλοι οι άντρες «σενιαριζόντουσαν», επισκέπτονταν συχνά το κουρείο, ενώ οι περισσότεροι ευκατάστατοι ξυριζόντουσαν. Έτσι, τα κουρεία, ιδιαίτερα το Σάββατο, είχαν πολλή δουλειά, και σε εποχές που η διασκέδαση ήταν περιορισμένη αποτελούσαν συχνά για τους άντρες τόπο ψυχαγωγίας.¹⁴⁷

Όπως όμως ήταν επόμενο, τις δύσκολες ώρες της Κατοχής, που οι οικονομικές συνθήκες ήταν άθλιες και παραμόνευε ο θάνατος λόγω της πείνας, δεν υπήρχε χρόνος, χρήμα και διάθεση για φροντίδα της εξωτερικής εμφάνισης, αλλά μοναδική έννοια όλων (και πολύ περισσότερο των ανδρών εκείνων που ήταν οικογενειάρχες) ήταν η εξασφάλιση της τροφής και η επιβίωση.

¹⁴⁶ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σ. 71.

¹⁴⁷ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σσ. 95-97.

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα στο Μοσχάτο κατά την Κατοχή

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. ΕΡΓΑΤΕΣ	52
ΓΕΩΡΓΙΑ	
2. Γεωργοί	1
3. Κτηματίες	3
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
4. Κτίστες	3
5. Ελαιοχρωματιστές	2
6. Μαραγκοί	1
7. Ξυλουργοί	6
8. Στιλβωτές	2
9. Βοηθός ηλεκτρολόγου	1
10. Θερμαστής	2
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ- ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
11. Ράφτες	3
12. Υποδηματοποιοί	2
13. Χαρτεργάτες	2
14. Εφαπλωματοποιοί	1
15. Επιπλοποιοί	1
16. Σιδηρουργοί	4
17. Εκδορείς	3
18. Χύτες	1
19. Ορειχαλκουργοί	1
20. Μηχανικοί	1
21. Ηλεκτρομηχανικοί	1
22. Ναυπηγοξυλουργοί	1
23. Ξυλογλύπτες	1
ΤΡΟΦΙΜΑ- ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
24. Οινοπώλες	3
25. Λαχανοπώληδες	1
26. Κρεοπώληδες	1
27. Οπωροπώληδες	1
28. Παντοπώληδες	1
29. Μυλεργάτες	1
ΕΜΠΟΡΟΙ	
30. Μικροπωλητές	1
31. Μικρέμποροι	1
32. Έμποροι	3
33. Παλαιοπώληδες	1
34. Καρροπωλητές	1
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ	
35. Ζωγράφοι	1

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
36. Κουρείς	2
37. Αμαξάδες	1
38. Κλητήρες	1
39. Σερβιτόροι	1
40. Κηπουροί	5
41. Αχθοφόροι	1
42. Μάγειρες	2
43. Διερμηνείς	1
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
44. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	4
45. Λογιστές	2
46. Ιεροψάλτες	1
47. Οδοκαθαριστές	2
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	
48. Απόστρατοι Ναυτικού	1
ΣΥΝΟΛΟ	135

Σύμφωνα με την αποδελτίωση, σε πέντε θανόντες δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα, δύο είναι άεργοι, δύο άνεργοι, για ένα ανήλικο αγόρι δίπλα από την ένδειξη επαγγελματική ιδιότητα αναγράφεται «μαθητής», δύο είναι συνταξιούχοι και τρεις ανάπηροι.

Όσον αφορά τις γυναίκες, από τις 83 θανούσες (εξαιρώντας τα 13 ανήλικα κορίτσια) μόλις σε μία αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα, αυτή της εργάτριας, ενώ για τις υπόλοιπες αναγράφεται η ένδειξη «οικιακά».

Η αποδελτίωση λοιπόν των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου των ετών 1941-1944 του Μοσχάτου μάς επέτρεψε να καταλήξουμε στην «ταυτότητα» των θυμάτων της πείνας στην περιοχή. Από τα καταγεγραμμένα θύματα της πείνας λοιπόν προκύπτει ότι τα περισσότερα είναι οικογενειάρχες, μεσήλικες άνδρες, ακολουθούν χήρες γυναίκες γεροντικής ηλικίας, πρόσφυγες κυρίως από την Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη, ενώ μόλις το 10% των θανόντων είναι ανήλικοι έως και 17 ετών.

Όπως ήδη εξηγήσαμε, η πείνα συνέβαλλε στην αύξηση της νοσηρότητας και θνησιμότητας στην διάρκεια της Κατοχής στο Μοσχάτο, και ειδικά το 1942 ήταν άμεσα υπεύθυνη για το 55,5% των θανάτων. Η πείνα επιπλέον επέδρασε και στον αριθμό των γεννήσεων, ειδικά για τα δύο πρώτα έτη της Κατοχής, με πτώση των τεκνοποιήσεων κατά 13,7% και 15,3% αντίστοιχα, σε σχέση με το 1940. Το 1943, χρονιά που η πείνα τείνει να αποτελέσει παρελθόν στο Μοσχάτο, το ποσοστό των γεννήσεων είναι μόλις κατά 2,41% μικρότερο του 1940, για να ξεπεράσει το 1944 τον αριθμό των γεννήσεων του 1940 κατά 46,7%.

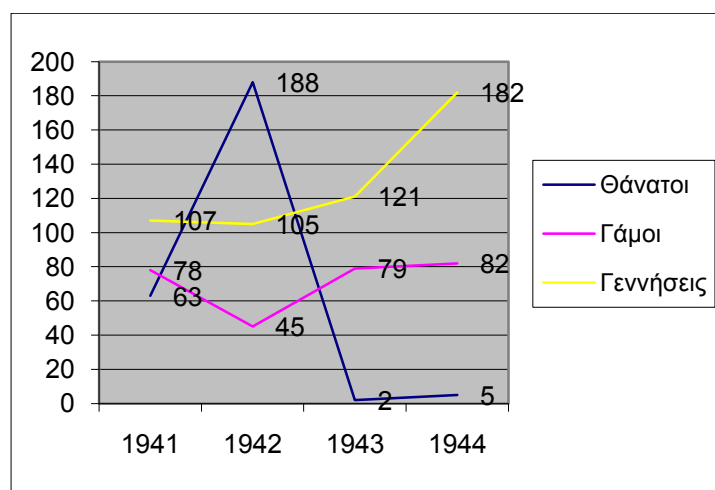
Σύμφωνα με τον επόμενο πίνακα, η μείωση του αριθμού των γεννήσεων το 1941 δεν έλαβε πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις κατά το 1942 (χρονιά που υπενθυμίζουμε η θνησιμότητα στο Μοσχάτο αυξήθηκε κατά 182,8%), απλώς σημειώνεται μια πτώση της γεννητικότητας μόλις κατά 1,8%. Αντίθετα, την ίδια χρονιά τελούνται λιγότεροι γάμοι σε σχέση με το 1941 κατά 42,3%, ενώ τα επόμενα δύο χρόνια ο αριθμός των γάμων θα ξεπεράσει και τον αντίστοιχο του 1940.

Πίνακας 10: Σύνολο γάμων και γεννήσεων στη διάρκεια της Κατοχής στη Κοινότητα Μοσχάτου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1940	74	124
1941	78	107
1942	45	105
1943	79	121
1944	82	182
Σύνολο	358	639

Στο επόμενο διάγραμμα απεικονίζεται ανάγλυφα η αλματώδης αύξηση της θνησιμότητας από πείνα το 1942, αύξηση που διαδέχθηκε ταυτόχρονη μείωση του αριθμού των γάμων και γεννήσεων (υπενθυμίζουμε ότι ο αριθμός των γεννήσεων το 1940 ήταν 124). Ο κάθετος όμως περιορισμός της θνησιμότητας από πείνα τα επόμενα δύο χρόνια (αποτέλεσμα καλύτερευσης των συνθηκών υγιεινής και διατροφής), θα έχει ως συνέπεια την πλήθυνση των γάμων και των γεννήσεων, που αποτελεί ένδειξη αισιοδοξίας για ένα καλύτερο μέλλον...

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμηλιότητας κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Μοσχάτου

Κεφάλαιο 4^ο

Δήμος Νέας Ιωνίας: «Πρωταγωνίστρια» η πείνα στην αυξημένη θνησιμότητα

Η ίδρυση του συνοικισμού Νέας Ιωνίας προήλθε από την ανάγκη στέγασης των χιλιάδων προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα κατά ομάδες, ρακένδυτοι, νηστικοί και κυνηγημένοι, προερχόμενοι από τουλάχιστον 150 Ελληνορθόδοξες Κοινότητες της Μικράς Ασίας, της Κωνσταντινούπολης, του Πόντου, και κυρίως της Σπάρτης Πισιδίας,¹⁴⁸ μετά την μικρασιατική καταστροφή του 1922.

Για την εγκατάσταση των προσφύγων και την ίδρυση του συνοικισμού επιλέχθηκε η θέση «Ποδαράδες», μια γεμάτη λόφους, θάμνους και αμπέλια περιοχή με μοναδικούς κατοίκους μερικές δεκάδες γεωργών και τσοπάνηδων, την οποία διέσχισε ο χείμαρρος του Ποδονίφτη και η σιδηροδρομική γραμμή του ατμήλατου τρένου, γνωστού τότε και ως «θηρίου».¹⁴⁹

Σύμφωνα με την περιγραφή του παπα-Ιωακείμ Πεσματζόγλου, ο οποίος ήταν επικεφαλής του ανθρώπινου καραβανιού από την Πισιδία στην Ελλάδα, ο τόπος που έμελλε να αποτελέσει μία από τις νέες πατρίδες των ταλαίπωρων προσφύγων στην μητέρα-Ελλάδα, η περιοχή «Ποδαράδες» δηλαδή, ήταν μια «τοποθεσία εξοχική, όντως θελκτική, με πηγήν αναβλύζουσαν άφθονο γάργαρο νερό, ιδιαιτέρως πολύτιμο δια την σκοπούμενην ανάπτυξιν της ταπητουργίας, με πολλά άγρια δέντρα, εις τα φυλλώματα των οποίων ετιτίβιζαν και εκελάιδουν χαρούμενα τα πουλιά, τόπος γεμάτος από πυκνούς και ακανθώδεις θάμνους».¹⁵⁰

Την 27^η Ιουνίου 1923 πραγματοποιήθηκε η θεμελίωση του συνοικισμού Νέας Ιωνίας, ονομασία που τελικά επικράτησε (ως δηλωτικό της καταγωγής των περισσότερων προσφύγων και ως ενθύμιο της δόξας της αρχαίας Ιωνίας¹⁵¹) των προτεινόμενων «Νέα Σπάρτη» και Νέα Πισιδία».

Αρχικά, οι συνθήκες στέγασης των προσφύγων σ' ολόκληρη την περιοχή ήταν άθλιες, και οι πρόσφυγες φιλοξενούνταν σε σκηνές, παράγκες, και πρόχειρα καταλύματα από χαρτόνια, τενεκέδες και πισσόχαρτα. Από τα μέσα του 1924, εντατικοποιήθηκαν οι διαδικασίες εγκατάστασης των προσφύγων και άρχισαν να χτίζονται οι πρώτες προσφυγικές κατοικίες, στην πλειονότητά τους μικρά κτίσματα 40 μόλις τετραγωνικών μέτρων από πέτρα ή χωματόπλινθους και κομμάτια έτοιμο μπετόν, που στερούνταν όμως ύδρευσης, ηλεκτρικού ρεύματος και αποχέτευσης. Στην πραγματικότητα η Νέα Ιωνία, όπως άλλωστε οι περισσότεροι προσφυγικοί οικισμοί, κτίστηκε χωρίς οικιστική μελέτη.¹⁵²

Τα πρώτα δέκα χρόνια ήταν πολύ δύσκολα για τους πρόσφυγες, οι οποίοι αφού συνειδητοποίησαν ότι η εγκατάστασή τους κάθε άλλο παρά προσωρινή ήταν και ότι δεν υπήρχε ελπίδα να επιστρέψουν στον γενέθλιο τόπο τους, άρχισαν να οργανώνουν την ζωή τους.

¹⁴⁸ Η Πισιδία ήταν τοποθετημένη γεωγραφικά στην κεντρική και νότια Μικρά Ασία, πάνω στον ορεινό όγκο του Ταύρου, και οι κάτοικοί της, οι Πισίδες, ανέπτυξαν έναν περίφημο πολιτισμό, τον οποίο μαρτυρούν περίλαμπροι ναοί, γυμναστήρια, θέατρα και στάδια, που υπήρχαν σε όλη την περιοχή, καθώς επίσης οι περίφημες ακροπόλεις με τα απόρρητα οχυρωματικά έργα. Κι όλα αυτά πλαισιωμένα με μια εξαιρετική ρυμοτομία των πόλεων στις δύσβατες πλαγιές του Ταύρου, με άρτια τεχνική στα υδραγωγεία, τις μεγάλες γέφυρες και την αρχιτεκτονική των πόλεων: Καλλιόπη Κολλιοπούλου-Γρίβα, *Σελίδες ιστορίας: Οι δρόμοι της Νέας Σμύρνης*, Αθήνα 1978, σσ. 135-136.

¹⁴⁹ Χάρης Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, Γιάννης Κορίδης (κείμενα-επιλογή), ΚΕ. ΜΙ. ΠΟ 2004, σσ. 11-12.

¹⁵⁰ Χάρης Σαπουντζάκης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, Νέα Ιωνία 1980, σ. 26.

¹⁵¹ Σαπουντζάκης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, ό. π., σ. 28.

¹⁵² Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ό. π., σσ. 13-14.

Έτσι, σιγά-σιγά χτίζουν ναούς, δημιουργούν προσφυγικούς, αθλητικούς και εκπολιτιστικούς συλλόγους και εκδίδουν αξιόλογες εφημερίδες με δυναμική αρθρογραφία, ενώ μεταξύ των ετών 1924-1930 λειτουργούν στην Νέα Ιωνία κλωστοϋφαντουργικές και ταπητουργικές βιοτεχνίες.¹⁵³ Κατά την διάρκεια ειδικά των ετών 1924-1926 συντελείται «ένας εκπληκτικός οικοδομικός οργανισμός δημιουργίας ή καλύτερα αναδημιουργίας» στην περιοχή, και τα τρία αυτά χρόνια μπήκαν οι βάσεις για την κατοπινή εξέλιξη της Νέας Ιωνίας, η οποία για κάποιους τα επόμενα χρόνια θεωρείτο «ο καλύτερος συνοικισμός των Αθηνών».¹⁵⁴

Το διάστημα 1924-1932 ιδρύονται στην Νέα Ιωνία τα πρώτα δημοτικά σχολεία και Γυμνάσια, δημόσια και ιδιωτικά, ενώ από το 1928 και έπειτα η ζωή στην πόλη, που καθημερινά μεγάλωνε αλματώδως, αρχίζει να βρίσκει τους δικούς της ρυθμούς, και ιδρύονται τράπεζες, ανοίγουν καταστήματα, κινηματογράφοι και κέντρα διασκέδασης. Μέρος της καθημερινότητας επίσης των κατοίκων αποτελούν το ατμήλατο τρένο και τα κίτρινα λεωφορεία της Power, τα οποία χρησιμοποιούν για τις μετακινήσεις τους.

Η πόλη της Νέας Ιωνίας έχει να επιδείξει σπουδαίους ανθρώπους των γραμμάτων, των τεχνών και της μουσικής, οι περισσότεροι από τους οποίους με καταγωγή από την Μικρά Ασία, όπως ο λογοτέχνης και αχινογράφος Φώτης Κόντογλου και ο τραγουδιστής Στέλιος Καζαντζίδης. Ο τελευταίος μάλιστα υπηρέτησε ιδιαίτερα το ρεμπέτικο τραγούδι, το οποίο στην Νέα Ιωνία τραγουδήθηκε πολύ τόσο στις γειτονιές όσο και στα ταβερνεία, τα καφενεία και τους τεκέδες που φιλοξενούσαν στους χώρους τους τις ρεμπέτικες ομάδες.¹⁵⁵

Το 1934 η Νέα Ιωνία από συνοικία της Αθήνας έγινε ανεξάρτητος δήμος, στον οποίο προσαρτήθηκαν οι συνοικισμοί «Ελευθερουπόλεως», «Περισσού», «Σαφραμπόλεως», και «Ινεμπόλεως», ενώ ο συνοικισμός «Καλογρέζας» προάγεται σε Κοινότητα αποσπώμενη από το Δήμο Αθηναίων. Πρώτος δήμαρχος στις εκλογές του Φεβρουαρίου 1934 εκλέχθηκε ο Γεώργιος Φελέκης. Το 1940, η Κοινότητα Καλογρέζας θα ενσωματωθεί στη Νέα Ιωνία, οπότε και θα ολοκληρωθεί ως προς την έκτασή του ο Δήμος Νέας Ιωνίας, αριθμώντας συνολικά 27.775 κατοίκους.¹⁵⁶

Καθώς περνούν τα χρόνια, η Νέα Ιωνία συνιστά μια ιδιαίτερη πόλη, με κύριο γνώρισμα της τη ζωντανή παρουσία του προσφυγικού στοιχείου που ξεπερνά το 90% των κατοίκων με τα ήθη και έθιμά του, την αρχοντιά και την γενναιοδωρία του, τα γλέντια και την τίμια δουλειά. Παρά το γεγονός ότι οι κάτοικοι προέρχονται από όλα σχεδόν τα μέρη της Μικράς Ασίας επιτυγχάνουν να οργανώσουν στη νέα τους πατρίδα τη ζωή τους στα πλαίσια μιας ενότητας πολιτιστικής, που τονίζεται από γνήσια παραδοσιακά στοιχεία, άκρα θρησκευτικότητα, καθώς επίσης ηθική και μεράκι.¹⁵⁷

Την δεκαετία του '30 οι βιοτεχνίες μετατρέπονται σε βιομηχανίες, ενώ στην οδό Ηρακλείου με τα ζαχαροπλαστεία, τα ουζάδικα, τα καφενεία και τα εμπορικά καταστήματα συγκεντρώνεται, ιδιαίτερα τις Κυριακές, η κοσμική ζωή της πόλης.

Το 1935 η Νέα Ιωνία αρχίζει να υδρεύεται από γεωτρήσεις στον ποταμό Ποδονύφη, αλλά μέχρι και το 1960 που η πόλη θα συνδεθεί με το δίκτυο της ΟΥΛΕΝ, το νερό θα κριθεί πολλές φορές ακατάλληλο για πόση.

¹⁵³ Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ό. π., σ. 19.

¹⁵⁴ Σαπουντζάκης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, ό. π., σσ. 31-32.

¹⁵⁵ Πολυξένη Μαυρογένη-Παπαγελοπούλου, *Κοινωνική διαστροφώση και μορφολογία δύο γειτονικών οικισμών, Ψυχικού και Νέας Ιωνίας, από το 1923 και έπειτα*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 1999, σσ. 119-120.

¹⁵⁶ Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

¹⁵⁷ Σαπουντζάκης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, ό. π., σ. 38.

Η δικτατορία του Μεταξά το 1936 θα ανακόψει πολλές κοινωνικές και πολιτιστικές κινήσεις στην Νέα Ιωνία και θα οδηγήσει αξιόλογες προσπάθειες πνευματικών ανθρώπων σε τέλμα.

Πέντε χρόνια αργότερα, η Κατοχή θα φέρει τους κατακτητές και στην Νέα Ιωνία και μαζί μ' αυτούς την δυστυχία.

Οι Ιταλοί εγκαθίστανται στο κτίριο «Μιρουάρ», γνωστό κέντρο διασκέδασης και σημείο αναφοράς της περιοχής, και υψώνουν την ιταλική σημαία στην καρδιά της πόλης. Μετά τους Ιταλούς, οι Γερμανοί εγκαθίστανται στο 1^ο Δημοτικό σχολείο χτίζοντας τα παράθυρά του, αναλαμβάνουν τη διοίκηση και εκμετάλλευση των λιγνιτωρυχείων της Καλογρέζας και επιτάσσουν τα περισσότερα εργοστάσια.

Νέος δήμαρχος τοποθετείται στη Νέα Ιωνία, ο οποίος έφερε τον τίτλο «Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής», που ήταν ένα επταμελές όργανο, με ελάχιστες αρμοδιότητες και περιορισμένες δυνατότητες, διορισμένο από τις δυνάμεις Κατοχής και τη λεγόμενη «Ελληνική Πολιτεία».

Η Κατοχή, όπως ήταν αναμενόμενο, άλλαξε τις συνθήκες ζωής και μετέβαλλε την καθημερινότητα των ανθρώπων. Η κυκλοφορία απαγορεύεται τα βράδια, τα παντζούρια των σπιτιών παραμένουν ερμητικά κλειστά ώστε να μην γίνεται αντιληπτό στις ιταλικές περιπόλους το φως, ενώ η συγκοινωνία (καθώς το ατμήλατο τρένο έχει διακόψει ήδη από το 1938 το δρομολόγιό του με σκοπό την επέκτασή του προς την Κηφισιά), γίνεται αποκλειστικά με τα πετρελαιοκίνητα «γκαζοζέν».¹⁵⁸

Η πείνα και οι αρρώστιες ταλαιπωρούν και οδηγούν στο θάνατο τους κατοίκους της Νέας Ιωνίας, ενώ το τσουχερό κρύο του χειμώνα 1941-1942 και η ανάγκη για μια υποτυπώδη έστω ζεστασιά οδηγεί στην ξύλευση του Άλσους της Νέας Φιλαδέλφειας, του Βεΐκου και των γύρω περιοχών.

Η πείνα οδηγούσε πολλούς στο έσχατο όριο της απόγνωσής τους και φορτωμένοι με ότι πολυτιμότερο είχαν, όπως χρυσαφικά, όδευαν γαντζωμένοι ακόμη και επάνω στα τρένα για τα χωριά προσπαθώντας να τα ανταλλάξουν με οτιδήποτε φαγώσιμο γι' αυτούς και τα παιδιά τους.¹⁵⁹

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων του Δήμου Νέας Ιωνίας έδειξε ότι από έλλειψη ή ανεπάρκεια τροφής απεβίωσαν 996 άτομα, από τα οποία όμως μόνο τα **821** ήταν κάτοικοι Νέας Ιωνίας. Οι υπόλοιποι θανόντες από πείνα απεβίωσαν στο Δημόσιο Νοσοκομείο «Αγία Όλγα», με έδρα την Νέα Ιωνία, και καταγράφηκαν στα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του δήμου. Προκειμένου όμως να μελετήσουμε την θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας στην περιοχή, σε σχέση με τη συνολική θνησιμότητα και φυσικά την γεννητικότητα, κρίθηκε σκόπιμο να εστιάσουμε στους 821 θανόντες από πείνα που ζούσαν και κατοικούσαν στην Νέα Ιωνία.

Σύμφωνα με τον πίνακα 1, η θνησιμότητα στην Νέα Ιωνία, η οποία μέχρι και το 1940 διατηρούνταν σε σχετικά χαμηλά επίπεδα, αν και αυξομειούμενη, τον πρώτο χρόνο της Κατοχής αυξήθηκε, συγκριτικά με το 1940, κατά 152,1%, ενώ το 1942 καταγράφεται αύξηση κατά 85% σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά και κατά 363,3% σε σχέση με το 1940, αύξηση που αποτελεί ρεκόρ για τα δεδομένα του δήμου

¹⁵⁸ Οχήματα που διέθεταν ένα μεγάλο ντεπόζιτο στην ουρά ή στο καπό, όπου παρασκευάζταν αέριο ξυλόπνευμα από ξηρά απόσταξη ξύλων ή λιθάνθρακα, το οποίο διοχετεύονταν στον κινητήρα, και τα οποία κινούνταν με απελπιστικά χαμηλή ταχύτητα: Νάθενας-Κουρμπέλης, ό. π., σ. 14. Στην Κατοχή, μαζί με τα τραμ, αποτέλεσαν τα κυριότερα μέσα μεταφοράς για το κοινό, αλλά «λόγω των αραιών δρομολογίων ή και της διακοπής τους αρκετές φορές, καθώς και της γενικότερης έλλειψης μεταφορικών μέσων, ο βασικός ίσως τρόπος μετακίνησης των κατοίκων της πρωτεύουσας ήταν (στην κυριολεξία) ο ποδαρόδρομος»: Νάθενας-Κουρμπέλης, ό. π.

¹⁵⁹ Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ό. π., σ. 27.

στην διάρκεια της δεκαετίας 1934-1944. Το 1942 δηλαδή στην Νέα Ιωνία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι (συγκεκριμένα 1.665) καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας 1934-1944, και ενώ στην διάρκεια της κατοχικής τετραετίας το σύνολο των θανάτων είναι 3.429 στον αριθμό, το 48,5% αυτών καταγράφονται την ίδια χρονιά.

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής στο Δήμο Νέας Ιωνίας

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1934	233	
1935	265	+13,7%
1936	251	-5,28%
1937	254	+1,19%
1938	248	-2,36%
1939	309	+24,5%
1940	357	+15,5%
1941	900	+152,1%
1942	1.665	+85%
1943	370	-77,7%
1944	494	+33,5%
Σύνολο	5.346	

Δίχως αμφιβολία, η κύρια υπαίτια για την αύξηση του δείκτη θνησιμότητας στην περιοχή το διάστημα 1941-1942 είναι ασφαλώς η πείνα, η οποία απαριθμεί για το πρώτο έτος της Κατοχής 143 θύματα και για το επόμενο 665 (βλ. πίνακα 2), αριθμός που στην πραγματικότητα είναι πολύ μεγαλύτερος αν συμπεριλάβουμε σ' αυτόν και όσους θανάτους έμμεσα οφείλονται στην πείνα (όπως θάνατοι που αποδόθηκαν σε διατρήσεις στομάχου, εντερίτιδες, δηλητηριάσεις ή γενική εξάντληση).

Μάλιστα, την κατοχική τετραετία σημειώνονται 3.429 θάνατοι από τους 5.346 θανάτους που σημειώθηκαν την δεκαετία 1934-1944, που μεταφράζεται σε ποσοστό 64,4%, και περίτρανα αποδεικνύει την συμβολή της πείνας στην αύξηση του δείκτη θνησιμότητας στην Νέα Ιωνία.¹⁶⁰

Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Δήμου Νέας Ιωνίας.

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	143	
1942	668	+367,1%
1943	9	-98,6%
1944	1	+88,8%
Σύνολο	821	

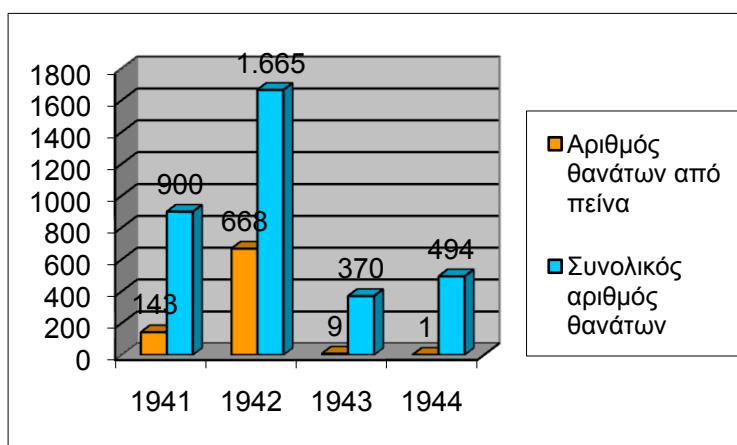
Συγκρίνοντας τους δύο πίνακες είναι εμφανές ότι καθώς μειώνονται οι θάνατοι από πείνα, εξαιτίας της αντιμετώπισής της με την συμβολή κυρίως του Ερυθρού Σταυρού, μειώνεται και ο αριθμός των συνολικών θανάτων. Έτσι, τα δύο

¹⁶⁰ Η αυξημένη θνησιμότητα ωστόσο στην περιοχή της Νέας Ιωνίας κατά την κατοχική τετραετία 1941-1944 αναμφίβολα οφείλεται στο γεγονός ότι πολλά άτομα απεβίωσαν στο νοσοκομείο «Αγία Όλγα» της Νέας Ιωνίας και ενώ κατοικούσαν σε άλλη περιοχή της Αττικής, καταγράφηκαν στα ληξιαρχικά βιβλία θανάτου του δήμου.

τελευταία έτη της Κατοχής η πείνα παύει να αποτελεί την κυριότερη αιτία θανάτου, και ειδικά το 1944, οι θάνατοι οφείλονται κυρίως σε εκτελέσεις πολιτών από τους Γερμανούς και σε θανατηφόρα τραύματα από πυροβόλα όπλα στη διάρκεια των δεκεμβριανών συγκρούσεων.

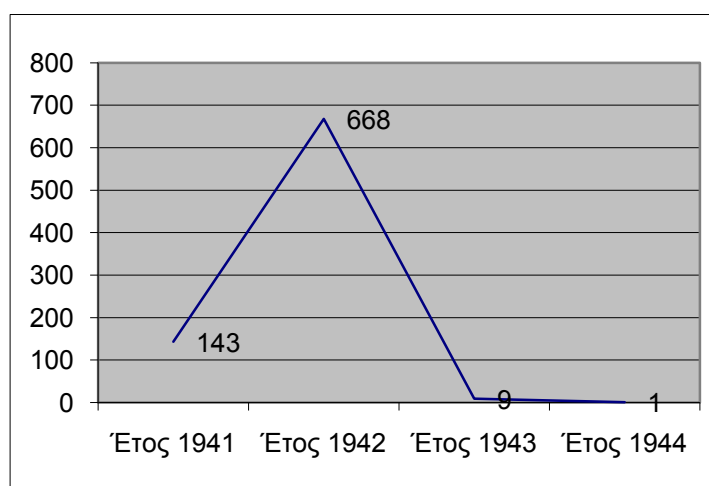
Στο διάγραμμα που ακολουθεί αποδίδεται παραστατικά το «μερίδιο» θανάτων που αναλογεί στην πείνα, και φαίνεται ότι το 1942 είναι η χρονιά που μετρά τα περισσότερα θύματά της για την τετραετία 1941-1944 με ποσοστό 81,3%.

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στον Δήμο Νέας Ιωνίας

Το 1941 από ένα σύνολο 900 θανάτων το 15,8% οφείλεται στην πείνα, ενώ το 1942, τη χρονιά που καταγράφεται δραματική αύξηση του δείκτη θνησιμότητας στην Νέα Ιωνία, το 40,1% πεθαίνει από έλλειψη ή ανεπάρκεια τροφής, ποσοστό που μειώνεται κατακόρυφα το 1943 και 1944 σε 2,43% και 0,20% αντίστοιχα, καθώς οι διατροφικές συνήθειες βελτιώνονται και η απειλή της πείνας απομακρύνεται. Στο επόμενο διάγραμμα παρουσιάζεται ανάγλυφα η αλματώδης αύξηση των θανάτων εξαιτίας της πείνας (κατά 367,1%) από 143 που ήταν το 1941 σε 668 το 1942, αλλά και η κάθετη πτώση τους τα επόμενα δύο χρόνια.

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας από πείνα κατά την κατοχή στον Δήμο Νέας Ιωνίας

Σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου των ετών 1941-1944 στον Δήμο Νέας Ιωνίας, το πρώτο καταγεγραμμένο θύμα από «εξάντληση συνεπεία υποσιτισμού» ήταν μία χήρα ηλικίας 75 ετών, πρόσφυγας από την Σμύρνη, με ημερομηνία θανάτου την 16^η Οκτωβρίου 1941.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 3, ενώ τον πρώτο μήνα που εμφανίστηκε η πείνα στην Νέα Ιωνία, δηλαδή τον Οκτώβριο του 1941, καταγράφηκαν δύο μόνο κρούσματα ανθρώπων που αρρώστησαν από τη «νόσο της πείνας», για να χρησιμοποιήσουμε την ιατρική ορολογία, και τελικά απεβίωσαν εξαιτίας της, τον επόμενο μήνα σημειώθηκε στην περιοχή εντυπωσιακή αύξηση των θανάτων οφειλομένων στην πείνα, συγκεκριμένα άγγιξαν τους 50, γεγονός που είναι ενδεικτικό του πόσο γρήγορα η πείνα εξαπλώθηκε, ώστε τον Δεκέμβριο του ιδίου έτους να μετρά 41 θύματα περισσότερα, και συνολικά για το πρώτο έτος της Κατοχής 143.

Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Δήμου Νέας Ιωνίας

	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										2	50	91	143
1942	102	153	156	51	47	33	39	21	12	18	22	14	668
1943	4	2		1						1	1		9
1944		1											1
Σύνολο													821

Τον πρώτο μήνα του επόμενου έτους η πείνα ξεπερνά τα εκατό θύματα και μέχρι και τον Μάρτιο εξακολουθεί το θανατηφόρο έργο της στην Νέα Ιωνία απαριθμώντας 156 θανάτους, τους περισσότερους που καταγράφηκαν στη διάρκεια ενός μηνός για όλη την τετραετία. Από τον Οκτώβριο που καταγράφηκαν τα πρώτα θύματα της πείνας μέχρι και τον Μάρτιο που η θνησιμότητα από πείνα διαγράφει ανοδική πορεία η πείνα απαριθμεί 554 θύματα. Δηλαδή σε διάστημα έξι μηνών απεβίωσε από τη «μαύρη νόσο», την πείνα, το 67,4% του συνολικού αριθμού θανόντων από πείνα.

Έτσι λοιπόν τον χειμώνα 1941-1942 το «δίδυμο» πείνα-τσουχτερό κρύο αποδεικνύεται στην κυριολεξία ανυπόφορο για τον ανθρώπινο οργανισμό και αποβαίνει μοιραίο.

Από τον Απρίλιο του 1942, που οι θάνατοι από πείνα μειώνονται αισθητά κατά 67,3% σε σχέση με τον πρώτο μήνα της Άνοιξης, η θνησιμότητα από πείνα διαγράφει μειωμένη πορεία και μόνο κατά σύντομα διαστήματα σημειώνει μικρές αυξήσεις, ενώ τα δύο τελευταία χρόνια της Κατοχής οι θανόντες εξαιτίας της πείνας περιορίζονται στους δέκα.

Συνοπτικά λοιπόν αναφέρουμε ότι το έτος στη διάρκεια του οποίου καταγράφηκαν οι περισσότεροι νεκροί από πείνα στη Νέα Ιωνία ήταν το **1942**, ο μήνας με τους περισσότερους νεκρούς ήταν ο **Μάρτιος του 1942**, και η ημερομηνία κατά την οποία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι εξαιτίας της (έντεκα στον αριθμό) ήταν η **9^η Μαρτίου 1942**, ημερομηνία που συνδυάζει τον μήνα και το έτος οπότε καταγράφηκαν τα περισσότερα θύματα της πείνας για όλη την κατοχική τετραετία.

Από το σύνολο των 821 θανόντων από πείνα στην περιοχή της Νέας Ιωνίας η πλειοψηφία των θυμάτων, συγκεκριμένα το 56,3% των θανόντων είναι αρσενικού φύλου, ενώ το 43,6% είναι θηλυκού. Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής οι άνδρες θανόντες υπερείχαν αριθμητικά των γυναικών θανόντων, ενώ μόνο το 1943 απεβίωσε διπλάσιος αριθμός γυναικών.

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην Κατοχή, σύμφωνα με τα λεξιλογικά βιβλία θανόντων του Δήμου Νέας Ιωνίας

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	94	365	3	1	463
Θηλυκό	49	303	6	0	358
Σύνολο	143	668	9	1	821

Οι περισσότεροι λοιπόν από τους θανόντες εξαιτίας της πείνας στη Νέα Ιωνία ήταν άνδρες, και σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί, επρόκειτο για άνδρες ηλικίας 60 έως 69 ετών (ποσοστό περίπου 25% του συνόλου των ανδρών θανόντων), και ακολουθούσαν μεσήλικες άνδρες (ποσοστό 23,4% του συνόλου των ανδρών θανόντων). Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό θανόντων (16,2%) ήταν υπερήλικες άνω των 70 ετών.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στον Δήμο Νέας Ιωνίας

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	7	1	1	4	11	12	25	17	16	94
1942	26	7	8	22	56	77	89	57	21	363
1943			1				2			3
1944								1		1
Σύνολο	33	8	10	26	67	89	116	75	37	461*
Ποσοστό	7,15%	1,73%	2,16%	0,56%	14,5%	19,3%	25,1%	16,2%	8%	100,0%

*Σε δύο θανόντες που απεβίωσαν το 1942 δεν αναγράφεται ηλικία.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 6, οι περισσότερες γυναίκες που απεβίωσαν από πείνα στην Νέα Ιωνία ηλικιακά ανήκουν στην δεκαετία 70-79 ετών (ποσοστό 23,5%), είναι δηλαδή κατά μία δεκαετία μεγαλύτερες από τους άνδρες που κατά πλειοψηφία απεβίωσαν από πείνα, και ακολουθούν με ποσοστό 20,7% γυναίκες ηλικίας 60-69 ετών, με διαφορά δηλαδή μόλις 0,3% από τις υπερήλικες των 80 και άνω ετών.

Συμπεραίνουμε επομένως ότι ενώ οι άνδρες θανόντες υπερέχουν αριθμητικά των γυναικών, οι γυναίκες υπερέχουν ηλικιακά των ανδρών θανόντων. Πρώτοι λοιπόν στην λίστα των θυμάτων της πείνας στην Νέα Ιωνία βρίσκονται άνδρες θανόντες ηλικίας 60-69 ετών, και δεύτερες ακολουθούν γυναίκες ηλικίας 70 –79 ετών.

Έχει ενδιαφέρον να συγκρίνουμε τα ποσοστά συμμετοχής των θανόντων ανά φύλο και ηλικία. Έτσι λοιπόν ενώ το ποσοστό γυναικών που αποβιώνουν από πείνα ηλικίας 70-79 ετών είναι 23,5%, το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι 16,2%. Ενώ το 20,4% των γυναικών είναι υπερήλικες άνω των 80 ετών, από τους άνδρες θανόντες από πείνα μόλις το 8% είναι άνω των 80 ετών. Δεν είναι τυχαίο επομένως που τα μεγαλύτερα σε ηλικία θύματα της πείνας στην περιοχή της Νέας Ιωνίας είναι τέσσερις υπερήλικες γυναίκες ηλικίας 100 ετών!

Οι ηλικίες στις οποίες οι άνδρες υπερέχουν των γυναικών είναι επομένως οι μικρότερες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι μεσήλικες άνδρες που απεβίωσαν από πείνα αντιστοιχούν σε ποσοστό 19,3%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες είναι 12,3%.

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στον Δήμο Νέας Ιωνίας

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	6	1		1	2	2	4	8	24	48
1942	21	5	3	14	29	42	67	74	48	303
1943							3	2	1	6
1944										0
Σύνολο	27	6	3	15	31	44	74	84	73	357*
Ποσοστό	7,56%	1,68%	0,84%	4,2%	8,68%	12,3%	20,7%	23,5%	20,4%	100,0%

*Σε μία γυναίκα που απεβίωσε το 1941 δεν αναγράφεται ηλικία.

Συγκριτικά λοιπόν οι γυναίκες που πεθαίνουν από πείνα είναι μεγαλύτερης ηλικίας από τους άνδρες, αλλά συνδυάζοντας τις πληροφορίες των πινάκων 5 και 6 διαπιστώνουμε ότι τον πρώτο χρόνο της Κατοχής η πείνα «εξολοθρεύει» και από τα δύο φύλα τους πιο αδύναμους οργανισμούς, δηλαδή άτομα κυρίως άνω των 60 ετών (ποσοστό 65,7% του συνολικού αριθμού θανόντων από πείνα, που για το σύνολο της Κατοχής αντιστοιχεί στο 55,9%. Συνολικά δηλαδή κάτι παραπάνω από ένας στους δύο που πεθαίνουν από πείνα στην Νέα Ιωνία είναι άνω των 60 ετών). Και ενώ το 1941 οι νεαρές ηλικίες, αναφορικά κυρίως με τις γυναίκες όπως φαίνεται στον σχετικό πίνακα, δεν «συμμετέχουν» ιδιαίτερα στο θανατικό, κατά το δεύτερο χρόνο της Κατοχής, που η πείνα απαριθμεί και τα περισσότερα θύματα, αποβιώνουν εξαιτίας της και άτομα νεαρότερων ηλικιών.

Ωστόσο, από τα 821 θύματα της πείνας, μόλις τα 70 (32 αγόρια και 32 κορίτσια) ήταν ανήλικα έως και 17 ετών (ποσοστό 8,52% του συνόλου των θανόντων). Πιο συγκεκριμένα, τα νεαρά παιδιά ηλικίας 10 έως και 17 ετών και οι νέοι 18 έως και 19 ετών, και των δύο φύλων, φαίνεται πως κατόρθωσαν να «νικήσουν» την πείνα και αντιπροσωπεύουν μόλις το 3,41% των θανόντων, ενώ τα βρέφη (κυρίως), τα νήπια και τα παιδιά ηλικίας 6 έως και 9 ετών αποδείχτηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο, περισσότερο ευάλωτα στην πείνα (ποσοστό 14,7%) και δεν είναι τυχαίο που το μικρότερο σε ηλικία από τα θύματα της πείνας στη Νέα Ιωνία ήταν ένα κοριτσάκι μόλις 20 ημερών, με το συμβολικό όνομα «Ειρήνη».

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	6	13	0		19
Άγαμες	2	20	2		24
Σύνολο	8	33	2		43
Έγγαμοι	41	187	2		230
Έγγαμες	3	36	0		39
Σύνολο	44	223	2		269
Χήροι	13	16	0		29
Χήρες	24	133	4		161
Σύνολο	37	149	4		190
Δεν αναγράφεται	40	207	1	1	249
Σύνολο	129*	612*	9	1	751*

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 751 νεκρούς, εξαιρώντας δηλαδή τα 70 ανήλικα, και όχι στους 821 νεκρούς.

Σύμφωνα με τον πίνακα 7, η πλειοψηφία των θανόντων από πείνα στην Νέα Ιωνία, και συγκεκριμένα το 35,8% ήταν έγγαμοι/ες, και δευτερευόντως χήροι/ες

(ποσοστό 25,2% του συνόλου). Παρουσιάζεται ωστόσο η εξής ιδιομορφία ως προς την οικογενειακή κατάσταση των θανόντων αν αυτή γίνει με βάση το φύλο τους: Ενώ οι περισσότεροι άνδρες θανόντες, δηλαδή το 49,6%, ήταν έγγαμοι, η πλειοψηφία των γυναικών (δηλαδή το 44,9%) ήταν χήρες.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του επόμενου πίνακα, το 71% των θανόντων από πείνα στην Νέα Ιωνία ήταν πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο και κυρίως, όπως προείπαμε, από την Σπάρτη της Πισιδίας, γεγονός που επιβεβαιώνει τον προσφυγικό χαρακτήρα της περιοχής. Δεύτεροι στη μακάβρια λίστα, και με πολύ μικρότερο ποσοστό (9,8%), ήταν όσοι είχαν γεννηθεί στην Αττική, εκ των οποίων το 6,4% είχαν γεννηθεί και διέμεναν στην Νέα Ιωνία, στην πλειοψηφία τους βρέφη και παιδιά.

Πίνακας 8: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στο Δήμο Νέας Ιωνίας

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	102	474	7		583
Αττική*	16	65			81
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	7	43			50
Νησιά		38	1		39
Εξωτερικό	13	14			27
Δεν αναγράφεται	5	34	1	1	41
Σύνολο	143	668	9	1	821

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Νέα Ιωνία	10	42	0	0	52

Στην περιοχή της Νέας Ιωνίας, η εικόνα των πεθαμένων από πείνα στους δρόμους, που πρωταγωνιστεί στις προφορικές και γραπτές μαρτυρίες των ανθρώπων που βίωσαν την Κατοχή, ήταν συνηθισμένη κατά την περίοδο της μεγάλης πείνας (κυρίως κατά τον Μάρτιο του 1942), σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου του δήμου. Έτσι, το 13% των θανόντων από πείνα στην Νέα Ιωνία, μεταξύ των οποίων δύο κοριτσάκια 5 και 7 ετών αντίστοιχα, ο θάνατος το «βρήκε» εκτός της οικίας τους (σε κάποιο δρόμο, στον περίβολο κάποιας εκκλησίας) ή στο νοσοκομείο «Αγία Όλγα».

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό των ανθρώπων που έχασαν την ζωή τους από την μεγάλη πείνα στην Νέα Ιωνία και το οποίο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε είναι η επαγγελματική τους ιδιότητα.

Σύμφωνα με την αποδελτίωση, από τους 463 άνδρες που η πείνα τους στέρησε την ζωή αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα για τους 309 (βλ. πίνακα 9), εκ των οποίων το 64,7% απασχολούνταν ως εργάτες (ανάμεσα τους και ένα αγόρι 15 ετών) προφανώς σε κάποιο από τα πολλά εργοστάσια ταπητουργίας και κλωστοϋφαντουργίας που πρόσφυγες ίδρυσαν στην Νέα Ιωνία (όπως το «Τρία-Άλφα» των Στύλογλου-Ευφραίμογλου-Αθανάσογλου ή η «Ελληνική Ταπητουργία» των Κιρκίνη-Φουστάνου), που αποτελούσαν πόλους έλξης χιλιάδων φτηνών

εργατικών χεριών όχι μόνο από την Νέα Ιωνία και την ευρύτερη περιοχή, αλλά και από ολόκληρη την Ελλάδα.

Σε μία έκταση εκατό περίπου στρεμμάτων, στο λεγόμενο βιομηχανικό πάρκο της Ελευθερούπολης υπήρχαν βιομηχανικά συγκροτήματα που εκτός από τις εκατοντάδες των ιστών, τα βαφεία, τα φινιριστήρια, τα πλυντήρια και τους υδατόπυργους διέθεταν ιατρεία, εργατικές κατοικίες για περισσότερες από τριακόσιες οικογένειες και μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, όχι μόνο για τις ίδιες τις εγκαταστάσεις, αλλά και για ένα μεγάλο μέρος του συνοικισμού.¹⁶¹

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα στη Νέα Ιωνία κατά την Κατοχή

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. Εργάτες	176
2. Εργατικοί	24
Σύνολο	200
ΓΕΩΡΓΙΑ	
3. Γεωργοί	1
4. Υλοτόμοι	1
5. Ανθρακωρύχοι	1
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
6. Κτίστες	8
7. Ελαιοχρωματιστές	2
8. Υδραυλικοί	1
9. Εργολάβοι	2
10. Οικοδόμοι	4
11. Ξυλουργοί	10
12. Λεπτουργοί	1
13. Σιδηρουργοί	4
14. Μαρμαράδες	1
15. Πολιτικοί Μηχανικοί	1
16. Αμμοκονιαστές	2
17. Στιλβωτές	2
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ-ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
18. Ράφτες	3
19. Υποδηματοποιοί	12
20. Επιδιορθωτές	1
21. Βιβλιοδέτες	1
22. Σιδερωτές	1
23. Επιπλοποιοί	2
24. Μαρμαρογλύπτες	1
25. Φανοποιοί	1
26. Γανωτές	1
27. Μηχανικοί	1
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
28. Βουτυροποιοί	1
29. Ιχθυοπώληδες	2
30. Γαλακτοπώλες	1

¹⁶¹ Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ό. π., σ. 19.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
31. Αρτεργάτες	1
32. Λαχανοπώληδες	1
33. Μανάβηδες	1
ΕΜΠΟΡΟΙ	
34. Γυρολόγοι	1
35. Έμποροι	3
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
36. Κουρείς	6
37. Φαρμακοποιοί	1
38. Κτηματομεσίτες	1
39. Παραγγελιοδόχοι	1
40. Σερβιτόροι	1
41. Μάγειρες	6
42. Κηπουροί	1
43. Σωφέρ	1
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
44. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	4
45. Υπάλληλοι	2
46. Οδοκαθαριστές	1
47. Φρεατωρύχοι	1
48. Θυρωροί	1
49. Επιστάτες	
50. Εισπράκτορες λεωφορείων	1
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ	
51. Μουσικοί	1
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	
52. Ναυτικοί	1
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	
53. Επιχειρηματίες	1
54. Γουναράδες	1
55. Κλωστοϋφαντουργοί	1
ΣΥΝΟΛΟ	309

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, εκτός από εργάτες οι θανόντες από πείνα απασχολούνταν στην Κατοχή ως υποδηματοποιοί (12), ξυλουργοί (10), κτίστες (8), κουρείς (6) ή μάγειρες (6) και γίνεται φανερό ότι εκτός από τα επαγγέλματα που σχετίζονταν με την οικοδομή οι άθλιες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα μετά τον πόλεμο και κατά την διάρκεια της Κατοχής είχαν επίπτωση στους περισσότερους τομείς. Η έλλειψη επίσης βασικών ειδών διατροφής (όπως σε γάλα και ψωμί), είχε ως αποτέλεσμα στα θύματα της πείνας να συγκαταλεχθούν γαλακτοπώλες, αρτοποιοί, αλλά και μανάβηδες και ιχθυοπώλες.

Όσον αφορά τα επαγγέλματα των θανόντων από πείνα να αναφέρουμε επίσης ότι δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα σε 45 άνδρες, ενώ 16 φέρουν την ένδειξη «άνεργοι», 51 την ένδειξη «άεργοι» (άνδρες προχωρημένης ηλικίας στην πλειονότητά τους), 1 έχει διπλή επαγγελματική ιδιότητα «εργάτης-κουρέας», 2 είναι συνταξιούχοι, 1 ανάπηρος πολέμου και 5 είναι μαθητές.

Αναφορικά με τις γυναίκες διαπιστώνουμε ότι το 87,1% (εξαιρέσαμε τις 31 ανήλικες) φέρει την ένδειξη «οικιακά», «οικοκυρικά» ή «νοικοκυρά» σε 20 δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα, ενώ 14 είναι εργάτριες (ανάμεσά τους μία ανήλικη 15 ετών), 2 συνταξιούχες, 1 πλύστρα και 1 καλόγρια.

Με τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε από την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της Νέας Ιωνίας καταλήγουμε ότι η πλειοψηφία των θανόντων από πείνα στην Νέα Ιωνία ήταν έγγαμοι άνδρες ηλικίας 60-69 ετών, πρόσφυγες κυρίως από την Σπάρτη της Πισιδίας που ασκούσαν το επάγγελμα του εργάτη.

Παρά το γεγονός όμως ότι η πείνα επέδρασε στην δραματική αύξηση του δείκτη νοσηρότητας και θνησιμότητας στην περιοχή της Νέας Ιωνίας κατά την Κατοχή, όσον αφορά την γεννητικότητα η κατάσταση είναι περισσότερο αισιόδοξη.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 10, στην διάρκεια της κατοχικής περιόδου σημειώθηκαν περισσότερες γεννήσεις σε σχέση με το 1940. Παρά το γεγονός μάλιστα ότι το 1942, τη χρονιά δηλαδή που η θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας αγγίζει το 40,1%, καταγράφεται μείωση των γεννήσεων σε σχέση με το 1941 κατά 13,3%, συγκριτικά με το 1940 καταγράφεται αύξηση της γεννητικότητας κατά 13,2%.

Την «μαύρη», από άποψη αυξημένης θνησιμότητας, χρονιά του 1942 είναι γεγονός ότι καταγράφεται μείωση τόσο του αριθμού των γάμων που τελούνται όσο και των γεννήσεων, όπως φαίνεται και στο σχετικό διάγραμμα, που τα επόμενα δύο χρόνια ωστόσο θα διαδεχθεί αύξηση-«ρεκόρ» του αριθμού γάμων και γεννήσεων για τα δεδομένα του δήμου όσον αφορά την δεκαετία 1934-1944.

Πίνακας 10: Σύνολο γάμων και γεννήσεων στη διάρκεια της Κατοχής στο Δήμο Νέας Ιωνίας

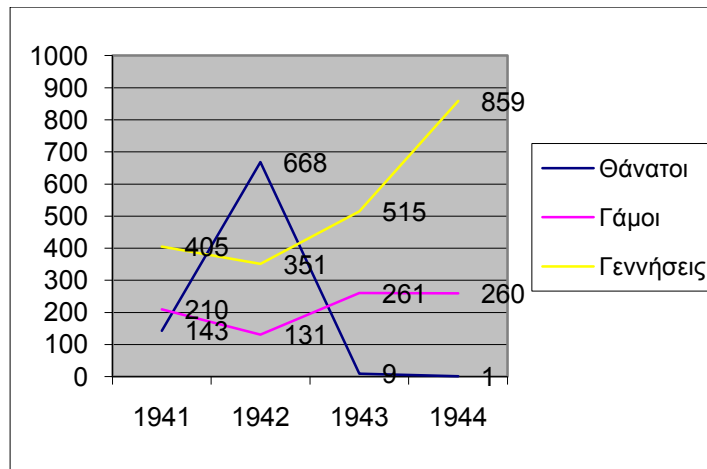
ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1934	116	253
1935	157	373
1936	125	343
1937	188	338
1938	176	312
1939	180	301
1940	152	310
1941	210	405
1942	131	351
1943	261	515
1944	260	859
Σύνολο	1.956	4.360

Παρά λοιπόν τις δυσάρεστες συνέπειες της πείνας και την αυξημένη θνησιμότητα εξαιτίας της, στην διάρκεια της Κατοχής πραγματοποιήθηκαν 2.130 γεννήσεις παιδιών που αντιστοιχούν σε ποσοστό 48,8% σε σχέση με τον συνολικό αριθμό γεννήσεων της περιόδου 1934-’44. Ωστόσο, η μείωση των γεννήσεων που η πείνα (κυρίως) επέφερε το 1942 σε συνδυασμό με την αυξημένη θνησιμότητα αποδεικνύει την επίδραση που είχε στην ψυχολογία του πληθυσμού της Νέας Ιωνίας, μείωση που ευτυχώς όμως διατήρησε τον αριθμό των γεννήσεων σε υψηλότερα επίπεδα από του 1940.

Όπως παραστατικά φαίνεται στο διάγραμμα 3, το 1942, οπότε η θνησιμότητα από πείνα αυξήθηκε κατά 367,1% σε σχέση με το 1941, σημειώθηκε μείωση των γάμων και των γεννήσεων κατά 37,6% και 13,3% αντίστοιχα, μείωση που μεταφράζεται σαν αντίκτυπος του θανατικού στο «δημογραφικό ηθικό» των

κατοίκων της Νέας Ιωνίας, το οποίο αναπτερρώθηκε με την κατακόρυφη πτώση της θνησιμότητας από πείνα (και γενικότερα της θνησιμότητας) το 1943.

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμηλιότητας κατά την Κατοχή στον Δήμο Νέας Ιωνίας

Κεφάλαιο 5^ο

Κοινότητα Νέας Σμύρνης: Η αλληλεγγύη ενάντια στην πείνα

Η εικόνα που παρουσίαζε η περιοχή της Νέας Σμύρνης πριν την εγκατάσταση των προσφύγων είναι εικόνα μιας κατά κύριο λόγο πετρώδους και άγονης περιοχής, που το νότιο μέρος της κατελάμβαναν χωράφια σπαρμένα κυρίως με κριθάρι, που ανήκαν σε Πλακιώτες, ενώ το Β.Α. μέρος ανήκε σε Μπραχαμιώτες κτηματίες.¹⁶²

Λίγους μήνες μετά από την μικρασιατική καταστροφή του 1922, αρχίζουν οι πρώτες ενέργειες για τη στέγαση των Σμυρναίων προσφύγων, που επισπεύδονται μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάννης (1923) και την προγενέστερη απόφαση ανταλλαγής πληθυσμών.

Η τελική επιλογή του χώρου από τους Σμυρνιούς δεν είναι τυχαία. Η περιοχή που θα κτισθεί τελικά η Νέα Σμύρνη βρίσκεται κοντά στην Αθήνα και τον Πειραιά συνδεδεμένη οδικά μαζί τους και επιπλέον η αξία της γης δεν είναι μεγάλη ενώ η περιοχή περιλαμβάνεται στο Νέο Σχέδιο Αθηνών». Η Νέα Σμύρνη αρχίζει να οικοδομείται το 1926, οπότε και χτίζονται τα πρώτα σπίτια. Οι πρώτοι κάτοικοι υπό αντίξοες συνθήκες προσπαθούν να αντιμετωπίσουν την ανυπαρξία οποιασδήποτε υποδομής, καθώς και τις αντιδράσεις των πρώην ιδιοκτητών των εκτάσεων.

Στο χρονικό διάστημα των ετών 1933-1940, η Νέα Σμύρνη μεταβάλλεται σε πόλη, το 1934 γίνεται επίσημα Κοινότητα¹⁶³ και στις παραμονές του πολέμου ο πληθυσμός της ανέρχεται στους 15.114 κατοίκους.¹⁶⁴

Το 1929 ιδρύθηκε το πρώτο Δημοτικό σχολείο σε μια ξύλινη παράγκα και τέλη της δεκαετίας του '30 δημιουργήθηκε το δεύτερο Δημοτικό σχολείο. Από το 1933 λειτουργεί στην περιοχή τριτάξιο Γυμνάσιο, παράρτημα του Γυμνασίου Καλλιθέας, ενώ την επόμενη χρονιά δημιουργείται το εξατάξιο Γυμνάσιο της «Ευαγγελικής Σχολής». Η ανεπάρκεια της στοιχειώδους εκπαίδευσης σε συνδυασμό με την καλή οικονομική κατάσταση των κατοίκων θα οδηγήσουν στην ίδρυση ιδιωτικών σχολείων στην πόλη (όπως η «Ιωνική Σχολή» και το εκπαιδευτήριο Νεσλιχανίδου), τα οποία θα συμπληρώσουν την εικόνα της σχολικής υποδομής στα τέλη της δεκαετίας του '30.

Στο χώρο του θεάματος λειτουργούν δύο κινηματογράφοι, ένας θερινός (1936) και ένας χειμερινός (1939). Οι μετακινήσεις των κατοίκων γίνονταν από τα λεωφορεία Φαλήρου και Καλλιθέας καθώς και από το τραμ, ενώ από το 1929 υπάρχουν λεωφορεία «Νέας Σμύρνης». Λίγο αργότερα θα προστεθούν και τα κίτρινα λεωφορεία της «Power».

Σε αντίθεση με τις πρώτες κατοικίες του οικισμού, προορισμένες απλώς να στεγάσουν τους ιδιοκτήτες τους, τα σπίτια που χτίζονται στις αρχές της δεκαετίας του '30, στην πλειονότητά τους μονώροφες ή διώροφες κατοικίες, είναι περισσότερο προσεγμένα και πολλά απ' αυτά με αρχιτεκτονικές αξιώσεις.¹⁶⁵

Στη δεκαετία του '30, και ενώ η πόλη αναπτύσσεται, κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα μαγαζιά. Ήδη στο τέλος της δεκαετίας ένα μικρό τοπικό εμπορικό κέντρο έχει δημιουργηθεί στην ανατολική πλευρά της κεντρικής πλατείας. Λίγα καταστήματα βρίσκονται διάσπαρτα σε όλες τις συνοικίες, με κυριότερες κατηγορίες καταστημάτων τις εξής: Νεωτερισμοί, ψιλικά, ξυλουργικά, είδη επιπλοποιίας, παντοπωλεία, φούρνοι, ζαχαροπλαστεία, εστιατόρια, ταβέρνες, κουρεία, φαρμακεία, τεχνικά και κτηματομεσιτικά γραφεία.

¹⁶² Βασίλης Ανανιάδης, *60χρονα Νέας Σμύρνης, 1929-1989*, 1990, σ. 26.

¹⁶³ Ανανιάδης, ό. π., σ. 28.

¹⁶⁴ Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

¹⁶⁵ Ανανιάδης, ό. π., σ. 55.

Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας γίνεται έντονη προσπάθεια από την κοινοτική αρχή και τον τοπικό τύπο (η εφημερίδα «Η Νέα Σμύρνη» είναι η πρώτη που κυκλοφορεί στην πόλη το 1930) για την τόνωση της τοπικής αγοράς καλώντας τους Νεοσμυρνιούς, που μέχρι τότε αγόραζαν όλα τα απαραίτητα από την Αθήνα ή την αγορά της Καλλιθέας, να πραγματοποιούν τις αγορές τους στα καταστήματα της πόλης.¹⁶⁶

Τα χρόνια της Μεταξικής δικτατορίας, από το 1936 μέχρι και τον πόλεμο, συμπίπτουν με μια περίοδο σημαντικής ανάπτυξης της πόλης. Το γεγονός ότι πρόκειται για προσφυγική κοινότητα, με όχι έντονο εργατικό χαρακτήρα, καθιστά την περιοχή της Νέας Σμύρνης προνομιακό πεδίο δράσης για το καθεστώς. Τα οφέλη που προκύπτουν για την πόλη είναι σημαντικά και πραγματοποιούνται ή ολοκληρώνονται έργα υποδομής, χορηγούνται δάνεια και γενικότερα παροχές, που συντελούν στην δημιουργία αξιόλογων ερεισμάτων του καθεστώτος στα μικρομεσαία στρώματα του πληθυσμού της.¹⁶⁷

Στα τέλη Απριλίου του 1941, οι Γερμανοί εγκαθίστανται στη Νέα Σμύρνη καταλαμβάνοντας καίρια σημεία της πόλης. Το Άλσος, ο προαύλιος χώρος της Αγίας Φωτεινής και το γήπεδο του Πανιωνίου αποτελούν την κατοχική περίοδο χώρους στρατωνισμού, ενώ το καλοκαίρι του 1941 το Ιωσηφόγλειο και η κλινική Λιβανού μετατρέπονται από τους Ιταλούς σε στρατιωτικά νοσοκομεία. Τα ωραιότερα σπίτια και δημόσια κτίρια (κατά καιρούς η «Εαγγελική Σχολή» και η «Εστία») επιτάσσονται, κυρίως στις περιοχές της λεωφόρου Συγγρού, Άλσους, Αγίας Φωτεινής, Αιγαίου και Χρυσάκη, ενώ στη στροφή της Νέας Σμύρνης υπάρχει “*posto di blocco*” (σημείο ελέγχου) των Ιταλών, καθώς και η γερμανική Γκεστάπο. Τέλος, αντιαεροπορικά με προβολείς είναι στημένα στο χώρο της Δεξαμενής και του Νεκροταφείου.¹⁶⁸

Οι ρυθμοί ζωής επηρεάστηκαν από την Κατοχή και τις πολλαπλές απαγορεύσεις των κατακτητών, αλλά παράλληλα δημιουργήθηκε μια νέα μορφή επικοινωνίας, προσέγγισης και διασκέδασης της νεολαίας, που βρήκε μεγάλη ανταπόκριση και στην περιοχή της Νέας Σμύρνης: Τα πάρτυ, συγκεντρώσεις δηλαδή σε κάποιο σπίτι, όπου συλλέγονται χρήματα για τον αγώνα και κυρίως διενεργείται «στρατολογία». Με άλλα λόγια, οι παλαιότεροι έρχονται σε επαφή με τους νεότερους και εφ’ όσον αυτοί δείχνουν διάθεση ή έχουν τα απαραίτητα προσόντα για τον αγώνα προτείνονται για μέλη.¹⁶⁹

Τα πάρτυ ως εκδηλώσεις ψυχαγωγίας για τους νέους και τις νέες πραγματοποιήθηκαν κυρίως από το καλοκαίρι του 1942 έως και το τέλος του 1943, οπότε και διοργανώθηκαν εκδρομές σε μέρη κοντινά της Νέας Σμύρνης και πολιτιστικές εκδηλώσεις.¹⁷⁰ Αρχές της ίδιας χρονιάς (και συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1943) η Κοινότητα της Νέας Σμύρνης προάγεται σε Δήμο.¹⁷¹

Και ενώ η ζωή συνεχίζεται υπό τις κατοχικές συνθήκες, εκτός από την παρουσία των κατακτητών μία επιπλέον απειλή για την ζωή των ανθρώπων θα κάνει αισθητή την εμφάνισή της: Η πείνα, που αν το ανυπόφορο αίσθημά της παραταθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα θα αποβεί μοιραίο.

¹⁶⁶ Ανανιάδης, ό. π., σ. 80.

¹⁶⁷ Ανανιάδης, ό. π., σ. 98.

¹⁶⁸ Ανανιάδης, ό. π., σ. 113.

¹⁶⁹ Αντώνης Δημ. Πανταζής, *Νέα Σμύρνη. Το χρονικό μιας πόλης*, τ. Γ', Ασπασία Αντ. Πανταζή, Νέα Σμύρνη 1993, σ. 145.

¹⁷⁰ Πανταζής, ό. π., τ. Δ', σ. 72.

¹⁷¹ Βλ. υποσημείωση 103 παρούσας μελέτης σ. 28.

Σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της Νέας Σμύρνης, στην διάρκεια της Κατοχής απεβίωσαν συνολικά **156** άτομα από πείνα. Η περιορισμένη θνησιμότητα στην πολυπληθή Νέα Σμύρνη αποδίδεται στην άμεση κινητοποίηση των κατοίκων για την αντιμετώπιση της πείνας και στο ισχυρό αίσθημα αλληλεγγύης που τους χαρακτήριζε.

Από το φθινόπωρο του 1941, οπότε και παρατηρήθηκε σημαντική έλλειψη τροφίμων, οι Νεοσμυρνιοί άρχισαν να αναζητούν τρόπους εξεύρεσης τροφής. Έτσι, όλα τα άκτιστα οικόπεδα φυτεύτηκαν προκειμένου με τα προϊόντα τους να επιβιώσουν οι κάτοικοι στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, ενώ μέσω της εφημερίδας «Η Νέα Σμύρνη» δημοσιεύονταν σε συνέχειες οδηγίες για την σπορά, καλλιέργεια και λίπανση των λαχανικών που οι οικογένειες φύτευαν σε γλάστρες, κασόνια ή σε τενεκέδες πετρελαίου στα μπαλκόνια, τις ταράτσες και τις αυλές τους.¹⁷²

Η κοινή προσπάθεια όμως των κατοίκων έναντι της πείνας και η έντονη φιλανθρωπική τους δράση, που εκδηλώθηκε με εισφορές χρημάτων, όχι μόνο από εύπορους πολίτες, αλλά και από ανθρώπους που πρόσφεραν από το υστέρημά τους, για την οργάνωση και διανομή συσσιτίων σε τουλάχιστον 800 άτομα που είχαν ανάγκη, πραγματικά έσωσαν πολλές ανθρώπινες ζωές. Στην περιοχή της Νέας Σμύρνης λοιπόν πραγματοποιήθηκαν διανομές συσσιτίου από την «Εστία» (με την συμπαράσταση της Εκκλησίας και του Ερυθρού Σταυρού) και την Κοινότητα για όλους όσους αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν μόνοι τους το φαγητό τους, ενώ ειδικά για το παιδί, στο οποίο δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή, λειτούργησαν τα συσσίτια «Σούπα του παιδιού» και «Γάλα του παιδιού».¹⁷³

Σύμφωνα με τον πίνακα 1, η περιοχή της Νέας Σμύρνης κατά την τετραετία 1941-1944 μετρά συνολικά 1.097 θανάτους και τα δύο πρώτα χρόνια σημειώθηκε, σε σχέση με το 1940, αύξηση του δείκτη της θνησιμότητας κατά 63,4% και 178,2% αντίστοιχα, χρονιές που τα θύματα της πείνας ήταν συνολικά 153.

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής στη κοινότητα Νέας Σμύρνης

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1940	175	
1941	286	+63,4%
1942	487	+70,2%
1943	155	-68,1%
1944	169	+9,03%
Σύνολο	1.272	

Το 1941 τα θύματα της πείνας ήταν 37, ενώ τον επόμενο χρόνο η θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας σχεδόν τριπλασιάστηκε και τα θύματα ανήλθαν στα 116. Για το έτος 1942 δηλαδή καταγράφεται αύξηση της θνησιμότητας από πείνα κατά 213,5% (βλ. πίνακα 2). Το τρίτο έτος της Κατοχής, οπότε οι διατροφικές συνήθειες των πολιτών ήταν σαφώς βελτιωμένες, τα θύματα της πείνας είναι μόλις 3, ενώ η κατοχική περίοδος λήγει για την Νέα Σμύρνη με μηδενικές ανθρώπινες απώλειες από πείνα.

¹⁷² Πανταζής, ό. π., τ. Γ', σσ. 119, 251.

¹⁷³ Πανταζής, ό. π., τ. Γ', σσ. 119, 204, 223, 230, 235.

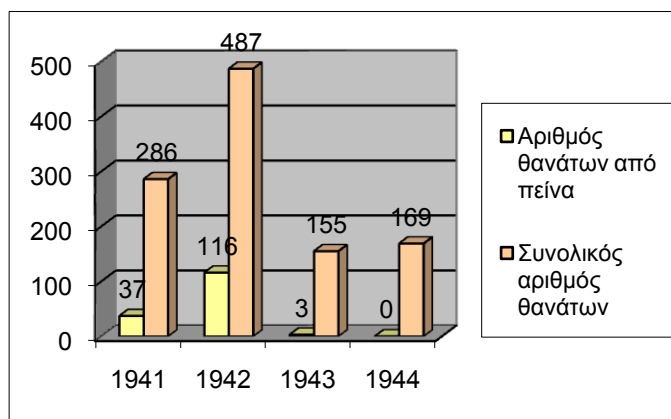
Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Νέας Σμύρνης.

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	37	+213,5% -97,4% -100%
1942	116	
1943	3	
1944	0	
Σύνολο	156	

Αν λάβει κανείς υπ' όψιν του μόνο το επόμενο διάγραμμα εύλογα θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η αυξημένη θνησιμότητα στην κοινότητα Νέας Σμύρνης την περίοδο της Κατοχής ελάχιστα οφείλεται στην πείνα καθώς οι θάνατοι που προκλήθηκαν εξαιτίας της αφορούν μόνο το 17,9% και 35,8% του συνολικού αριθμού θανάτων για τα έτη 1941 και 1942 αντίστοιχα.

Η ενδελεχής όμως επεξεργασία των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου φανερώνει ότι η πείνα-η κύρια υπαίτια για την αύξηση της θνησιμότητας στην Νέα Σμύρνη την κατοχική περίοδο- στην πραγματικότητα είναι υπεύθυνη για πολύ περισσότερους θανάτους, όπως για παράδειγμα για όσους αποδόθηκαν σε εντερικές και στομαχικές παθήσεις, ανεξάρτητα αν επιλέξαμε να συμπεριλάβουμε στην μελέτη μόνο όσες υποδεικνύουν άμεσα την πείνα ως υπεύθυνη για τον θάνατο με όρους όπως «ασιτία» ή έμμεσα με όρους όπως που να την υπονοούν χωρίς να υπάρχουν περιθώρια αμφιβολίας ότι αυτή ευθύνεται για την πάθηση που τελικά οδήγησε στον θάνατο, όπως για παράδειγμα η ασθένεια της πελλάγρας, που ως γνωστόν οφείλεται σε αβιταμίνωση προκληθείσα από έλλειψη στοιχειωδών βιταμινών που βρίσκονται στο γάλα ή το κρέας.¹⁷⁴

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

¹⁷⁴ «Η πείνα και οι στερήσεις δεν φέρνουν μόνο τρομακτική εξάντληση. Φέρνουν και την πελλάγρα. Τη νόσο που οφείλεται κυρίως στην πλήρη έλλειψη της βιταμίνης B₆, η οποία και δημιουργεί τρομακτικές πληγές στα πόδια και στα χέρια»: Φωτογραφικό λεύκωμα Κατοχής, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα (Α. Ε. 562, ΦΑΚ. 17), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη. Ο Ευάγγελος Παπαστράτος, αναφέρει επίσης πως μεταξύ των ασθενειών που προκαλούσε ο υποσιτισμός (όπως σκορβούτο) ήταν και η πελλάγρα: Παπαστράτος, ό. π., σ. 184.

Τα δύο τελευταία έτη της κατοχικής περιόδου, όπως μπορούμε να διακρίνουμε στο διάγραμμα, η θνησιμότητα μειώνεται. Συγκεκριμένα, ο δείκτης θνησιμότητας μειώνεται κατά 68,1% το 1943 και κατά 58,4% το 1944 σε σχέση με το 1942 (τη χρονιά με την μεγαλύτερη θνησιμότητα), αποτέλεσμα της αντιμετώπισης της πείνας, η οποία περιορίζεται στο να μετρά μόνον τρία θύματα τα δύο αυτά έτη. Η αυξημένη θνησιμότητα του 1944 σε σχέση με το 1943 είναι αποτέλεσμα των Δεκεμβριανών (κυρίως), οπότε πολλοί απεβίωσαν από βομβαρδισμούς και θανατηφόρα τραύματα από πυροβόλα όπλα.

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου των ετών 1941-'44 της Κοινότητας Νέας Σμύρνης έδειξε ότι το πρώτο καταγεγραμμένο θύμα από «ασιτία», σύμφωνα με την ιατρική γνωμάτευση, φέρει ημερομηνία θανάτου την 7^η Νοεμβρίου 1941 και πρόκειται για άνδρα ηλικίας 70 ετών, γεννημένο στην Μυτιλήνη και εργάτη στο επάγγελμα.

Τον πρώτο μήνα που η πείνα άρχισε την δολοφονική της επίθεση στην περιοχή της Νέας Σμύρνης, τον Νοέμβριο του 1941, αφαίρεσε την ζωή σε 14 άτομα και τον τελευταίο μήνα του ίδιου έτους σε 9 περισσότερα, μετρώντας συνολικά για το πρώτο έτος της Κατοχής 37 θύματα. Αν και ο Ιανουάριος του 1942 είναι ο μήνας με τις περισσότερες ανθρώπινες απώλειες της τετραετίας, από τον επόμενο μήνα ο αριθμός των θυμάτων από πείνα αυξομειώνεται συνεχώς και τελικά από τον Ιούλιο του ίδιου έτους ο αριθμός αυτός είναι μικρότερος της δεκάδας.

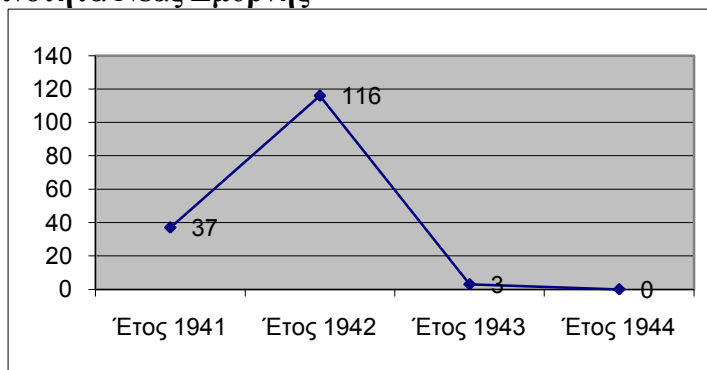
Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Νέας Σμύρνης

	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941											14	23	37
1942	27	20	17	7	9	13	8	1	3	7	3	1	116
1943	1					1						1	3
1944													0
Σύνολο													156

Οι περισσότεροι θάνατοι που προκλήθηκαν από την πείνα σημειώθηκαν στην Νέα Σμύρνη το διάστημα Νοέμβριος 1941-Μάρτιος 1942, οπότε και απεβίωσε το 64,7% του συνολικού αριθμού θανόντων, και συγκεκριμένα 101 άνθρωποι, ενώ ολόκληρο το 1942, χρονιά που η θνησιμότητα εξαιτίας της «μαύρης νόσου» παρουσίασε κατακόρυφη αύξηση σε σχέση με το 1941 (βλ. επόμενο διάγραμμα) και σχεδόν τριπλασιάστηκε, πέθαναν από πείνα οι 116 από τους συνολικά 156 θανόντες, που μεταφράζεται σε ποσοστό 74,3% του συνολικού αριθμού θανόντων.

Την κατακόρυφη όμως αυτή αύξηση των θυμάτων της πείνας κατά το 1942 διαδέχθηκε κατακόρυφη πτώση τα επόμενα έτη, πτώση που είχε ήδη όμως ξεκινήσει κατά την διάρκεια του 1942, όπως μαρτυρά ο παραπάνω πίνακας.

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

Σύμφωνα λοιπόν με την αποδελτίωση, το έτος στη διάρκεια του οποίου καταγράφηκαν οι περισσότεροι νεκροί από πείνα στη Νέα Σμύρνη ήταν το **1942**, ο μήνας με τους περισσότερους νεκρούς ήταν ο **Ιανουάριος του 1942**, ενώ η ημερομηνία κατά την οποία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα (τέσσερις στον αριθμό) ήταν η **29^η Ιανουαρίου 1942**.

Σύμφωνα με τον επόμενο πίνακα, η πλειοψηφία των θυμάτων της πείνας στην Νέα Σμύρνη, και συγκεκριμένα το 62,8%, είναι αρσενικού φύλου, ενώ το 37,2% είναι θηλυκού. Μάλιστα, το 1941 το 78,3% των θανόντων είναι άντρες, ενώ το 1943 το θηλυκό φύλο δεν «προσέφερε» στην πείνα κανένα θύμα.

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην Κατοχή, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Νέας Σμύρνης

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	29	66	3	0	98
Θηλυκό	8	50	0	0	58
Σύνολο	37	116	3	0	156

Η πλειοψηφία λοιπόν των θανόντων από πείνα ήταν άνδρες, και όπως προκύπτει από τον επόμενο πίνακα, το 27,5% ήταν ηλικίας 60-69 ετών και ακολουθούσαν με ποσοστό 22,4% μεσήλικες άνδρες ηλικίας 50-59 ετών.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	1	1			2	6	10	7	2	29
1942	8	4	4	4	4	16	15	9	2	66
1943			1				2			3
1944										0
Σύνολο	9	5	5	4	6	22	27	16	4	98
Ποσοστό	9,18%	5,1%	5,1%	4%	6,12%	22,4%	27,5%	16,3%	4%	100,0%

Ενώ οι περισσότεροι άνδρες θανόντες ήταν ηλικίας 60-69 ετών, η πλειοψηφία των γυναικών που απεβίωσε από πείνα στην Νέα Σμύρνη ήταν κατά μία δεκαετία μεγαλύτερες σε ηλικία. Πιο συγκεκριμένα, το 39,6% ήταν ηλικίας 70-79 ετών και ακολουθούσαν με ποσοστό 17,2% μεσήλικες γυναίκες ηλικίας 50-59 ετών.

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941		1			1	2		3	1	8
1942	3		1	3		8	9	20	6	50
1943										0
1944										0
Σύνολο	3	1	1	3	1	10	9	23	7	58*
Ποσοστό	5,17%	1,72%	1,72%	5,17%	1,72%	17,2%	15,5%	39,6%	12%	100,0%

Οι γυναίκες λοιπόν που απεβίωσαν από πείνα ήταν μεν λιγότερες από τους άνδρες, αλλά ήταν μεγαλύτερες σε ηλικία απ' αυτούς. Μάλιστα το μεγαλύτερο σε ηλικία θύμα της πείνας στην Νέα Σμύρνη ήταν μια γυναίκα ηλικίας 92 ετών.

Παρατηρώντας τα στοιχεία που αποκομίζουμε από τους δύο παραπάνω πίνακες καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αρχικά η πείνα εξόντωσε άτομα που βρίσκονταν σε προχωρημένη ηλικία, και άρα περισσότερο ευάλωτα σε ασθένειες. Έτσι, κατά τους δύο τελευταίους μήνες του 1941 που η πείνα ταλαιπώρησε τους Νεοσμυρνιούς απεβίωσαν εξαιτίας της 4 γυναίκες άνω των 70 ετών και 19 άνδρες άνω των 60 ετών.

Το 1942 όμως που η πείνα απариθμεί και τα περισσότερα θύματά της, σ' αυτά συγκαταλέγονται και νεαρότερα άτομα. Μάλιστα, από τα 16 ανήλικα παιδιά που απεβίωσαν από πείνα (ποσοστό 10,2% του συνολικού αριθμού θανόντων) ηλικίας έως και 17 ετών, τα 13 (με τα αγόρια να υπερέχουν αριθμητικά) απεβίωσαν τον δεύτερο χρόνο της Κατοχής. Το μικρό ποσοστό «συμμετοχής» των ανήλικων παιδιών στο θανατικό οφείλεται στις προσπάθειες των πολιτών της Νέας Σμύρνης να προστατεύσουν το παιδί φροντίζοντας μέσω συσσιτίων για την διατροφή του.

Όπως διαβάζουμε στον τοπικό τύπο, «*Η Νέα Σμύρνη χάρις εις τας μεγάλους της φιλανθρώπους επροστάτευσε το παιδί πρώτη και περισσότερο όλων*».¹⁷⁵ «*Χαρακτηριστική και κατ' εξοχήν πρόσφορος υπήρξεν η μέριμνα η οποία επεδείχθη για το παιδί κατά το 1942[...]. Ανεδείχθη εις πρωτεύουσαν θέσιν από την αδελφοσύνην της τελευταίας ταύτης περιόδου. Η δε Νέα Σμύρνη πλειοδοτούσα, την κατέστησε περίοπτον αυτήν την θέσιν. Το σύνθημα “όλα για το παιδί” έγινε κοινόν έμβλημα και απτή πραγματικότης για την Νέα Σμύρνη και κανείς δεν έμεινε που να μην πιαστεί εις τον χορόν του μεγαλύτερου αλτρουισμού και της πιο ευγενικής αμμίλλης για την τροφή και την χαρά των μικρών παιδιών. Το 1942 υπήρξεν έτος μεγάλων απαιτήσεων και θυσιών για το παιδί. Αλλά τώρα με το πέρασμά του, δυνάμεθα να είπωμεν, ειδικώς δια την Νέα Σμύρνην, ότι υπερέβαλλεν εαυτόν εις απόδοσιν*».¹⁷⁶

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο ζήλος και το ενδιαφέρον των πολιτών της Νέας Σμύρνης για τα μικρά παιδιά, τα πιο ανυπεράσπιστα πλάσματα, και η κοινή τους προσπάθεια να προστατευθεί και να διασωθεί «το μέλλον» του τόπου τους ερμηνεύουν το μικρό ποσοστό θνησιμότητας που αντιπροσωπεύουν στο θανατικό της πείνας. Ωστόσο, το μικρότερο σε ηλικία θύμα της πείνας στη Νέα Σμύρνη ήταν ένα κοριτσάκι ηλικίας 7 μηνών, αγνώστων λοιπών στοιχείων, που βρέθηκε εγκαταλελειμμένο σε κτήμα της περιοχής με εμφανή τα σημάδια της πελλάγρας στο σώμα του.

Σύμφωνα με τον πίνακα 7, οι περισσότεροι από τους θανόντες, και των δύο φύλων, που απεβίωσαν από πείνα στη Νέα Σμύρνη ήταν έγγαμοι (ποσοστό 78,3% του συνόλου), και ακολουθούσαν με ποσοστό 18,8% οι άγαμοι. Έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι κατά την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της Νέας Σμύρνης δεν συναντήσαμε περιπτώσεις χηρείας προφανώς λόγω υποκαταγραφής εκ μέρους των ληξιάρχων.

¹⁷⁵ 'Η προστασία των παιδων', *Η Νέα Σμύρνη*, Σάββατο, 18/7/1942.

¹⁷⁶ 'Η άμιλλα της φιλανθρωπίας και η προσπάθεια για το παιδί', *Η Νέα Σμύρνη*, Σάββατο, 2/1/1943.

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα στη Νέα Σμύρνη

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	4	10	1		15
Άγαμες	1	11	0		12
Σύνολο	5	21	1		27
Έγγαμοι	24	44	2		70
Έγγαμες	7	35	0		42
Σύνολο	31	79	2		112
Χήροι					
Χήρες					
Σύνολο					
Δεν αναγράφεται		4			4
Σύνολο	36*	104*	3	0	143*

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 143 νεκρούς, εξαιρώντας δηλαδή τα 13 ανήλικα (3 ανήλικα φέρουν την ένδειξη άγαμοι), και όχι στους 156 νεκρούς.

Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, οι περισσότεροι θανόντες από πείνα ήταν πρόσφυγες από την Μ. Ασία (κυρίως από την Σμύρνη), την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο. Συγκεκριμένα, ένας στους δύο θανόντες (ποσοστό 50,6% του συνόλου) ήταν πρόσφυγας. Δεύτερους στην λίστα των θανόντων από πείνα εντοπίζουμε όσους ήταν γεννημένοι στην Αττική, χωρίς ωστόσο κάποιο από τα θύματα να ήταν «γέννημα-θρέμμα» από την Νέα Σμύρνη. Τέλος, σύμφωνα με την αποδελτίωση 11 άτομα είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό σε χώρες όπως Αίγυπτο, Ρωσία, Αμερική.

Πίνακας 8: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	22	57			79
Αττική*	3	18	1		22
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	2	11			13
Νησιά	6	8	2		16
Εξωτερικό	1	10			11
Δεν αναγράφεται	3	12			15
Σύνολο	37	116	3	0	156

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Νέα Σμύρνη	0	0	0	0	0

Σχετικά με τον τόπο θανάτου όσων απεβίωσαν από πείνα στην περιοχή της Νέας Σμύρνης, γνωρίζουμε πως το 15,3% των θανόντων (για την ακρίβεια 24 θανόντες) δεν απεβίωσε στην οικία του, αλλά εντοπίστηκε σε κάποιον από τους

δρόμους της περιοχής (12 θύματα), στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας των Αγίων Αναργύρων (3 θύματα), σε ρέμα ή σε κτήμα της περιοχής (2 θύματα), στο Γηροκομείο (2 θύματα). Τέλος, 5 θύματα αγνώστων στοιχείων (μεταξύ των οποίων 3 αγοράκια επτά και τεσσάρων ετών) βρέθηκαν εγκαταλελειμμένα στο χώρο του Νεκροταφείου.

Εκτός από την εικόνα πεθαμένων από πείνα ανθρώπων στους δρόμους, συνηθισμένη ήταν επίσης η εικόνα ανθρώπων παρατημένων στα Νεκροταφεία καθώς ο θάνατος κάποιου αποτελούσε τον «μεγαλύτερο μπελά»¹⁷⁷ για τους συγγενείς του. Πολλοί μετέφεραν τους πεθαμένους συγγενείς τους κρυφά μέχρι το Νεκροταφείο προκειμένου να μην δηλώσουν τον θάνατό τους είτε για να κάνουν χρήση του δελτίου τροφίμου τους, είτε για να γλιτώσουν το κόστος της κηδείας που για τους περισσότερους ήταν αφόρητο. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην παρούσα μελέτη, ήταν πολύ συνηθισμένο το θέαμα μητέρων που μετέφεραν στο Νεκροταφείο τα νεκρά παιδιά τους και τα εγκατέλειπαν χωρίς κλάματα για ταφή, σπεύδοντας να συνεχίσουν την επαιτεία τους ώστε να εξασφαλίσουν λίγη τροφή στα υπόλοιπα ετοιμοθάνατα παιδιά τους.¹⁷⁸

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στη Νέα Σμύρνη

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. Εργάτες	26
2. Εργατικοί	3
Σύνολο	29
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
3. Κτίστες	3
4. Ελαιοχρωματιστές	1
5. Υδραυλικοί	2
6. Εργολάβοι οικοδομών	1
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ-ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
7. Ράφτες	1
8. Υποδηματοποιοί	1
9. Καλαθοπλέκτες	1
10. Κορνιζοποιοί	1
11. Καροποιοί	1
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
12. Ζαχαροπλάστες	1
13. Κρεοπώληδες	1
14. Καπνοπώληδες	1
15. Αρτοποιοί	1
16. Οπωροπώληδες	1
ΕΜΠΟΡΟΙ	
17. Μικροπωλητές	1
18. Έμποροι	2
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
19. Κουρείς	5
20. Μεσίτες	1

¹⁷⁷ Αναφέρεται στο Mazower, ό. π., σ. 67.

¹⁷⁸ Βλ. παρούσα μελέτη σ. 23.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι κανένα κορίτσι ηλικίας 10-19 ετών δεν απεβίωσε από πείνα στην Καλλιθέα, ενώ και τα αγόρια της ίδιας ηλικίας αποδείχτηκαν επίσης ανθεκτικά αριθμώντας μόλις δύο θύματα για όλη την κατοχική περίοδο. Από τα παιδιά, εκείνα που κυρίως δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στην πείνα ήταν κυρίως τα νήπια και τα βρέφη, καθώς τα μεγαλύτερα παιδιά συνήθιζαν στην Κατοχή να συμμετέχουν κι αυτά στην διαδικασία εξεύρεσης τροφής με διάφορους τρόπους.

Το μεγαλύτερο ποσοστό θανάτου για τους άνδρες αντιστοιχεί στην ηλικία 60-69 ετών (ποσοστό 31,2%) και για τις γυναίκες στην ηλικία 70-79 ετών (ποσοστό 28,9%). Η πείνα επομένως στην Καλλιθέα επέδρασε περισσότερο σε άτομα που ήταν προχωρημένης ηλικίας. Άλλωστε, από τους 518 θανόντες (με εξαίρεση τους τρεις αγνώστου ηλικίας) οι 311 είναι ηλικίας άνω των 60 ετών (ποσοστό 60,3%), ενώ μόλις 47 θανόντες είναι ηλικίας έως και 39 ετών (ποσοστό 9,12%).

Μεταξύ των θανόντων που απεβίωσαν από πείνα στην Καλλιθέα ήταν και ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Γρυπάρης, που πέθανε τον Μάρτιο του 1942 σε ηλικία 70 ετών, και ο οποίος δεν πρόλαβε να συμπεριληφθεί στον κατάλογο των πνευματικών ανθρώπων που έπρεπε να βοηθηθούν.

Τον σχετικό κατάλογο, αρχίζοντας από τους λογοτέχνες, συνέταξε η «Επιτροπή Βοήθειας των Εργατών του Πνεύματος» του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, η οποία οργανώθηκε τις αρχές του 1943. «Όλα τα μεγάλα ονόματα του κόσμου των γραμμάτων και των καλών τεχνών περιλαμβάνονταν στους καταλόγους μας, γιατί αλήθεια ούτε ένας ίσως από τους λογοτέχνες, τους καλλιτέχνες, τους μουσικούς ή τους φιλολόγους μας δεν ήταν την εποχή εκείνη σε θέση να αντιμετωπίσει μόνος του τις στοιχειώδεις ανάγκες διατροφής και ιατρικής περιθάλψεως του εαυτού του και των δικών του», αναφέρει ο Ευάγγελος Παπαστράτος (δεύτερος αντιπρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Λαϊκών Συσσιτίων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού), ο οποίος προσθέτει: «Θυμούμαι πώς σ' εκείνον που ήταν γραμμένος επικεφαλής του καταλόγου μας, δεν προλάβαμε να προσφέρουμε καμία υλική βοήθεια. Ο Κωστής Παλαμάς πέθανε τον Φεβρουάριο του 1943».¹⁷⁹

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα στον Δήμο Καλλιθέας

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	14	43	1	1	59
Άγαμες	6	18			24
Σύνολο	20	61	1	1	83
Έγγαμοι	32	164	4		200
Έγγαμες	3	41			44
Σύνολο	35	205	4		244
Χήροι	14	25			39
Χήρες	13	72	1		86
Σύνολο	27	97	1		125
Διαζευγμένοι	1	1	1		3
Διαζευγμένες					
Σύνολο	1	1	1		3
Δεν αναγράφεται	5	39	1		45
Σύνολο	88*	403*	8	1*	500*

¹⁷⁹ Ευάγγελος Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα 1964, σσ. 210-211.

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 500 νεκρούς (εξαιρώντας δηλαδή τα 18 ανήλικα), και όχι στους 518 νεκρούς.

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό των θανόντων από πείνα στην Καλλιθέα είναι ότι οι περισσότεροι από αυτούς, σύμφωνα με τον πίνακα 7, ήταν έγγαμοι /ες (ποσοστό 48,8%, 40% άνδρες και 8,8% γυναίκες) και ακολουθούν με ποσοστό 25% όσοι βρίσκονταν σε κατάσταση χηρείας (7,8% άνδρες και 17,2% γυναίκες). Από τα ηλικιωμένα δηλαδή άτομα, τα οποία αποτέλεσαν την πλειοψηφία των θανόντων από πείνα στον Δήμο Καλλιθέας, τα περισσότερα ήταν έγγαμοι άνδρες (200 στον αριθμό) και ακολουθούσαν στον μακάβριο αυτό κατάλογο οι χήρες γυναίκες (86 συνολικά).

Στον πίνακα που ακολουθεί φαίνεται ο τόπος γέννησης των Καλλιθεατών θανόντων από πείνα, οι περισσότεροι από τους οποίους, και συγκεκριμένα το 51,1%, δηλαδή παραπάνω από ένας στους δύο, ήταν πρόσφυγες από την Μικρά Ασία (Σμύρνη, Κιαισαρεία, Αττάλεια), τον Πόντο (κυρίως από την Τραπεζούντα ή την Κερασούντα) και την Κωνσταντινούπολη, και ακολουθούν με πολύ μικρότερο ποσοστό (16,4%) εσωτερικοί μετανάστες από τα νησιά. Σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου του δήμου, το 12,3% των θανόντων είχε γεννηθεί σε κάποια περιοχή της Αττικής, εκ των οποίων μόλις οι 11 ήταν «γέννημα-θρέμμα» Καλλιθεάτες (ποσοστό 2,12%), κυρίως μικρά παιδιά.

Πίνακας 8: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στο Δήμο Καλλιθέας

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	46	215	3	1	265
Αττική*	9	54		1	64
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	7	54	1		62
Νησιά	22	59	4		85
Εξωτερικό	1	18			19
Δεν αναγράφεται	4	19			23
Σύνολο	89	419	8	2	518

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Καλλιθέα		10		1	11

Ενώ ο τόπος γέννησης των θανόντων από πείνα ποίκιλλε, ο τόπος θανάτου ήταν ο ίδιος: Η οικία των θανόντων, με εξαίρεση τρεις άνδρες, εκ των οποίων οι δύο απεβίωσαν στην Κλινική «Άγιοι Πάντες», με έδρα την Καλλιθέα και ο τρίτος σε Κλινική των Αθηνών.

Ένα επιπλέον στοιχείο που αντλήσαμε κατά την αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου του Δήμου Καλλιθέας είναι το επάγγελμα του θανόντος. Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, ο οποίος παρουσιάζει τα επαγγέλματα των θανόντων και την συχνότητα με την οποία τα συναντήσαμε, οι περισσότεροι από τους 198 θανόντες στην ληξιαρχική πράξη των οποίων αναγραφόταν επαγγελματική ιδιότητα απασχολούνταν ως εργάτες (ποσοστό 37,8%), μεταξύ των οποίων και ένα αγόρι ηλικίας 17 ετών.

Το γεγονός ότι οι περισσότεροι από τους κατοίκους της Καλλιθέας απασχολούνταν ως εργάτες είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την έλευση των προσφύγων, καθώς οι νεοφερμένοι πρόσφυγες μεταλαμβάνοντας στον νέο τόπο τους τις γνώσεις τους στη βιομηχανία, ιδρύοντας στην περιοχή πολλές βιοτεχνίες, οικοτεχνίες και εμπορικά καταστήματα. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων απορροφήθηκε ως εργατικό δυναμικό στις δεκάδες βιομηχανικές που λειτουργούσαν στην πόλη, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, όπως η «Πειραϊκή Πατραϊκή», η «Ελβιέλα», η «Αθηναϊκή Εριουργία».

Οι πρόσφυγες επομένως πρωταγωνίστησαν στην ανάπτυξη της Καλλιθέας, τροφοδοτώντας την πολυάριθμη εργατική τάξη της πόλης και μεταβάλλοντας ουσιαστικά την κοινωνική της σύνθεση.¹⁸⁰

Η παραγωγή καπνού στην Ελλάδα έγινε επίσης γνωστή από τους πρόσφυγες, γι' αυτό και 4 από τους θανόντες στην Καλλιθέα είναι καπνεργάτες. Εκτός από εργάτες η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της Καλλιθέας έδειξε ότι η οικονομική κρίση και η πείνα έπληξε επίσης όσους εργάζονταν στην οικοδομή, όσους ήταν τεχνίτες (ράφτες, υποδηματοποιοί, γουναροποιοί για τις υπηρεσίες των οποίων δεν υπήρχε ιδιαίτερη ζήτηση) ή υπάλληλοι.

Στον πίνακα 9 βλέπουμε να αναγράφονται και δύο τροchioδρομικοί που απεβίωσαν από πείνα στην Καλλιθέα, οι οποίοι αποτελούσαν «μία συμπαθή τάξη» της περιοχής. Με την λειτουργία του ηλεκτροκίνητου τραμ (1909-1958) και την δημιουργία στην Καλλιθέα του αμαξοστασίου στάθμευσης και των συνεργείων επισκευής και συντήρησης των οχημάτων αυτών, η περιοχή συνδέθηκε περισσότερο με το τραμ και αρκετοί Καλλιθεάτες εργαζόντουσαν ως οδηγοί, εισπράκτορες και τεχνικοί στα τραμ.¹⁸¹

Δυστυχώς για ένα μεγάλο ποσοστό ανδρών θανόντων (32,2%) δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα (ίσως επειδή οι περισσότεροι θανόντες ήταν άτομα προχωρημένης ηλικίας).

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα στον Δήμο Καλλιθέας

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. Εργάτες	71
2. Εργατικοί	4
Σύνολο	75
ΓΕΩΡΓΙΑ	
3. Γεωργοί	2
4. Λατόμοι	1
5. Καπνεργάτες	4
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
6. Κτίστες	11
7. Ελαιοχρωματιστές	5
8. Θερμαστές	2
9. Εργολάβοι Οικοδομών	2

¹⁸⁰ Μουρουγκλού, «Ίδρυση του Δήμου Καλλιθέας 1934-1940», ό. π., σσ. 127-128.

¹⁸¹ Παπάζογλου, ό. π., σσ. 100, 103. Στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, τα ηλεκτροκίνητα τραμ έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο επειδή, εκτός από το κοινό (έστω και υπό αντίξοες συνθήκες), μετέφεραν από τον Πειραιά στην Αθήνα τα εφόδια που έστελνε ο Ερυθρός Σταυρός με το τουρκικό καράβι «Κουρτουλούς»: Γ. Νάθενας-Α. Κουρμπέλης, «Τραμ και Γκαζοζέν», *Επτά Ημέρες* (Η Καθημερινή) (25/4/1999), σ. 13.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
10. Βαφείς	1
11. Ξυλουργοί	10
12. Σιδηρουργοί	1
13. Στιλβωτές	5
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ-ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
14. Ράφτες	5
15. Υποδηματοποιοί	8
16. Βυρσοδευγίες	1
17. Χρυσοχόοι	2
18. Βιβλιοδέτες	1
19. Γουναροποιοί	1
20. Επιπλοποιοί	3
21. Μαρμαρογλύπτες	1
22. Καρραγωγείς	2
23. Τυπογράφοι	3
24. Κηροποιοί	1
25. Μηχανικοί	3
26. Μηχανουργοί	1
27. Εφαρμοστές	1
28. Πιλοποιοί	1
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
29. Παντοπώληδες	1
30. Οπωροπώληδες	1
31. Ψαράδες	1
32. Καφεπώληδες	1
33. Καφέ-οινοπώληδες	1
ΕΜΠΟΡΟΙ	
34. Μικροπωλητές	2
35. Έμποροι	2
36. Πλασιέ	1
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
37. Κουρείς	3
38. Κτηματομεσίτες	1
39. Αχθοφόροι	2
40. Κηπουροί	2
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
41. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	1
42. Υπάλληλοι	5
43. Δημόσιοι Υπάλληλοι	1
44. Δικαστικοί κλητήρες	1
45. Οδοκαθαριστές	3
46. Τοπογράφοι	1
47. Λογιστές	1
48. Τροχιοδρομικοί	2
49. Σιδηροδρομικοί	2
50. Εισπράκτορες τραπεζών	1

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
51. Νεοκόροι	1
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ	
52. Μουσικοί	1
53. Ζωγράφοι	1
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	
54. Ναυτικοί	4
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	
55. Κτηματίες	2
ΣΥΝΟΛΟ	198

Εκτός από τους θανόντες για τους οποίους αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα συναντήσαμε 11 συνταξιούχους, 1 φοιτητή, 1 μαθητή, ενώ 5 ήταν «άεργοι» και 6 «άνευ» επαγγέλματος.

Όσον αφορά τις γυναίκες είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι συναντήσαμε μόλις μία γυναίκα που έφερε επαγγελματική ιδιότητα, συγκεκριμένα της υπηρέτριας, παρά το γεγονός ότι «ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού συγκροτούσαν οι γυναίκες».¹⁸² Για όλες τις υπόλοιπες γυναίκες (103 στον αριθμό) η ληξιαρχική πράξη θανάτου φέρει την ένδειξη «οικιακά», ενώ σε 66 δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάσαμε στις προηγούμενες σελίδες, στον Δήμο Καλλιθέας στην διάρκεια της Κατοχής καταγράφηκε αύξηση της θνησιμότητας σε σχέση με το 1940, αύξηση που άμεσα, και πολύ περισσότερο έμμεσα, οφείλεται στην πείνα. Αδιαμφισβήτητα λοιπόν η πείνα επέδρασε στην αύξηση της θνησιμότητας στην διάρκεια της Κατοχής. Τι επίδραση όμως είχε η πείνα στον αριθμό των γεννήσεων στην Κατοχή; Διαδέχθηκε την αύξηση των θανάτων μείωση του αριθμού των γεννήσεων;

Πίνακας 20: Σύνολο γάμων και γεννήσεων τη δεκαετία 1934-1944 στο Δήμο Καλλιθέας

ΈΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1934	163	371
1935	166	305
1936	174	283
1937	313	281
1938	245	244
1939	273	176
1940	208	165
1941	254	171
1942	231	222
1943	294	328
1944	331	483
Σύνολο	2.652	3.029

Όπως φαίνεται στον πίνακα 10, στην Καλλιθέα παρατηρήθηκε το εξής παράδοξο: Ενώ θα περίμενε κανείς ότι η οικονομική κρίση της Κατοχής, η πείνα και ο θάνατος που παραμόνευε θα είχαν αρνητική επίπτωση στις γεννήσεις, στην συγκεκριμένη περιοχή καταγράφηκε αύξηση του αριθμού των γεννήσεων καθ' όλη την διάρκεια της Κατοχής, γεγονός που αποδεικνύει ότι η θέληση για ζωή ήταν

¹⁸² Γεωργιτσογιάννη, ό. π.

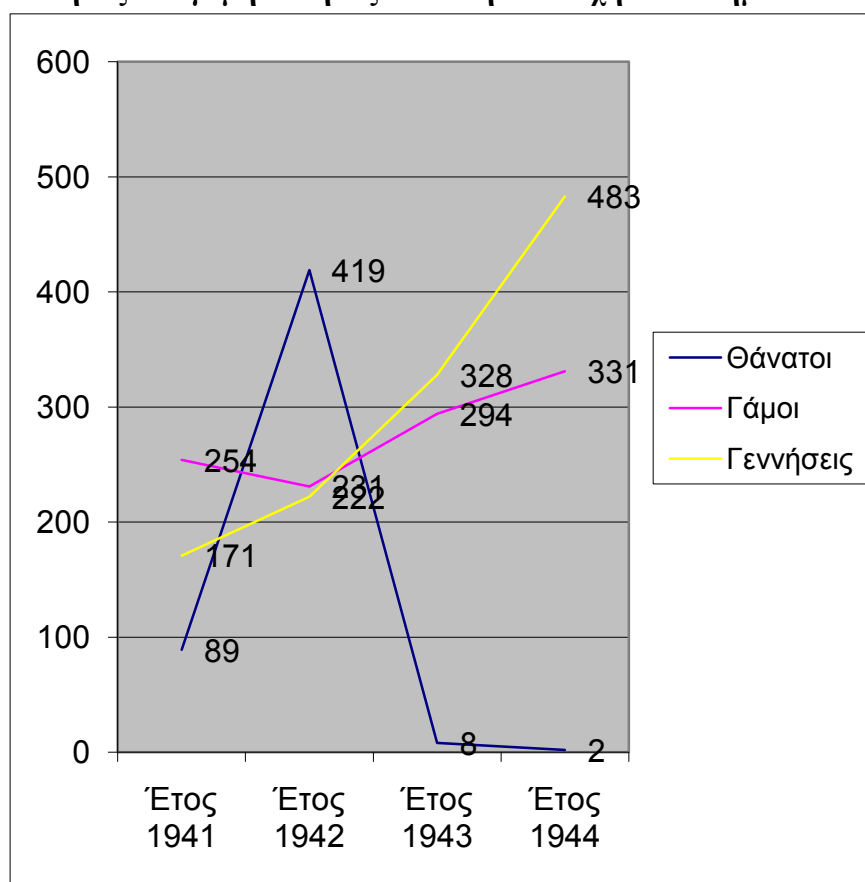
μεγάλη, και παρά τις αντίξοες συνθήκες, οι κάτοικοι αντιμετώπιζαν τις κακουχίες όχι με απελπισία, αλλά με αισιοδοξία. Έτσι, την τετραετία 1941-1944 πραγματοποιήθηκαν 1.204 γεννήσεις, ενώ το σύνολο των γεννήσεων την δεκαετία 1934-1944 είναι 3.398 (ποσοστό 39,7% του συνόλου).

Ακόμη και το 1942 που καταγράφηκαν λιγότεροι γάμοι σε σχέση με το 1941 (μείωση κατά 9%), την μείωση των γάμων (και ασφαλώς την αύξηση της θνησιμότητας για το ίδιο έτος) δεν διαδέχθηκε ανάλογη μείωση του αριθμού των γεννήσεων. Αντίθετα, το 1942 καταγράφεται αύξηση των γεννήσεων κατά 29,8% σε σχέση με το 1941 και κατά 34,5% αναφορικά με το 1940. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην Καλλιθέα το 1942, η θέληση για ζωή «αντιμάχεται» την πείνα και τον θάνατο.

Την επόμενη χρονιά καταγράφηκαν 106 γεννήσεις περισσότερες σε σχέση με το 1942, ενώ το 1944 ο αριθμός των γεννήσεων που καταγράφηκε είναι ο μεγαλύτερος ολόκληρης της δεκαετίας 1934-1944: 483 στον αριθμό, που μεταφράζεται, αν τον συγκρίνουμε με τον αντίστοιχο του 1940, σε αύξηση κατά 192,7%!

Στο διάγραμμα που ακολουθεί αποτυπώνεται παραστατικά η σταθερά ανοδική πορεία του δείκτη γεννητικότητας σε σχέση με την αυξομειούμενη πορεία που ακολούθησε ο δείκτης θνησιμότητας από πείνα, αλλά και ο αριθμός των γάμων την τετραετία 1941-1944.

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμηλιότητας κατά την Κατοχή στον Δήμο Καλλιθέας

Κεφάλαιο 3^ο

Κοινότητα Μοσχάτου: Περιορισμένη θνησιμότητα από πείνα

Η περιοχή με την ονομασία «Παράγκες» αποτέλεσε τον πρώτο οικιστικό πυρήνα του Μοσχάτου,¹⁸³ το οποίο διέτρεχαν (μέχρι πρόσφατα) οι ποταμοί Κηφισός και Ιλισός, ενώ η μεγαλύτερη συγκοινωνιακή αρτηρία με την μακραίωνη ιστορία, η οδός Πειραιώς, που ενώνει τις πόλεις των Αθηνών και του Πειραιώς διασχίζοντας πέντε δήμους, ήταν αυτή που συνέβαλλε κυρίως στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Μοσχάτου.

Το Μοσχάτο, που πιθανότατα δανείστηκε το όνομά του από το ομώνυμο είδος σταφυλιού,¹⁸⁴ φημιζόταν για τα λαχανικά (κυρίως) και τα αμπέλια του από την αρχαιότητα, παράδοση που συνεχίστηκε και στη νεότερη εποχή. Απ' τις αρχές μάλιστα του 20^{ου} αιώνα, μεγάλο μέρος της περιοχής κάλυπταν οι εποχικές καλλιέργειες και ο τόπος αναδείχτηκε σε έναν από τους κύριους τροφοδότες της πρωτεύουσας σε λαχανικά.

Το ολιγάνθρωπο Μοσχάτο, με τις σκόρπιες αγροικίες και τα πλούσια περιβόλια, που στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτελούσε ένα μικρό θέρετρο για Πειραιώτες και Αθηναίους, διευρύνθηκε και αναπτύχθηκε με την έλευση των προσφύγων, μετά την μικρασιατική καταστροφή του 1922. Οι πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν δίπλα στον Κηφισό, στην περιοχή που έμεινε γνωστή ως «Προσφυγικά», μετέβαλλαν την κοινωνική σύνθεση σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι ντόπιοι να αποτελέσουν μειοψηφία.¹⁸⁵

Αργότερα, μια άλλη ομάδα προσφύγων εγκαταστάθηκε υπό άθλιες συνθήκες στο εγκαταλειμμένο βυρσοδεψείο του Εμπεδοκλέους, που αποτέλεσε τον συνοικισμό «Αρμένικα», και είτε ως πένητες, είτε εξασκώντας την τέχνη του μπαλωματά, παπλωματά ή του οικοδόμου προσπάθησαν να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν. Με το πέρασμα του χρόνου, οι πρόσφυγες βελτίωσαν την ζωή τους, και από «την αυλή των θαυμάτων» του εργοστασίου μεταφέρθηκαν σε δική τους στέγη.¹⁸⁶

Το 1925 το Μοσχάτο αποσπάστηκε από τον Δήμο Αθηναίων συγκροτώντας ιδιαίτερη κοινότητα, στην οποία το 1927 προσαρτήθηκε ο συνοικισμός «Παράγκες», με τον πληθυσμό να ανέρχεται το 1928 σε 6.031 κατοίκους.

Ήδη από την αρχαιότητα, το Μοσχάτο παρουσίασε βιοτεχνική και βιομηχανική δραστηριότητα και προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα εργοστάσια κεραμοποιείας, χαρτοποιείας, αλλά και βυρσοδεψίας. Στο Μεσοπόλεμο (1918-1940) όμως, παρατηρήθηκε ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη στην περιοχή, η οποία συνέβαλλε στην ραγδαία αύξηση του πληθυσμού (καθώς πολλοί εσωτερικοί μετανάστες και πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν γύρω από τις βιομηχανικές μονάδες και απασχολήθηκαν ως εργάτες σ' αυτές¹⁸⁷) στο Μοσχάτο, που το 1940 απαρτιζόταν από 10.348 κατοίκους.¹⁸⁸

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η γειτονιά στο Μοσχάτο λειτουργούσε σαν τόπος συμβίωσης και καλλιέργειας των διαπροσωπικών σχέσεων, σαν θορυβώδης παιδότοπος και σαν αγορά περαστικών μικροπωλητών (που πουλούσαν παγωτά, γλυκά και γάλα) και «γυρολόγων». Οι Μοσχατιώτες αναζητούσαν την διασκέδαση

¹⁸³ Στέλιος Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', Δήμος Μοσχάτου-Ιστορικό Αρχείο 2003, σ. 75.

¹⁸⁴ Στέλιος Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, Δήμος Μοσχάτου 1997, σ. 83.

¹⁸⁵ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σ. 54.

¹⁸⁶ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σσ. 48-55.

¹⁸⁷ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σ. 12.

¹⁸⁸ Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

εκτός από τις γιορτές, τις συγγενικές συνάξεις και τα πανηγύρια, στις ταβέρνες, τις οποίες επισκέπτονταν πλανόδιοι «μουσικοί» με το γραμμόφωνο κρεμασμένο στον ώμο ή κάποιο όργανο για να εξασφαλίσουν ένα μεροκάματο.¹⁸⁹

Προπολεμικά, η πόλη του Μοσχάτου εμφανίζεται πολεοδομικά ανεπτυγμένη μόνο νοτιοδυτικά (καθώς προς την συγκεκριμένη περιοχή εκτεινόταν το Νέο Φάληρο, που από χρόνια ήταν πυκνοκατοικημένο, και το οποίο οι Μοσχατιώτες επισκέπτονταν για τις αγορές τους), ενώ το δυτικό τμήμα της πόλης χαρακτηριζόταν από αραιή σχετικά δόμηση με ευθύγραμμους χωματόδρομους. Ανατολικά, το Μοσχάτο ήταν στην μεγαλύτερη έκτασή του μια περιοχή χέρσα και αραιοκατοικημένη, με υποτυπώδη ρυμοτομία, ενώ βορειοανατολικά τους καλλιεργημένους αγρούς διέσχιζε μεγάλος χωματόδρομος που ξεκινούσε από τον ηλεκτρικό σταθμό Καλλιθέας.

Τέλη λοιπόν της δεκαετίας του '30, το Μοσχάτο ήταν μια υπό ανάπτυξη περιοχή, χωρίς ασφαλτοστρωμένους δρόμους, με την λάσπη και τη σκόνη να ταλαιπωρεί τους κατοίκους.¹⁹⁰ Μοναδικό μεταφορικό μέσο που εξυπηρετούσε τους κατοίκους ήταν ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος, που έκανε στάση στο Μοσχάτο από το 1904.¹⁹¹

Το πρώτο δημοτικό σχολείο, το οποίο εγκαταστάθηκε σε ξύλινη παράγκα, ιδρύθηκε το 1921 και τρία χρόνια αργότερα ιδρύθηκε το δημοτικό σχολείο Θηλέων, επίσης ξύλινο, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του '30 λειτούργησε και δημόσιο Νηπιαγωγείο.¹⁹² Τις έδρες των σχολείων τίμησαν αξιόλογοι παιδαγωγοί και επιστήμονες, όπως η Έλλη Αλεξίου, που το 1937 διορίστηκε καθηγήτρια γαλλικών στο Γυμνάσιο Μοσχάτου-Νέου Φαλήρου ή ο γνωστός κριτικός θεάτρου και φιλόλογος Κώστας Γεωργουσόπουλος. Επίσης, πριν από την γερμανική κατοχή λειτουργούσαν στο Μοσχάτο τρία αξιόλογα ιδιωτικά δημοτικά σχολεία.¹⁹³

Το δίκτυο ύδρευσης στην περιοχή του Μοσχάτου αναπτύχθηκε αρκετά καθυστερημένα (το 1950). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι κάτοικοι ανοίγανε μεγάλα πηγάδια για να ποτίσουν τα περιβόλια τους, ενώ πολύ πριν τον ιταλογερμανικό πόλεμο, νερουλάδες από τις Τζίτζιφιές άρχισαν να φέρνουν και να πουλάνε πόσιμο νερό από τον Πόρο, το οποίο μεταφέρονε στις γειτονιές μέσα σε βυτίο που διέθετε μάνικα πάνω σε κάρο, που το έσερνε άλογο. Η πρώτη δημοτική βρύση τοποθετήθηκε στο Συνοικισμό των Προσφύγων στα Γλυκά Νερά και προπολεμικά υπήρχαν λίγες δημοτικές βρύσες, όπου η νερούλου καθισμένη δίπλα τους πουλούσε νερό στις νοικοκυρές που περίμεναν η μία πίσω από την άλλη με σταμνιά και ντενεκέδες.¹⁹⁴

Με την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα την 27^η Απριλίου 1941, μονάδες του στρατού κατοχής εισήλθαν και στο Μοσχάτο, για την εγκατάσταση των οποίων επέταξαν (μεταξύ άλλων) το Γυμνάσιο Μοσχάτου-Νέου Φαλήρου, δύο ιδιωτικά σχολεία και ένα οικοτροφείο, το χαρτοποιείο «Ερμής», το ταπητουργείο της «Κάρπετ», το εργοστάσιο φαρμάκων «ΣΠΕΣ», τη φαρμακοβιομηχανία Κορδατζή, ενώ το δημοτικό σχολείο της οδού Ομήρου έγινε η έδρα του γερμανικού Ναυαρχείου, γνωστή ως «Μαρίνε Μπάου», που ήταν η πιο σημαντική μονάδα κατοχής στο Μοσχάτο.

¹⁸⁹ Στέλιος Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', Δήμος Μοσχάτου-Ιστορικό Αρχείο 2004, σσ. 54-56.

¹⁹⁰ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, ό. π., σσ. 47-49.

¹⁹¹ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, ό. π., σ. 40.

¹⁹² Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', ό. π., σσ. 23-25.

¹⁹³ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', ό. π., σσ. 26-27, 29.

¹⁹⁴ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', ό. π., σσ. 104-106.

Τέλος, στον ηλεκτρικό σταθμό στεκόταν συχνά μια γερμανική περίπολος και έλεγε την κίνηση,¹⁹⁵ ενώ, σύμφωνα με μαρτυρία, το 1943 οι Γερμανοί για την ασφάλεια των τηλεπικοινωνιακών τους συστημάτων ανάγκαζαν πολλούς Μοσχατιώτες με προσωπική τους ευθύνη να φυλάσσουν τα καλώδια για αποφυγή σαμποτάζ.¹⁹⁶

Την ίδια χρονιά, το 1943, η Κοινότητα Μοσχάτου αποσπάστηκε από τον Δήμο Αθηναίων και προήχθη σε Δήμο.¹⁹⁷

Η ζωή μέσα στην Κατοχή κυλούσε δύσκολα. Με την ανατολή του ηλίου άρχιζε η κυκλοφορία και με τη δύση όλοι μαζεύονταν στα σπίτια. Την νύχτα οι κατακτητές επέβαλλαν πλήρη συσκότιση, και όλοι οι κάτοικοι φρόντιζαν να καλύψουν τα τζάμια των παραθύρων τους με τις μπλε σκούρες κόλλες, με τις οποίες τα παιδιά συνήθιζαν να «ντύνουν» τα σχολικά βιβλία τους, για να παρεμποδίζουν το φως να διαχέεται έξω, ενώ τα λιγοστά αυτοκίνητα που κυκλοφορούσαν στους δρόμους κάλυπταν τα φανάρια με μαύρο τούλι.

Οι συχνοί αεροπορικοί βομβαρδισμοί ανάγκαζαν τον κόσμο να τρέχει σε καταφύγια, στα λιγοστά σπίτια με πλάκα από μπετόν αρμέ, σε υπόγεια ή σε ορύγματα σκαμμένα σε οικόπεδα. Κρύβονταν ακόμα και σε αποχετευτικούς αγωγούς. Ωστόσο, οι νέοι και οι γλεντζέδες (κυρίως) δεν αποθαρρύνονταν εύκολα και φρόντιζαν να ψυχαγωγούνται, βρίσκοντας διέξοδο από την σκληρή καθημερινότητα στον κινηματογράφο, στη «στοά Μιχαλοδημητράκη», όπου στη συνέχεια κάθε βράδυ παρουσιάζονταν σκετς επιθεώρησης («βαριετέ»).¹⁹⁸

Στη διάρκεια της Κατοχής, η πείνα και ο θάνατος που τη “συντρόφευε” έκαναν αισθητή την παρουσία τους και στο Μοσχάτο, μετρώντας συνολικά στο τέλος της κατοχικής τετραετίας **258** θύματα. Το γεγονός της σχετικά μικρής θνησιμότητας από πείνα στο Μοσχάτο θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στην ύπαρξη περιβολιών με λαχανικά στην περιοχή, που εξασφάλιζαν έστω μία κάποια διατροφή στους κατοίκους, για την ύπαρξη των οποίων οι άνθρωποι ομολογούν με ευγνωμοσύνη: *«Τα περιβόλια, δόξα τω Θεώ, σώσανε τους ανθρώπους»*.¹⁹⁹

Σύμφωνα με τον Μοσχατιώτη συγγραφέα Στέλιο Ντάντη, ο κόσμος στην διάρκεια της Κατοχής τρεφόταν με λαχανίδες, κουνουπίδια, γλυκοπατάτες και ραδίκια, ενώ γινόταν «σκοτωμός» για λίγα χορταράκια. Οι πεινασμένοι κατέφταναν με τα πόδια, ακόμη και από την Αθήνα, ως τα περιβόλια του Μοσχάτου και κρεμόντουσαν από τα σύρματα των περιβολιών εκλιπαρώντας για λίγα ραδίκια ή λίγες λαχανίδες. Αν και οι περιβολάρηδες είχανε φύλακες για να διασώσουν την παραγωγή τους, όλοι τους χαρίζανε μέρος των προϊόντων τους στο πεινασμένο πλήθος, όπως ο Δημήτρης Μιχαλοδημητράκης που πρόσφερε σημαντική βοήθεια μοιράζοντας στις γειτονιές χορταρικά και γάλα.²⁰⁰ *«Στις μέρες της μεγάλης πείνας οι περίφημες λαχανίδες, είτε σαν δώρο από τους περιβολάρηδες, είτε σαν σοδειά... από νυχτερινές επιδρομές, βοήθησαν πολλούς φτωχούς συμπολίτες μας»*,²⁰¹ αναφέρει ο συγγραφέας.

Το κατοχικό διαιτολόγιο περιελάμβανε επίσης πλιγούρι, το οποίο αν ήταν εφικτό να συνοδεύεται με λάδι αποτελούσε το πιο πλούσιο γεύμα στην Κατοχή, αλλά

¹⁹⁵ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β΄, ό. π., σσ. 66-68.

¹⁹⁶ Βλ. μαρτυρία Γιώργου Λεβέντη, που δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Γερμανική κατοχή στο Μοσχάτο, μία ακόμη μαρτυρία» στο *Ευπειριών* 7 (Φεβρουάριος 2001), σσ. 12-13.

¹⁹⁷ Βλ. υποσημείωση 103 παρούσας μελέτης σ. 28.

¹⁹⁸ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β΄, ό. π., σ. 74.

¹⁹⁹ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β΄, ό. π., σ. 70.

²⁰⁰ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β΄, ό. π.

²⁰¹ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ΄, ό. π., σ. 45.

και τσουκνίδες που ο κόσμος μάζευε δίπλα από τις γραμμές του τρένου. Σε κάποια μαγαζάκια πουλούσανε λούπινα που τα φουσκώνανε στο νερό, ενώ άλλοι ξεγελούσανε την πείνα τους με μπομποτά. Αντί για ζάχαρη, ο κόσμος χρησιμοποιούσε σταφιδόμελο ή χαρουπόμελο, ενώ η κατοχική σοκολάτα ήταν το χαρούπι.²⁰²

Όπως φαίνεται στον πίνακα 1, το Μοσχάτο, αν και επέδειξε γενικότερα περιορισμένη θνησιμότητα στην διάρκεια των ετών 1941-1944 (ο συνολικός αριθμός θανόντων στην Κατοχή είναι 733) σε σχέση με γειτονικές περιοχές, τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής παρατηρήθηκε αύξηση του δείκτη της θνησιμότητας κατά 182,8% και 415,6% αντίστοιχα, σε σχέση με το 1940, χρονιές που τα θύματα της πείνας ήταν συνολικά 251.

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής στη κοινότητα Μοσχάτου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1940	64	
1941	181	+182,8%
1942	330	+82,3%
1943	68	-79,3%
1944	154	+126,4%
Σύνολο	797	

Το 1943, όταν πλέον οι διατροφικές συνθήκες είχαν καλυτερεύσει και η απειλή της πείνας είχε απομακρυνθεί, παρατηρείται μείωση των θυμάτων της κατά 98,9% (βλ. πίνακα 2), γεγονός που αποδεικνύει την «ενοχή» της πείνας για την αύξηση του δείκτη θνησιμότητας στην περιοχή την τετραετία 1941-1944. Στην βελτίωση της διατροφής του λαού και στην αντιμετώπιση της πείνας καθοριστική ήταν η συμβολή του Ερυθρού Σταυρού. Το αλεύρι που έφτανε με την φροντίδα του Ερυθρού Σταυρού στο φούρνο του Κουμαντέα στο Μοσχάτο, συνήθως το απόγευμα, ήταν η πιο σημαντική είδηση και τα παιδιά βιάζονταν να αναγγείλουν στη γειτονιά το χαρμόσυνο γεγονός.²⁰³

Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Μοσχάτου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	63	
1942	188	+198,4%
1943	2	-98,9%
1944	5	+150%
Σύνολο	258	

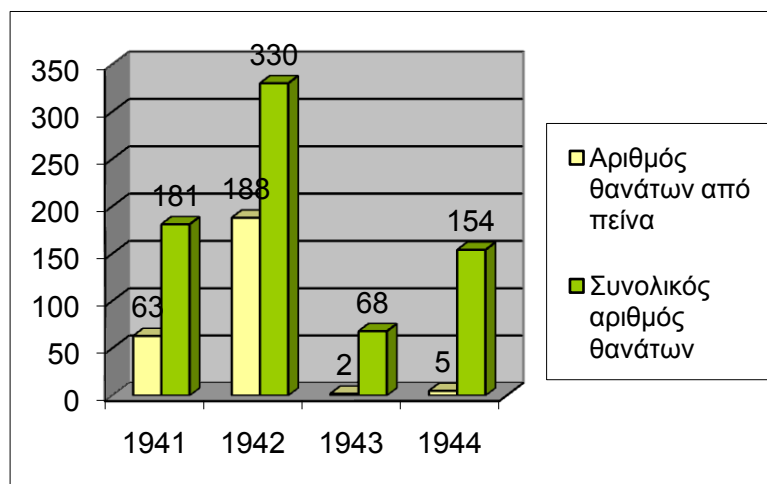
Στο διάγραμμα που ακολουθεί φαίνεται περισσότερο παραστατικά πόσοι από τους θανάτους κάθε έτους οφείλονται άμεσα στην πείνα (οι έμμεσοι θάνατοι είναι αδιαμφισβήτητα περισσότεροι). Έτσι λοιπόν το 1941 το 34,8% των θανάτων

²⁰² Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σ. 70.

²⁰³ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', ό. π., σ. 110-111.

οφείλεται στην πείνα, ενώ το 1942 το ποσοστό των θανάτων που αντιστοιχεί στην πείνα αυξάνεται σημαντικά και είναι 55,5%. Το 1942 δηλαδή, χρονιά με την μεγαλύτερη θνησιμότητα, κάτι παραπάνω από ένας στους δύο θανάτους προήλθε συνεπεία της πείνας.

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Μοσχάτου

Επειδή όμως η πείνα αύξησε γενικότερα την νοσηρότητα στην διάρκεια της Κατοχής, τα τελευταία δύο χρόνια φαινομενικά μόνο η πείνα δεν είναι υπεύθυνη για την θνησιμότητα (που στο Μοσχάτο είναι αισθητά μειωμένη σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, αλλά ειδικά το 1944 είναι υψηλότερη από το 1940), καθώς πολλοί θάνατοι που σημειώθηκαν το διάστημα 1943-1944, και οφείλονταν σε εντερίτιδες ή στην φυματίωση, προήλθαν ή επιδεινώθηκαν από την κακή ή ελλιπή διατροφή. Το 1944 ωστόσο η αύξηση της συνολικής θνησιμότητας κατά 126,4% σε σχέση με το 1943 (βλ. πίνακα 1), οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος σε θανάτους από τραύματα πυροβόλων όπλων ή χειροβομβίδων κυρίως κατά την δεκεμβριανή σύγκρουση.

Επανερχόμενοι στους θανάτους από πείνα στο Μοσχάτο, σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων της κοινότητας των ετών 1941-1944, το πρώτο θύμα της πείνας, ένας άνδρας, άγαμος, ηλικίας 67 ετών από την Σύρο, καταγράφηκε στα μέσα Σεπτεμβρίου 1941 (16/9) και η ακριβή ιατρική γνωμάτευση ήταν πως ο θάνατος προήλθε από «γενική εξάντληση λόγω υποσιτισμού».

Όπως δείχνει ο πίνακας 3, η πείνα σταδιακά εξαπλώθηκε στο Μοσχάτο και ενώ ο Σεπτέμβριος και Οκτώβριος του 1941 έχουν από δύο θανάτους εξαιτίας της πείνας ο καθένας, τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο πια του ίδιου έτους η πείνα έχει εδραιωθεί στην περιοχή (με 29 και 30 θύματα αντίστοιχα), και το 1941 καταγράφονται συνολικά 63 θύματα από πείνα.

Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων προς κοινότητας Μοσχάτου

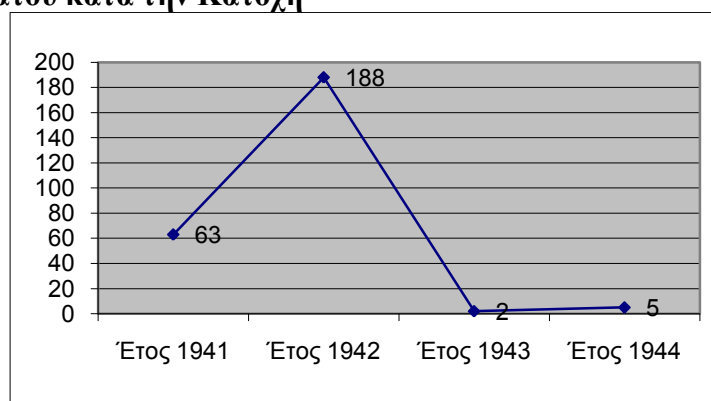
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιουλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941									2	2	29	30	63
1942	48	37	32	22	10	11	2	3	6	8	7	2	188
1943		1								1			2
1944		1				1	1				1	1	5
Σύνολο													258

Τον πρώτο μήνα του 1942 καταγράφεται ο μεγαλύτερος αριθμός θανόντων από πείνα στο Μοσχάτο κατά την Κατοχή (48 θύματα), αλλά για τους επόμενους

τέσσερις μήνες μέχρι και τον Μάιο, ο αριθμός αυτός θα μειώνεται σταθερά, ενώ μέχρι το τέλος του έτους θα αυξομειώνεται παραμένοντας όμως σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ώστε το 1943 ο συνολικός αριθμός θανόντων από πείνα να σημειώσει κατακόρυφη πτώση (βλ. διάγραμμα 2) και τα θύματα της πείνας τα δύο τελευταία έτη της Κατοχής να είναι συνολικά μόλις επτά.

Το εξάμηνο Νοέμβριος 1941-Απρίλιος 1942 καταγράφηκαν στο Μοσχάτο οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα στην διάρκεια της κατοχικής περιόδου, συνολικά δηλαδή 198 θύματα (ποσοστό 76,7% του συνολικού αριθμού των θανόντων από πείνα). Το 1942, τη χρονιά που η θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας παρουσίασε αλματώδη άνοδο, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 2, και σχεδόν τριπλασιάστηκε σε σχέση με το 1941 (αύξηση κατά 198,4%), απεβίωσε το 72,8% των θανόντων από πείνα (συγκεκριμένα 188 θύματα από τα 258 συνολικά).

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας από πείνα στην Κοινότητα Μοσχάτου κατά την Κατοχή

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν υπενθυμίζουμε ότι το έτος στη διάρκεια του οποίου καταγράφηκαν οι περισσότεροι νεκροί από πείνα στο Μοσχάτο ήταν το **1942**, και ενώ ο μήνας με τους περισσότερους νεκρούς ήταν ο **Ιανουάριος του 1942**, η ημερομηνία κατά την οποία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα (πέντε στον αριθμό) ήταν η **29^η Μαρτίου 1942**.

Από το σύνολο των 258 θανόντων από πείνα στην περιοχή του Μοσχάτου η πλειοψηφία των θυμάτων, συγκεκριμένα το 62,7% των θανόντων είναι αρσενικού φύλου, ενώ το 37,2% είναι θηλυκού. Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής οι άνδρες θανόντες υπερείχαν αριθμητικά των γυναικών θανόντων, ενώ μόνο το 1944 απεβίωσαν περισσότερες γυναίκες.

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην κοινότητα Μοσχάτου κατά την Κατοχή

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	49	111	1	1	162
Θηλυκό	14	77	1	4	96
Σύνολο	63	188	2	5	258

Οι περισσότεροι λοιπόν από τους θανόντες εξαιτίας της πείνας στο Μοσχάτο ήταν άνδρες, και σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί, επρόκειτο για μεσήλικες άνδρες ηλικίας 50 έως 59 ετών (ποσοστό περίπου 24% του συνόλου των ανδρών θανόντων), και ακολουθούσαν με απειροελάχιστη διαφορά άνδρες ηλικίας 60 έως 69 ετών (ποσοστό 23,4% του συνόλου των ανδρών θανόντων). Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό θανόντων (21,6%) ήταν υπερήλικες άνω των 70 ετών.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην κοινότητα Μοσχάτου

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	3				5	10	12	14	5	49
1942	9	2	3	4	8	29	25	20	11	111
1943							1			1
1944								1		1
Σύνολο	12	2	3	4	13	39	38	35	16	162
Ποσοστό	7,4%	1,2%	1,8%	2,4%	8,02%	24,07%	23,4%	21,6%	9,8%	100,0%

Η πλειοψηφία των γυναικών θανόντων από πείνα στην περιοχή του Μοσχάτου ήταν υπερήλικες 70 έως 79 ετών, ενώ το 19,8% των θανόντων ήταν άνω των 80 ετών (βλ. Πίνακα 6).

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην κοινότητα Μοσχάτου

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	2			1		2	4	2	3	14
1942	10		1	4	4	7	12	23	16	77
1943		1								1
1944						1	2	1		4
Σύνολο	12	1	1	5	4	10	18	26	19	96
Ποσοστό	12,5%	1,04%	1,04%	5,2%	4,1%	10,4%	18,7%	27,08%	19,8%	100,0%

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι άνδρες θανόντες από πείνα ήταν όχι μόνο περισσότεροι από τις γυναίκες, αλλά και οι γυναίκες ήταν μεγαλύτερης ηλικίας από τους άνδρες. Μάλιστα, το μεγαλύτερο σε ηλικία θύμα της πείνας στην περιοχή του Μοσχάτου ήταν μια γυναίκα 95 ετών.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό των γυναικών θανόντων ηλικίας 70 έως 79 ετών είναι περίπου 27%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι 21,6%. Η απόκλιση μεταξύ των ποσοστών είναι πολύ μεγαλύτερη όταν «ανεβαίνουμε» ηλικιακά: Ενώ οι άνδρες θανόντες που πέθαναν από πείνα ηλικίας άνω των 80 ετών αποτελούν το 9,8% του συνόλου των ανδρών θανόντων, το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες είναι σχεδόν το διπλάσιο, δηλαδή 19,8%.

Συγκρίνοντας τα στοιχεία των δύο προηγούμενων πινάκων, διαπιστώνουμε ότι αρχικά απεβίωσαν από πείνα άτομα προχωρημένων ηλικιών, και μόνο κατά το δεύτερο χρόνο της Κατοχής, που η πείνα είχε και τα περισσότερα θύματα, συγκαταλέγονται στην λίστα της και άτομα νεαρότερων ηλικιών.

Ωστόσο, το ενθαρρυντικό είναι ότι τα παιδιά δεν «συμμετέχουν» ιδιαίτερα στο θανατικό. Από τα 258 θύματα της πείνας, τα 26 (13 αγόρια και 13 κορίτσια) ήταν ανήλικα έως και 17 ετών (ποσοστό 10%). Πιο συγκεκριμένα, τα νεαρά παιδιά ηλικίας 10 έως και 17 ετών και οι νέοι 18 έως και 19 ετών, και των δύο φύλων, φαίνεται πως κατόρθωσαν να «νικήσουν» την πείνα, σε σχέση με τα βρέφη (κυρίως), τα νήπια και τα παιδιά ηλικίας 6 έως και 9 ετών. Μάλιστα, το μικρότερο σε ηλικία από τα θύματα της πείνας στο Μοσχάτο ήταν ένα κοριτσάκι μόλις 7 ημερών, με το συμβολικό όνομα «Ειρήνη».

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	6	6	0	0	12
Άγαμες	2	7	0	0	9
Σύνολο	8	13	0	0	21
Έγγαμοι	32	71	1	1	105
Έγγαμες	1	7	0	2	10
Σύνολο	33	78	1	3	115
Χήροι	5	11	0	0	16
Χήρες	7	50	0	0	57
Σύνολο	12	61	0	0	73
Διαζευγμένοι	0	1	0	0	1
Διαζευγμένες	0	0	0	0	0
Σύνολο	0	1	0	0	1
Δεν αναγράφεται	5	15	0	2	22
Σύνολο	58*	168*	1*	5	232*

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 232 θανόντες από πείνα (εξαιρώντας δηλαδή τα 26 ανήλικα), και όχι στους 258.

Σύμφωνα με τον πίνακα 7, οι περισσότεροι από τους θανόντες που απεβίωσαν από πείνα στο Μοσχάτο ήταν έγγαμοι (ποσοστό 49,5% του συνόλου), και ακολουθούσαν όσοι ήταν σε κατάσταση χηρείας (ποσοστό 31,4% του συνόλου). Ενώ οι περισσότεροι άνδρες θανόντες από πείνα ήταν έγγαμοι (ποσοστό 64,8%% των ανδρών θανόντων), οι περισσότερες γυναίκες ήταν χήρες (ποσοστό 59,3% των γυναικών που απεβίωσαν εξαιτίας της πείνας). Μόλις το 9% των θανόντων ήταν άγαμοι, ενώ ένας από τους θανόντες ήταν διαζευγμένος.

Πίνακας 8: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Μοσχάτου

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	20	66		4	90
Αττική*	10	34	1		45
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	9	19			28
Νησιά	21	54	1	1	77
Εξωτερικό	3	11			14
Δεν αναγράφεται	2	2			4
Σύνολο	63	188	2	5	258

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Μοσχάτο	5	18		1	23

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα, οι περισσότεροι θανόντες από πείνα ήταν πρόσφυγες από την Μ. Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο (ποσοστό 34,8% του συνόλου), και ακολουθούσαν όσοι ήταν γεννημένοι σε κάποιο από τα ελληνικά νησιά (ποσοστό 29,8% του συνόλου). Το 17,4% των θανόντων είχε γεννηθεί στην Αττική, εκ των οποίων μόλις 23 άτομα είχαν γεννηθεί και κατοικούσαν στο Μοσχάτο (8,9% του συνόλου), ενώ το 5,4% είχε γεννηθεί στο εξωτερικό (Μεσοποταμία, Ρωσία κ. ά).

Οκτώ άτομα (από τα 258 που απεβίωσαν από πείνα στο Μοσχάτο), ο θάνατος τα «βρήκε» εκτός της οικίας τους, και συγκεκριμένα σε κάποιο δρόμο του Μοσχάτου, μεταξύ των οποίων ένα αβάπτιστο αγοράκι 1 ½ ετών, ένα αγοράκι 2 ½ ετών και ένα κοριτσάκι 2 μηνών.

Σύμφωνα με τον Μοσχατιώτη συγγραφέα Ντάντη, *«όσοι πηγαίνανε στην Αθήνα με τα πόδια, ανηφορίζοντας την οδό Πειραιώς, έβλεπαν ανθρώπους και ζώα τουμπανιασμένα από την πείνα»*, ενώ, εκτός από τον δρόμο, οι Μοσχατιώτες συναντούσαν πεθαμένους με πρησμένη την κοιλιά τους (ένδειξη ότι ο θάνατος οφειλόταν στην πείνα) και μπροστά στο σταθμό του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, μέσα σε καρότσια της δημαρχίας που τους μεταφέρονε στο κοιμητήριο της «Ανάστασης».²⁰⁴

Τέλος, η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου στο Μοσχάτο έδειξε ότι από τους 162 άνδρες θανόντες αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα στους 135, εκ των οποίων ποσοστό 38,5% ήταν εργάτες, που προφανώς απασχολούνταν σε ένα από τα πολλά εργοστάσια παραγωγής χάρτου, τροφίμων, δερμάτων, υφασμάτων και χημικών που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή στο Μοσχάτο.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 9, πολλοί από τους θανόντες απασχολούνταν στην οικοδομή, εργάζονταν ως τεχνίτες σε βιοτεχνίες και βιομηχανίες, ήταν υπάλληλοι ή απασχολούνταν στην παροχή υπηρεσιών, ήταν για παράδειγμα κουρείς.

Μάλιστα, η πόλη του Μοσχάτου συνδέεται με την τάξη των κουρέων μ' ένα ξεχωριστό τρόπο. Απ' το τέλος του 19^{ου} αιώνα η ακμάζουσα τότε συντεχνία των κουρέων του Πειραιά είχε καθιερώσει να πανηγυρίζει στο Μοσχάτο τη γιορτή της Αγίας Τριάδος, προστάτιδα της τέχνης τους, ενώ στην περιοχή άρχισαν να λειτουργούν κουρεία, στη Λεωφόρο Μοσχάτου ή σε σπίτια και αυλές στις γειτονιές, με την έλευση των προσφύγων. Οι περισσότεροι από τους πρώτους μαρμπέρηδες ήταν πρόσφυγες που έφεραν την τέχνη από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους.

Εκείνη την εποχή, όλοι οι άντρες «σενιαριζόντουσαν», επισκέπτονταν συχνά το κουρείο, ενώ οι περισσότεροι ευκατάστατοι ξυριζόντουσαν. Έτσι, τα κουρεία, ιδιαίτερα το Σάββατο, είχαν πολλή δουλειά, και σε εποχές που η διασκέδαση ήταν περιορισμένη αποτελούσαν συχνά για τους άντρες τόπο ψυχαγωγίας.²⁰⁵

Όπως όμως ήταν επόμενο, τις δύσκολες ώρες της Κατοχής, που οι οικονομικές συνθήκες ήταν άθλιες και παραμόνευε ο θάνατος λόγω της πείνας, δεν υπήρχε χρόνος, χρήμα και διάθεση για φροντίδα της εξωτερικής εμφάνισης, αλλά μοναδική έννοια όλων (και πολύ περισσότερο των ανδρών εκείνων που ήταν οικογενειάρχες) ήταν η εξασφάλιση της τροφής και η επιβίωση.

²⁰⁴ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σ. 71.

²⁰⁵ Ντάντης, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', ό. π., σσ. 95-97.

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα στο Μοσχάτο κατά την Κατοχή

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. ΕΡΓΑΤΕΣ	52
ΓΕΩΡΓΙΑ	
2. Γεωργοί	1
3. Κτηματίες	3
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
4. Κτίστες	3
5. Ελαιοχρωματιστές	2
6. Μαραγκοί	1
7. Ξυλουργοί	6
8. Στιλβωτές	2
9. Βοηθός ηλεκτρολόγου	1
10. Θερμαστής	2
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ- ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
11. Ράφτες	3
12. Υποδηματοποιοί	2
13. Χαρτεργάτες	2
14. Εφαπλωματοποιοί	1
15. Επιπλοποιοί	1
16. Σιδηρουργοί	4
17. Εκδορείς	3
18. Χύτες	1
19. Ορειχαλκουργοί	1
20. Μηχανικοί	1
21. Ηλεκτρομηχανικοί	1
22. Ναυπηγοξυλουργοί	1
23. Ξυλογλύπτες	1
ΤΡΟΦΙΜΑ- ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
24. Οινοπώλες	3
25. Λαχανοπώληδες	1
26. Κρεοπώληδες	1
27. Οπωροπώληδες	1
28. Παντοπώληδες	1
29. Μυλεργάτες	1
ΕΜΠΟΡΟΙ	
30. Μικροπωλητές	1
31. Μικρέμποροι	1
32. Έμποροι	3
33. Παλαιοπώληδες	1
34. Καρροπωλητές	1
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ	
35. Ζωγράφοι	1

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
36. Κουρείς	2
37. Αμαξάδες	1
38. Κλητήρες	1
39. Σερβιτόροι	1
40. Κηπουροί	5
41. Αχθοφόροι	1
42. Μάγειρες	2
43. Διερμηνείς	1
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
44. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	4
45. Λογιστές	2
46. Ιεροψάλτες	1
47. Οδοκαθαριστές	2
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	
48. Απόστρατοι Ναυτικού	1
ΣΥΝΟΛΟ	135

Σύμφωνα με την αποδελτίωση, σε πέντε θανόντες δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα, δύο είναι άεργοι, δύο άνεργοι, για ένα ανήλικο αγόρι δίπλα από την ένδειξη επαγγελματική ιδιότητα αναγράφεται «μαθητής», δύο είναι συνταξιούχοι και τρεις ανάπηροι.

Όσον αφορά τις γυναίκες, από τις 83 θανούσες (εξαιρώντας τα 13 ανήλικα κορίτσια) μόλις σε μία αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα, αυτή της εργάτριας, ενώ για τις υπόλοιπες αναγράφεται η ένδειξη «οικιακά».

Η αποδελτίωση λοιπών των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου των ετών 1941-1944 του Μοσχάτου μάς επέτρεψε να καταλήξουμε στην «ταυτότητα» των θυμάτων της πείνας στην περιοχή. Από τα καταγεγραμμένα θύματα της πείνας λοιπόν προκύπτει ότι τα περισσότερα είναι οικογενειάρχες, μεσήλικες άνδρες, ακολουθούν χήρες γυναίκες γεροντικής ηλικίας, πρόσφυγες κυρίως από την Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη, ενώ μόλις το 10% των θανόντων είναι ανήλικοι έως και 17 ετών.

Όπως ήδη εξηγήσαμε, η πείνα συνέβαλλε στην αύξηση της νοσηρότητας και θνησιμότητας στην διάρκεια της Κατοχής στο Μοσχάτο, και ειδικά το 1942 ήταν άμεσα υπεύθυνη για το 55,5% των θανάτων. Η πείνα επιπλέον επέδρασε και στον αριθμό των γεννήσεων, ειδικά για τα δύο πρώτα έτη της Κατοχής, με πτώση των τεκνοποιήσεων κατά 13,7% και 15,3% αντίστοιχα, σε σχέση με το 1940. Το 1943, χρονιά που η πείνα τείνει να αποτελέσει παρελθόν στο Μοσχάτο, το ποσοστό των γεννήσεων είναι μόλις κατά 2,41% μικρότερο του 1940, για να ξεπεράσει το 1944 τον αριθμό των γεννήσεων του 1940 κατά 46,7%.

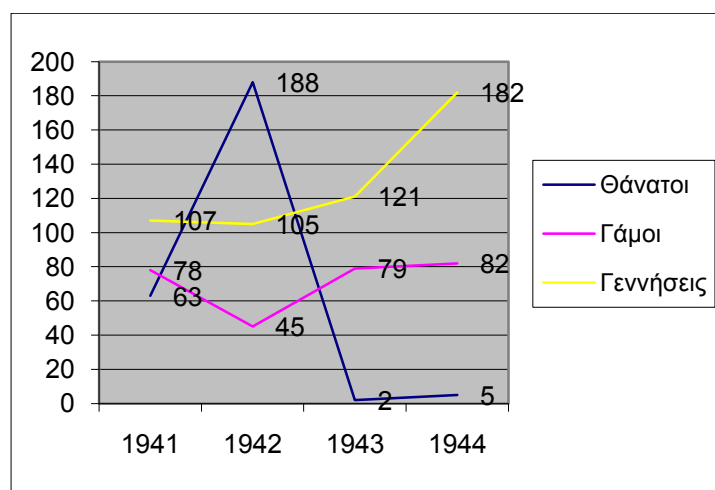
Σύμφωνα με τον επόμενο πίνακα, η μείωση του αριθμού των γεννήσεων το 1941 δεν έλαβε πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις κατά το 1942 (χρονιά που υπενθυμίζουμε η θνησιμότητα στο Μοσχάτο αυξήθηκε κατά 182,8%), απλώς σημειώνεται μια πτώση της γεννητικότητας μόλις κατά 1,8%. Αντίθετα, την ίδια χρονιά τελούνται λιγότεροι γάμοι σε σχέση με το 1941 κατά 42,3%, ενώ τα επόμενα δύο χρόνια ο αριθμός των γάμων θα ξεπεράσει και τον αντίστοιχο του 1940.

Πίνακας 10: Σύνολο γάμων και γεννήσεων στη διάρκεια της Κατοχής στη Κοινότητα Μοσχάτου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1940	74	124
1941	78	107
1942	45	105
1943	79	121
1944	82	182
Σύνολο	358	639

Στο επόμενο διάγραμμα απεικονίζεται ανάγλυφα η αλματώδης αύξηση της θνησιμότητας από πείνα το 1942, αύξηση που διαδέχθηκε ταυτόχρονη μείωση του αριθμού των γάμων και γεννήσεων (υπενθυμίζουμε ότι ο αριθμός των γεννήσεων το 1940 ήταν 124). Ο κάθετος όμως περιορισμός της θνησιμότητας από πείνα τα επόμενα δύο χρόνια (αποτέλεσμα καλύτερευσης των συνθηκών υγιεινής και διατροφής), θα έχει ως συνέπεια την πλήθυνση των γάμων και των γεννήσεων, που αποτελεί ένδειξη αισιοδοξίας για ένα καλύτερο μέλλον...

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμηλιότητας κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Μοσχάτου

Κεφάλαιο 4^ο

Δήμος Νέας Ιωνίας: «Πρωταγωνίστρια» η πείνα στην αυξημένη θνησιμότητα

Η ίδρυση του συνοικισμού Νέας Ιωνίας προήλθε από την ανάγκη στέγασης των χιλιάδων προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα κατά ομάδες, ρακένδυτοι, νηστικοί και κυνηγημένοι, προερχόμενοι από τουλάχιστον 150 Ελληνορθόδοξες Κοινότητες της Μικράς Ασίας, της Κωνσταντινούπολης, του Πόντου, και κυρίως της Σπάρτης Πισιδίας,²⁰⁶ μετά την μικρασιατική καταστροφή του 1922.

Για την εγκατάσταση των προσφύγων και την ίδρυση του συνοικισμού επιλέχθηκε η θέση «Ποδαράδες», μια γεμάτη λόφους, θάμνους και αμπέλια περιοχή με μοναδικούς κατοίκους μερικές δεκάδες γεωργών και τσοπάνηδων, την οποία διέσχισε ο χείμαρρος του Ποδονίφτη και η σιδηροδρομική γραμμή του ατμήλατου τρένου, γνωστού τότε και ως «θηρίου».²⁰⁷

Σύμφωνα με την περιγραφή του παπα-Ιωακείμ Πεσματζόγλου, ο οποίος ήταν επικεφαλής του ανθρώπινου караβανιού από την Πισιδία στην Ελλάδα, ο τόπος που έμελλε να αποτελέσει μία από τις νέες πατρίδες των ταλαίπωρων προσφύγων στην μητέρα-Ελλάδα, η περιοχή «Ποδαράδες» δηλαδή, ήταν μια «τοποθεσία εξοχική, όντως θελκτική, με πηγήν αναβλύζουσαν άφθονο γάργαρο νερό, ιδιαιτέρως πολύτιμο δια την σκοπούμενην ανάπτυξιν της ταπητουργίας, με πολλά άγρια δέντρα, εις τα φυλλώματα των οποίων ετιτίβιζαν και εκελαΐδουν χαρούμενα τα πουλιά, τόπος γεμάτος από πυκνούς και ακανθώδεις θάμνους».²⁰⁸

Την 27^η Ιουνίου 1923 πραγματοποιήθηκε η θεμελίωση του συνοικισμού Νέας Ιωνίας, ονομασία που τελικά επικράτησε (ως δηλωτικό της καταγωγής των περισσότερων προσφύγων και ως ενθύμιο της δόξας της αρχαίας Ιωνίας²⁰⁹) των προτεινόμενων «Νέα Σπάρτη» και Νέα Πισιδία».

Αρχικά, οι συνθήκες στέγασης των προσφύγων σ' ολόκληρη την περιοχή ήταν άθλιες, και οι πρόσφυγες φιλοξενούνταν σε σκηνές, παράγκες, και πρόχειρα καταλύματα από χαρτόνια, τενεκέδες και πισσόχαρτα. Από τα μέσα του 1924, εντατικοποιήθηκαν οι διαδικασίες εγκατάστασης των προσφύγων και άρχισαν να χτίζονται οι πρώτες προσφυγικές κατοικίες, στην πλειονότητά τους μικρά κτίσματα 40 μόλις τετραγωνικών μέτρων από πέτρα ή χωματόπλινθους και κομμάτια έτοιμο μπετόν, που στερούνταν όμως ύδρευσης, ηλεκτρικού ρεύματος και αποχέτευσης. Στην πραγματικότητα η Νέα Ιωνία, όπως άλλωστε οι περισσότεροι προσφυγικοί οικισμοί, κτίστηκε χωρίς οικιστική μελέτη.²¹⁰

Τα πρώτα δέκα χρόνια ήταν πολύ δύσκολα για τους πρόσφυγες, οι οποίοι αφού συνειδητοποίησαν ότι η εγκατάστασή τους κάθε άλλο παρά προσωρινή ήταν και ότι δεν υπήρχε ελπίδα να επιστρέψουν στον γενέθλιο τόπο τους, άρχισαν να οργανώνουν την ζωή τους.

²⁰⁶ Η Πισιδία ήταν τοποθετημένη γεωγραφικά στην κεντρική και νότια Μικρά Ασία, πάνω στον ορεινό όγκο του Ταύρου, και οι κάτοικοί της, οι Πισίδες, ανέπτυξαν έναν περίφημο πολιτισμό, τον οποίο μαρτυρούν περίλαμπροι ναοί, γυμναστήρια, θέατρα και στάδια, που υπήρχαν σε όλη την περιοχή, καθώς επίσης οι περίφημες ακροπόλεις με τα απόρρητα οχυρωματικά έργα. Κι όλα αυτά πλαισιωμένα με μια εξαιρετική ρυμοτομία των πόλεων στις δύσβατες πλαγιές του Ταύρου, με άρτια τεχνική στα υδραγωγεία, τις μεγάλες γέφυρες και την αρχιτεκτονική των πόλεων: Καλλιόπη Κολλιοπούλου-Γρίβα, *Σελίδες ιστορίας: Οι δρόμοι της Νέας Σμύρνης*, Αθήνα 1978, σσ. 135-136.

²⁰⁷ Χάρης Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, Γιάννης Κορίδης (κείμενα-επιλογή), ΚΕ. ΜΙ. ΠΟ 2004, σσ. 11-12.

²⁰⁸ Χάρης Σαπουντζάκης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, Νέα Ιωνία 1980, σ. 26.

²⁰⁹ Σαπουντζάκης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, ό. π., σ. 28.

²¹⁰ Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ό. π., σσ. 13-14.

Έτσι, σιγά-σιγά χτίζουν ναούς, δημιουργούν προσφυγικούς, αθλητικούς και εκπολιτιστικούς συλλόγους και εκδίδουν αξιόλογες εφημερίδες με δυναμική αρθρογραφία, ενώ μεταξύ των ετών 1924-1930 λειτουργούν στην Νέα Ιωνία κλωστοϋφαντουργικές και ταπητουργικές βιοτεχνίες.²¹¹ Κατά την διάρκεια ειδικά των ετών 1924-1926 συντελείται «ένας εκπληκτικός οικοδομικός οργανισμός δημιουργίας ή καλύτερα αναδημιουργίας» στην περιοχή, και τα τρία αυτά χρόνια μπήκαν οι βάσεις για την κατοπινή εξέλιξη της Νέας Ιωνίας, η οποία για κάποιους τα επόμενα χρόνια θεωρείτο «ο καλύτερος συνοικισμός των Αθηνών».²¹²

Το διάστημα 1924-1932 ιδρύονται στην Νέα Ιωνία τα πρώτα δημοτικά σχολεία και Γυμνάσια, δημόσια και ιδιωτικά, ενώ από το 1928 και έπειτα η ζωή στην πόλη, που καθημερινά μεγάλωνε αλματώδως, αρχίζει να βρίσκει τους δικούς της ρυθμούς, και ιδρύονται τράπεζες, ανοίγουν καταστήματα, κινηματογράφοι και κέντρα διασκέδασης. Μέρος της καθημερινότητας επίσης των κατοίκων αποτελούν το ατμήλατο τρένο και τα κίτρινα λεωφορεία της Power, τα οποία χρησιμοποιούν για τις μετακινήσεις τους.

Η πόλη της Νέας Ιωνίας έχει να επιδείξει σπουδαίους ανθρώπους των γραμμάτων, των τεχνών και της μουσικής, οι περισσότεροι από τους οποίους με καταγωγή από την Μικρά Ασία, όπως ο λογοτέχνης και αχινογράφος Φώτης Κόντογλου και ο τραγουδιστής Στέλιος Καζαντζίδης. Ο τελευταίος μάλιστα υπηρέτησε ιδιαίτερα το ρεμπέτικο τραγούδι, το οποίο στην Νέα Ιωνία τραγουδήθηκε πολύ τόσο στις γειτονιές όσο και στα ταβερνεία, τα καφενεία και τους τεκέδες που φιλοξενούσαν στους χώρους τους τις ρεμπέτικες ομάδες.²¹³

Το 1934 η Νέα Ιωνία από συνοικία της Αθήνας έγινε ανεξάρτητος δήμος, στον οποίο προσαρτήθηκαν οι συνοικισμοί «Ελευθερουπόλεως», «Περισσού», «Σαφραμπόλεως», και «Ινεμπόλεως», ενώ ο συνοικισμός «Καλογρέζας» προάγεται σε Κοινότητα αποσπώμενη από το Δήμο Αθηναίων. Πρώτος δήμαρχος στις εκλογές του Φεβρουαρίου 1934 εκλέχθηκε ο Γεώργιος Φελέκης. Το 1940, η Κοινότητα Καλογρέζας θα ενσωματωθεί στη Νέα Ιωνία, οπότε και θα ολοκληρωθεί ως προς την έκτασή του ο Δήμος Νέας Ιωνίας, αριθμώντας συνολικά 27.775 κατοίκους.²¹⁴

Καθώς περνούν τα χρόνια, η Νέα Ιωνία συνιστά μια ιδιαίτερη πόλη, με κύριο γνώρισμα της τη ζωντανή παρουσία του προσφυγικού στοιχείου που ξεπερνά το 90% των κατοίκων με τα ήθη και έθιμά του, την αρχοντιά και την γενναιοδωρία του, τα γλέντια και την τίμια δουλειά. Παρά το γεγονός ότι οι κάτοικοι προέρχονται από όλα σχεδόν τα μέρη της Μικράς Ασίας επιτυγχάνουν να οργανώσουν στη νέα τους πατρίδα τη ζωή τους στα πλαίσια μιας ενότητας πολιτιστικής, που τονίζεται από γνήσια παραδοσιακά στοιχεία, άκρα θρησκευτικότητα, καθώς επίσης ηθική και μεράκι.²¹⁵

Την δεκαετία του '30 οι βιοτεχνίες μετατρέπονται σε βιομηχανίες, ενώ στην οδό Ηρακλείου με τα ζαχαροπλαστεία, τα ουζάδικα, τα καφενεία και τα εμπορικά καταστήματα συγκεντρώνεται, ιδιαίτερα τις Κυριακές, η κοσμική ζωή της πόλης.

Το 1935 η Νέα Ιωνία αρχίζει να υδρεύεται από γεωτρήσεις στον ποταμό Ποδονύφη, αλλά μέχρι και το 1960 που η πόλη θα συνδεθεί με το δίκτυο της ΟΥΛΕΝ, το νερό θα κριθεί πολλές φορές ακατάλληλο για πόση.

²¹¹ Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ό. π., σ. 19.

²¹² Σαπουντζάκης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, ό. π., σσ. 31-32.

²¹³ Πολυξένη Μαυρογένη-Παπαγελοπούλου, *Κοινωνική διαστροφία και μορφολογία δύο γειτονικών οικισμών, Ψυχικού και Νέας Ιωνίας, από το 1923 και έπειτα*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 1999, σσ. 119-120.

²¹⁴ Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

²¹⁵ Σαπουντζάκης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, ό. π., σ. 38.

Η δικτατορία του Μεταξά το 1936 θα ανακόψει πολλές κοινωνικές και πολιτιστικές κινήσεις στην Νέα Ιωνία και θα οδηγήσει αξιόλογες προσπάθειες πνευματικών ανθρώπων σε τέλμα.

Πέντε χρόνια αργότερα, η Κατοχή θα φέρει τους κατακτητές και στην Νέα Ιωνία και μαζί μ' αυτούς την δυστυχία.

Οι Ιταλοί εγκαθίστανται στο κτίριο «Μιρουάρ», γνωστό κέντρο διασκέδασης και σημείο αναφοράς της περιοχής, και υψώνουν την ιταλική σημαία στην καρδιά της πόλης. Μετά τους Ιταλούς, οι Γερμανοί εγκαθίστανται στο 1^ο Δημοτικό σχολείο χτίζοντας τα παράθυρά του, αναλαμβάνουν τη διοίκηση και εκμετάλλευση των λιγνιτωρυχείων της Καλογρέζας και επιτάσσουν τα περισσότερα εργοστάσια.

Νέος δήμαρχος τοποθετείται στη Νέα Ιωνία, ο οποίος έφερε τον τίτλο «Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής», που ήταν ένα επταμελές όργανο, με ελάχιστες αρμοδιότητες και περιορισμένες δυνατότητες, διορισμένο από τις δυνάμεις Κατοχής και τη λεγόμενη «Ελληνική Πολιτεία».

Η Κατοχή, όπως ήταν αναμενόμενο, άλλαξε τις συνθήκες ζωής και μετέβαλλε την καθημερινότητα των ανθρώπων. Η κυκλοφορία απαγορεύεται τα βράδια, τα παντζούρια των σπιτιών παραμένουν ερμητικά κλειστά ώστε να μην γίνεται αντιληπτό στις ιταλικές περιπόλους το φως, ενώ η συγκοινωνία (καθώς το ατμήλατο τρένο έχει διακόψει ήδη από το 1938 το δρομολόγιό του με σκοπό την επέκτασή του προς την Κηφισιά), γίνεται αποκλειστικά με τα πετρελαιοκίνητα «γκαζοζέν».²¹⁶

Η πείνα και οι αρρώστιες ταλαιπωρούν και οδηγούν στο θάνατο τους κατοίκους της Νέας Ιωνίας, ενώ το τσουχερό κρύο του χειμώνα 1941-1942 και η ανάγκη για μια υποτυπώδη έστω ζεστασιά οδηγεί στην ξύλευση του Άλσους της Νέας Φιλαδέλφειας, του Βεΐκου και των γύρω περιοχών.

Η πείνα οδηγούσε πολλούς στο έσχατο όριο της απόγνωσής τους και φορτωμένοι με ότι πολυτιμότερο είχαν, όπως χρυσαφικά, όδευαν γαντζωμένοι ακόμη και επάνω στα τρένα για τα χωριά προσπαθώντας να τα ανταλλάξουν με οτιδήποτε φαγώσιμο γι' αυτούς και τα παιδιά τους.²¹⁷

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων του Δήμου Νέας Ιωνίας έδειξε ότι από έλλειψη ή ανεπάρκεια τροφής απεβίωσαν 996 άτομα, από τα οποία όμως μόνο τα **821** ήταν κάτοικοι Νέας Ιωνίας. Οι υπόλοιποι θανόντες από πείνα απεβίωσαν στο Δημόσιο Νοσοκομείο «Αγία Όλγα», με έδρα την Νέα Ιωνία, και καταγράφηκαν στα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του δήμου. Προκειμένου όμως να μελετήσουμε την θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας στην περιοχή, σε σχέση με τη συνολική θνησιμότητα και φυσικά την γεννητικότητα, κρίθηκε σκόπιμο να εστιάσουμε στους 821 θανόντες από πείνα που ζούσαν και κατοικούσαν στην Νέα Ιωνία.

Σύμφωνα με τον πίνακα 1, η θνησιμότητα στην Νέα Ιωνία, η οποία μέχρι και το 1940 διατηρούνταν σε σχετικά χαμηλά επίπεδα, αν και αυξομειούμενη, τον πρώτο χρόνο της Κατοχής αυξήθηκε, συγκριτικά με το 1940, κατά 152,1%, ενώ το 1942 καταγράφεται αύξηση κατά 85% σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά και κατά 363,3% σε σχέση με το 1940, αύξηση που αποτελεί ρεκόρ για τα δεδομένα του δήμου

²¹⁶ Οχήματα που διέθεταν ένα μεγάλο ντεπόζιτο στην ουρά ή στο καπό, όπου παρασκευάζοταν αέριο ξυλόπνευμα από ξηρά απόσταξη ξύλων ή λιθάνθρακα, το οποίο διοχετευόταν στον κινητήρα, και τα οποία κινούνταν με απελπιστικά χαμηλή ταχύτητα: Νάθενας-Κουρμπέλης, ό. π., σ. 14. Στην Κατοχή, μαζί με τα τραμ, αποτέλεσαν τα κυριότερα μέσα μεταφοράς για το κοινό, αλλά «λόγω των αραιών δρομολογίων ή και της διακοπής τους αρκετές φορές, καθώς και της γενικότερης έλλειψης μεταφορικών μέσων, ο βασικός ίσως τρόπος μετακίνησης των κατοίκων της πρωτεύουσας ήταν (στην κυριολεξία) ο ποδαρόδρομος»: Νάθενας-Κουρμπέλης, ό. π.

²¹⁷ Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ό. π., σ. 27.

στην διάρκεια της δεκαετίας 1934-1944. Το 1942 δηλαδή στην Νέα Ιωνία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι (συγκεκριμένα 1.665) καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας 1934-1944, και ενώ στην διάρκεια της κατοχικής τετραετίας το σύνολο των θανάτων είναι 3.429 στον αριθμό, το 48,5% αυτών καταγράφονται την ίδια χρονιά.

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής στο Δήμο Νέας Ιωνίας

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1934	233	
1935	265	+13,7%
1936	251	-5,28%
1937	254	+1,19%
1938	248	-2,36%
1939	309	+24,5%
1940	357	+15,5%
1941	900	+152,1%
1942	1.665	+85%
1943	370	-77,7%
1944	494	+33,5%
Σύνολο	5.346	

Δίχως αμφιβολία, η κύρια υπαίτια για την αύξηση του δείκτη θνησιμότητας στην περιοχή το διάστημα 1941-1942 είναι ασφαλώς η πείνα, η οποία απαριθμεί για το πρώτο έτος της Κατοχής 143 θύματα και για το επόμενο 665 (βλ. πίνακα 2), αριθμός που στην πραγματικότητα είναι πολύ μεγαλύτερος αν συμπεριλάβουμε σ' αυτόν και όσους θανάτους έμμεσα οφείλονται στην πείνα (όπως θάνατοι που αποδόθηκαν σε διατρήσεις στομάχου, εντερίτιδες, δηλητηριάσεις ή γενική εξάντληση).

Μάλιστα, την κατοχική τετραετία σημειώνονται 3.429 θάνατοι από τους 5.346 θανάτους που σημειώθηκαν την δεκαετία 1934-1944, που μεταφράζεται σε ποσοστό 64,4%, και περίτρανα αποδεικνύει την συμβολή της πείνας στην αύξηση του δείκτη θνησιμότητας στην Νέα Ιωνία.²¹⁸

Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Δήμου Νέας Ιωνίας.

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	143	
1942	668	+367,1%
1943	9	-98,6%
1944	1	+88,8%
Σύνολο	821	

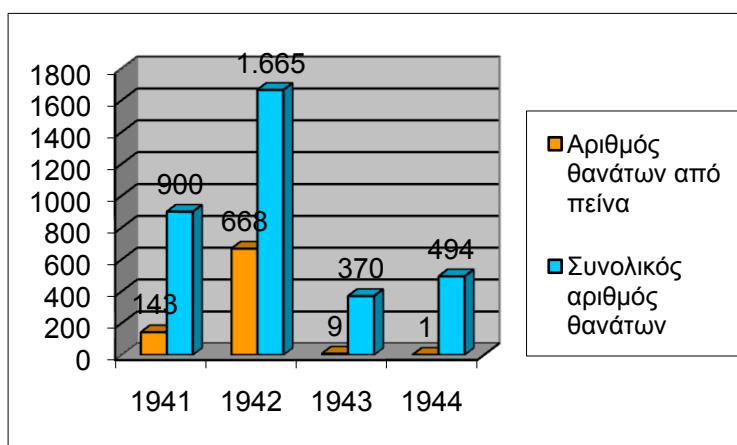
Συγκρίνοντας τους δύο πίνακες είναι εμφανές ότι καθώς μειώνονται οι θάνατοι από πείνα, εξαιτίας της αντιμετώπισής της με την συμβολή κυρίως του Ερυθρού Σταυρού, μειώνεται και ο αριθμός των συνολικών θανάτων. Έτσι, τα δύο

²¹⁸ Η αυξημένη θνησιμότητα ωστόσο στην περιοχή της Νέας Ιωνίας κατά την κατοχική τετραετία 1941-1944 αναμφίβολα οφείλεται στο γεγονός ότι πολλά άτομα απεβίωσαν στο νοσοκομείο «Αγία Όλγα» της Νέας Ιωνίας και ενώ κατοικούσαν σε άλλη περιοχή της Αττικής, καταγράφηκαν στα ληξιαρχικά βιβλία θανάτου του δήμου.

τελευταία έτη της Κατοχής η πείνα παύει να αποτελεί την κυριότερη αιτία θανάτου, και ειδικά το 1944, οι θάνατοι οφείλονται κυρίως σε εκτελέσεις πολιτών από τους Γερμανούς και σε θανατηφόρα τραύματα από πυροβόλα όπλα στη διάρκεια των δεκεμβριανών συγκρούσεων.

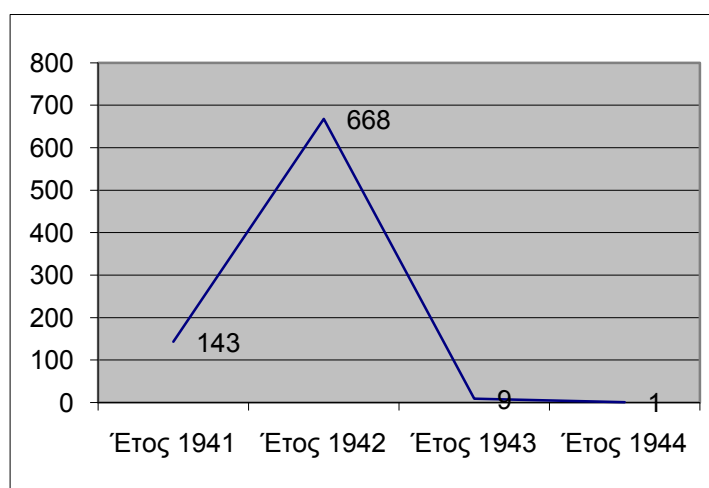
Στο διάγραμμα που ακολουθεί αποδίδεται παραστατικά το «μερίδιο» θανάτων που αναλογεί στην πείνα, και φαίνεται ότι το 1942 είναι η χρονιά που μετρά τα περισσότερα θύματά της για την τετραετία 1941-1944 με ποσοστό 81,3%.

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στον Δήμο Νέας Ιωνίας

Το 1941 από ένα σύνολο 900 θανάτων το 15,8% οφείλεται στην πείνα, ενώ το 1942, τη χρονιά που καταγράφεται δραματική αύξηση του δείκτη θνησιμότητας στην Νέα Ιωνία, το 40,1% πεθαίνει από έλλειψη ή ανεπάρκεια τροφής, ποσοστό που μειώνεται κατακόρυφα το 1943 και 1944 σε 2,43% και 0,20% αντίστοιχα, καθώς οι διατροφικές συνήθειες βελτιώνονται και η απειλή της πείνας απομακρύνεται. Στο επόμενο διάγραμμα παρουσιάζεται ανάγλυφα η αλματώδης αύξηση των θανάτων εξαιτίας της πείνας (κατά 367,1%) από 143 που ήταν το 1941 σε 668 το 1942, αλλά και η κάθετη πτώση τους τα επόμενα δύο χρόνια.

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας από πείνα κατά την κατοχή στον Δήμο Νέας Ιωνίας

Σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου των ετών 1941-1944 στον Δήμο Νέας Ιωνίας, το πρώτο καταγεγραμμένο θύμα από «εξάντληση συνεπεία υποσιτισμού» ήταν μία χήρα ηλικίας 75 ετών, πρόσφυγας από την Σμύρνη, με ημερομηνία θανάτου την 16^η Οκτωβρίου 1941.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 3, ενώ τον πρώτο μήνα που εμφανίστηκε η πείνα στην Νέα Ιωνία, δηλαδή τον Οκτώβριο του 1941, καταγράφηκαν δύο μόνο κρούσματα ανθρώπων που αρρώστησαν από τη «νόσο της πείνας», για να χρησιμοποιήσουμε την ιατρική ορολογία, και τελικά απεβίωσαν εξαιτίας της, τον επόμενο μήνα σημειώθηκε στην περιοχή εντυπωσιακή αύξηση των θανάτων οφειλομένων στην πείνα, συγκεκριμένα άγγιξαν τους 50, γεγονός που είναι ενδεικτικό του πόσο γρήγορα η πείνα εξαπλώθηκε, ώστε τον Δεκέμβριο του ιδίου έτους να μετρά 41 θύματα περισσότερα, και συνολικά για το πρώτο έτος της Κατοχής 143.

Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Δήμου Νέας Ιωνίας

	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										2	50	91	143
1942	102	153	156	51	47	33	39	21	12	18	22	14	668
1943	4	2		1						1	1		9
1944		1											1
Σύνολο													821

Τον πρώτο μήνα του επόμενου έτους η πείνα ξεπερνά τα εκατό θύματα και μέχρι και τον Μάρτιο εξακολουθεί το θανατηφόρο έργο της στην Νέα Ιωνία απαριθμώντας 156 θανάτους, τους περισσότερους που καταγράφηκαν στη διάρκεια ενός μηνός για όλη την τετραετία. Από τον Οκτώβριο που καταγράφηκαν τα πρώτα θύματα της πείνας μέχρι και τον Μάρτιο που η θνησιμότητα από πείνα διαγράφει ανοδική πορεία η πείνα απαριθμεί 554 θύματα. Δηλαδή σε διάστημα έξι μηνών απεβίωσε από τη «μαύρη νόσο», την πείνα, το 67,4% του συνολικού αριθμού θανόντων από πείνα.

Έτσι λοιπόν τον χειμώνα 1941-1942 το «δίδυμο» πείνα-τσουχτερό κρύο αποδεικνύεται στην κυριολεξία ανυπόφορο για τον ανθρώπινο οργανισμό και αποβαίνει μοιραίο.

Από τον Απρίλιο του 1942, που οι θάνατοι από πείνα μειώνονται αισθητά κατά 67,3% σε σχέση με τον πρώτο μήνα της Άνοιξης, η θνησιμότητα από πείνα διαγράφει μειωμένη πορεία και μόνο κατά σύντομα διαστήματα σημειώνει μικρές αυξήσεις, ενώ τα δύο τελευταία χρόνια της Κατοχής οι θανόντες εξαιτίας της πείνας περιορίζονται στους δέκα.

Συνοπτικά λοιπόν αναφέρουμε ότι το έτος στη διάρκεια του οποίου καταγράφηκαν οι περισσότεροι νεκροί από πείνα στη Νέα Ιωνία ήταν το **1942**, ο μήνας με τους περισσότερους νεκρούς ήταν ο **Μάρτιος του 1942**, και η ημερομηνία κατά την οποία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι εξαιτίας της (έντεκα στον αριθμό) ήταν η **9^η Μαρτίου 1942**, ημερομηνία που συνδυάζει τον μήνα και το έτος οπότε καταγράφηκαν τα περισσότερα θύματα της πείνας για όλη την κατοχική τετραετία.

Από το σύνολο των 821 θανόντων από πείνα στην περιοχή της Νέας Ιωνίας η πλειοψηφία των θυμάτων, συγκεκριμένα το 56,3% των θανόντων είναι αρσενικού φύλου, ενώ το 43,6% είναι θηλυκού. Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής οι άνδρες θανόντες υπερείχαν αριθμητικά των γυναικών θανόντων, ενώ μόνο το 1943 απεβίωσε διπλάσιος αριθμός γυναικών.

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην Κατοχή, σύμφωνα με τα λεξιλογικά βιβλία θανόντων του Δήμου Νέας Ιωνίας

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	94	365	3	1	463
Θηλυκό	49	303	6	0	358
Σύνολο	143	668	9	1	821

Οι περισσότεροι λοιπόν από τους θανόντες εξαιτίας της πείνας στη Νέα Ιωνία ήταν άνδρες, και σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί, επρόκειτο για άνδρες ηλικίας 60 έως 69 ετών (ποσοστό περίπου 25% του συνόλου των ανδρών θανόντων), και ακολουθούσαν μεσήλικες άνδρες (ποσοστό 23,4% του συνόλου των ανδρών θανόντων). Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό θανόντων (16,2%) ήταν υπερήλικες άνω των 70 ετών.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στον Δήμο Νέας Ιωνίας

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	7	1	1	4	11	12	25	17	16	94
1942	26	7	8	22	56	77	89	57	21	363
1943			1				2			3
1944								1		1
Σύνολο	33	8	10	26	67	89	116	75	37	461*
Ποσοστό	7,15%	1,73%	2,16%	0,56%	14,5%	19,3%	25,1%	16,2%	8%	100,0%

*Σε δύο θανόντες που απεβίωσαν το 1942 δεν αναγράφεται ηλικία.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 6, οι περισσότερες γυναίκες που απεβίωσαν από πείνα στην Νέα Ιωνία ηλικιακά ανήκουν στην δεκαετία 70-79 ετών (ποσοστό 23,5%), είναι δηλαδή κατά μία δεκαετία μεγαλύτερες από τους άνδρες που κατά πλειοψηφία απεβίωσαν από πείνα, και ακολουθούν με ποσοστό 20,7% γυναίκες ηλικίας 60-69 ετών, με διαφορά δηλαδή μόλις 0,3% από τις υπερήλικες των 80 και άνω ετών.

Συμπεραίνουμε επομένως ότι ενώ οι άνδρες θανόντες υπερέχουν αριθμητικά των γυναικών, οι γυναίκες υπερέχουν ηλικιακά των ανδρών θανόντων. Πρώτοι λοιπόν στην λίστα των θυμάτων της πείνας στην Νέα Ιωνία βρίσκονται άνδρες θανόντες ηλικίας 60-69 ετών, και δεύτερες ακολουθούν γυναίκες ηλικίας 70 –79 ετών.

Έχει ενδιαφέρον να συγκρίνουμε τα ποσοστά συμμετοχής των θανόντων ανά φύλο και ηλικία. Έτσι λοιπόν ενώ το ποσοστό γυναικών που αποβιώνουν από πείνα ηλικίας 70-79 ετών είναι 23,5%, το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι 16,2%. Ενώ το 20,4% των γυναικών είναι υπερήλικες άνω των 80 ετών, από τους άνδρες θανόντες από πείνα μόλις το 8% είναι άνω των 80 ετών. Δεν είναι τυχαίο επομένως που τα μεγαλύτερα σε ηλικία θύματα της πείνας στην περιοχή της Νέας Ιωνίας είναι τέσσερις υπερήλικες γυναίκες ηλικίας 100 ετών!

Οι ηλικίες στις οποίες οι άνδρες υπερέχουν των γυναικών είναι επομένως οι μικρότερες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι μεσήλικες άνδρες που απεβίωσαν από πείνα αντιστοιχούν σε ποσοστό 19,3%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες είναι 12,3%.

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στον Δήμο Νέας Ιωνίας

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	6	1		1	2	2	4	8	24	48
1942	21	5	3	14	29	42	67	74	48	303
1943							3	2	1	6
1944										0
Σύνολο	27	6	3	15	31	44	74	84	73	357*
Ποσοστό	7,56%	1,68%	0,84%	4,2%	8,68%	12,3%	20,7%	23,5%	20,4%	100,0%

*Σε μία γυναίκα που απεβίωσε το 1941 δεν αναγράφεται ηλικία.

Συγκριτικά λοιπόν οι γυναίκες που πεθαίνουν από πείνα είναι μεγαλύτερης ηλικίας από τους άνδρες, αλλά συνδυάζοντας τις πληροφορίες των πινάκων 5 και 6 διαπιστώνουμε ότι τον πρώτο χρόνο της Κατοχής η πείνα «εξολοθρεύει» και από τα δύο φύλα τους πιο αδύναμους οργανισμούς, δηλαδή άτομα κυρίως άνω των 60 ετών (ποσοστό 65,7% του συνολικού αριθμού θανόντων από πείνα, που για το σύνολο της Κατοχής αντιστοιχεί στο 55,9%. Συνολικά δηλαδή κάτι παραπάνω από ένας στους δύο που πεθαίνουν από πείνα στην Νέα Ιωνία είναι άνω των 60 ετών). Και ενώ το 1941 οι νεαρές ηλικίες, αναφορικά κυρίως με τις γυναίκες όπως φαίνεται στον σχετικό πίνακα, δεν «συμμετέχουν» ιδιαίτερα στο θανατικό, κατά το δεύτερο χρόνο της Κατοχής, που η πείνα απαριθμεί και τα περισσότερα θύματα, αποβιώνουν εξαιτίας της και άτομα νεαρότερων ηλικιών.

Ωστόσο, από τα 821 θύματα της πείνας, μόλις τα 70 (32 αγόρια και 32 κορίτσια) ήταν ανήλικα έως και 17 ετών (ποσοστό 8,52% του συνόλου των θανόντων). Πιο συγκεκριμένα, τα νεαρά παιδιά ηλικίας 10 έως και 17 ετών και οι νέοι 18 έως και 19 ετών, και των δύο φύλων, φαίνεται πως κατόρθωσαν να «νικήσουν» την πείνα και αντιπροσωπεύουν μόλις το 3,41% των θανόντων, ενώ τα βρέφη (κυρίως), τα νήπια και τα παιδιά ηλικίας 6 έως και 9 ετών αποδείχτηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο, περισσότερο ευάλωτα στην πείνα (ποσοστό 14,7%) και δεν είναι τυχαίο που το μικρότερο σε ηλικία από τα θύματα της πείνας στη Νέα Ιωνία ήταν ένα κοριτσάκι μόλις 20 ημερών, με το συμβολικό όνομα «Ειρήνη».

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	6	13	0		19
Άγαμες	2	20	2		24
Σύνολο	8	33	2		43
Έγγαμοι	41	187	2		230
Έγγαμες	3	36	0		39
Σύνολο	44	223	2		269
Χήροι	13	16	0		29
Χήρες	24	133	4		161
Σύνολο	37	149	4		190
Δεν αναγράφεται	40	207	1	1	249
Σύνολο	129*	612*	9	1	751*

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 751 νεκρούς, εξαιρώντας δηλαδή τα 70 ανήλικα, και όχι στους 821 νεκρούς.

Σύμφωνα με τον πίνακα 7, η πλειοψηφία των θανόντων από πείνα στην Νέα Ιωνία, και συγκεκριμένα το 35,8% ήταν έγγαμοι/ες, και δευτερευόντως χήροι/ες

(ποσοστό 25,2% του συνόλου). Παρουσιάζεται ωστόσο η εξής ιδιομορφία ως προς την οικογενειακή κατάσταση των θανόντων αν αυτή γίνει με βάση το φύλο τους: Ενώ οι περισσότεροι άνδρες θανόντες, δηλαδή το 49,6%, ήταν έγγαμοι, η πλειοψηφία των γυναικών (δηλαδή το 44,9%) ήταν χήρες.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του επόμενου πίνακα, το 71% των θανόντων από πείνα στην Νέα Ιωνία ήταν πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο και κυρίως, όπως προείπαμε, από την Σπάρτη της Πισιδίας, γεγονός που επιβεβαιώνει τον προσφυγικό χαρακτήρα της περιοχής. Δεύτεροι στη μακάβρια λίστα, και με πολύ μικρότερο ποσοστό (9,8%), ήταν όσοι είχαν γεννηθεί στην Αττική, εκ των οποίων το 6,4% είχαν γεννηθεί και διέμεναν στην Νέα Ιωνία, στην πλειοψηφία τους βρέφη και παιδιά.

Πίνακας 8: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στο Δήμο Νέας Ιωνίας

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	102	474	7		583
Αττική*	16	65			81
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	7	43			50
Νησιά		38	1		39
Εξωτερικό	13	14			27
Δεν αναγράφεται	5	34	1	1	41
Σύνολο	143	668	9	1	821

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Νέα Ιωνία	10	42	0	0	52

Στην περιοχή της Νέας Ιωνίας, η εικόνα των πεθαμένων από πείνα στους δρόμους, που πρωταγωνιστεί στις προφορικές και γραπτές μαρτυρίες των ανθρώπων που βίωσαν την Κατοχή, ήταν συνηθισμένη κατά την περίοδο της μεγάλης πείνας (κυρίως κατά τον Μάρτιο του 1942), σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου του δήμου. Έτσι, το 13% των θανόντων από πείνα στην Νέα Ιωνία, μεταξύ των οποίων δύο κοριτσάκια 5 και 7 ετών αντίστοιχα, ο θάνατος το «βρήκε» εκτός της οικίας τους (σε κάποιο δρόμο, στον περίβολο κάποιας εκκλησίας) ή στο νοσοκομείο «Αγία Όλγα».

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό των ανθρώπων που έχασαν την ζωή τους από την μεγάλη πείνα στην Νέα Ιωνία και το οποίο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε είναι η επαγγελματική τους ιδιότητα.

Σύμφωνα με την αποδελτίωση, από τους 463 άνδρες που η πείνα τους στέρησε την ζωή αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα για τους 309 (βλ. πίνακα 9), εκ των οποίων το 64,7% απασχολούνταν ως εργάτες (ανάμεσα τους και ένα αγόρι 15 ετών) προφανώς σε κάποιο από τα πολλά εργοστάσια ταπητουργίας και κλωστοϋφαντουργίας που πρόσφυγες ίδρυσαν στην Νέα Ιωνία (όπως το «Τρία-Άλφα» των Στύλογλου-Ευφραίμογλου-Αθανάσογλου ή η «Ελληνική Ταπητουργία» των Κιρκίνη-Φουστάνου), που αποτελούσαν πόλους έλξης χιλιάδων φτηνών

εργατικών χεριών όχι μόνο από την Νέα Ιωνία και την ευρύτερη περιοχή, αλλά και από ολόκληρη την Ελλάδα.

Σε μία έκταση εκατό περίπου στρεμμάτων, στο λεγόμενο βιομηχανικό πάρκο της Ελευθερούπολης υπήρχαν βιομηχανικά συγκροτήματα που εκτός από τις εκατοντάδες των ιστών, τα βαφεία, τα φινιριστήρια, τα πλυντήρια και τους υδατόπυργους διέθεταν ιατρεία, εργατικές κατοικίες για περισσότερες από τριακόσιες οικογένειες και μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, όχι μόνο για τις ίδιες τις εγκαταστάσεις, αλλά και για ένα μεγάλο μέρος του συνοικισμού.²¹⁹

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα στη Νέα Ιωνία κατά την Κατοχή

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. Εργάτες	176
2. Εργατικοί	24
Σύνολο	200
ΓΕΩΡΓΙΑ	
3. Γεωργοί	1
4. Υλοτόμοι	1
5. Ανθρακωρύχοι	1
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
6. Κτίστες	8
7. Ελαιοχρωματιστές	2
8. Υδραυλικοί	1
9. Εργολάβοι	2
10. Οικοδόμοι	4
11. Ξυλουργοί	10
12. Λεπτουργοί	1
13. Σιδηρουργοί	4
14. Μαρμαράδες	1
15. Πολιτικοί Μηχανικοί	1
16. Αμμοκονιαστές	2
17. Στιλβωτές	2
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ-ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
18. Ράφτες	3
19. Υποδηματοποιοί	12
20. Επιδιορθωτές	1
21. Βιβλιοδέτες	1
22. Σιδερωτές	1
23. Επιπλοποιοί	2
24. Μαρμαρογλύπτες	1
25. Φανοποιοί	1
26. Γανωτές	1
27. Μηχανικοί	1
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
28. Βουτυροποιοί	1
29. Ιχθυοπώληδες	2
30. Γαλακτοπώλες	1

²¹⁹ Σαπουντζάκης (Προλεγόμενα), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ό. π., σ. 19.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
31. Αρτεργάτες	1
32. Λαχανοπώληδες	1
33. Μανάβηδες	1
ΕΜΠΟΡΟΙ	
34. Γυρολόγοι	1
35. Έμποροι	3
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
36. Κουρείς	6
37. Φαρμακοποιοί	1
38. Κτηματομεσίτες	1
39. Παραγγελιοδόχοι	1
40. Σερβιτόροι	1
41. Μάγειρες	6
42. Κηπουροί	1
43. Σωφέρ	1
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
44. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	4
45. Υπάλληλοι	2
46. Οδοκαθαριστές	1
47. Φρεατωρύχοι	1
48. Θυρωροί	1
49. Επιστάτες	
50. Εισπράκτορες λεωφορείων	1
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ	
51. Μουσικοί	1
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	
52. Ναυτικοί	1
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	
53. Επιχειρηματίες	1
54. Γουναράδες	1
55. Κλωστοϋφαντουργοί	1
ΣΥΝΟΛΟ	309

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, εκτός από εργάτες οι θανόντες από πείνα απασχολούνταν στην Κατοχή ως υποδηματοποιοί (12), ξυλουργοί (10), κτίστες (8), κουρείς (6) ή μάγειρες (6) και γίνεται φανερό ότι εκτός από τα επαγγέλματα που σχετίζονταν με την οικοδομή οι άθλιες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα μετά τον πόλεμο και κατά την διάρκεια της Κατοχής είχαν επίπτωση στους περισσότερους τομείς. Η έλλειψη επίσης βασικών ειδών διατροφής (όπως σε γάλα και ψωμί), είχε ως αποτέλεσμα στα θύματα της πείνας να συγκαταλεχθούν γαλακτοπώλες, αρτοποιοί, αλλά και μανάβηδες και ιχθυοπώλες.

Όσον αφορά τα επαγγέλματα των θανόντων από πείνα να αναφέρουμε επίσης ότι δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα σε 45 άνδρες, ενώ 16 φέρουν την ένδειξη «άνεργοι», 51 την ένδειξη «άεργοι» (άνδρες προχωρημένης ηλικίας στην πλειονότητά τους), 1 έχει διπλή επαγγελματική ιδιότητα «εργάτης-κουρέας», 2 είναι συνταξιούχοι, 1 ανάπηρος πολέμου και 5 είναι μαθητές.

Αναφορικά με τις γυναίκες διαπιστώνουμε ότι το 87,1% (εξαιρέσαμε τις 31 ανήλικες) φέρει την ένδειξη «οικιακά», «οικοκυρικά» ή «νοικοκυρά» σε 20 δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα, ενώ 14 είναι εργάτριες (ανάμεσά τους μία ανήλικη 15 ετών), 2 συνταξιούχες, 1 πλύστρα και 1 καλόγρια.

Με τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε από την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της Νέας Ιωνίας καταλήγουμε ότι η πλειοψηφία των θανόντων από πείνα στην Νέα Ιωνία ήταν έγγαμοι άνδρες ηλικίας 60-69 ετών, πρόσφυγες κυρίως από την Σπάρτη της Πισιδίας που ασκούσαν το επάγγελμα του εργάτη.

Παρά το γεγονός όμως ότι η πείνα επέδρασε στην δραματική αύξηση του δείκτη νοσηρότητας και θνησιμότητας στην περιοχή της Νέας Ιωνίας κατά την Κατοχή, όσον αφορά την γεννητικότητα η κατάσταση είναι περισσότερο αισιόδοξη.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 10, στην διάρκεια της κατοχικής περιόδου σημειώθηκαν περισσότερες γεννήσεις σε σχέση με το 1940. Παρά το γεγονός μάλιστα ότι το 1942, τη χρονιά δηλαδή που η θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας αγγίζει το 40,1%, καταγράφεται μείωση των γεννήσεων σε σχέση με το 1941 κατά 13,3%, συγκριτικά με το 1940 καταγράφεται αύξηση της γεννητικότητας κατά 13,2%.

Την «μαύρη», από άποψη αυξημένης θνησιμότητας, χρονιά του 1942 είναι γεγονός ότι καταγράφεται μείωση τόσο του αριθμού των γάμων που τελούνται όσο και των γεννήσεων, όπως φαίνεται και στο σχετικό διάγραμμα, που τα επόμενα δύο χρόνια ωστόσο θα διαδεχθεί αύξηση-«ρεκόρ» του αριθμού γάμων και γεννήσεων για τα δεδομένα του δήμου όσον αφορά την δεκαετία 1934-1944.

Πίνακας 10: Σύνολο γάμων και γεννήσεων στη διάρκεια της Κατοχής στο Δήμο Νέας Ιωνίας

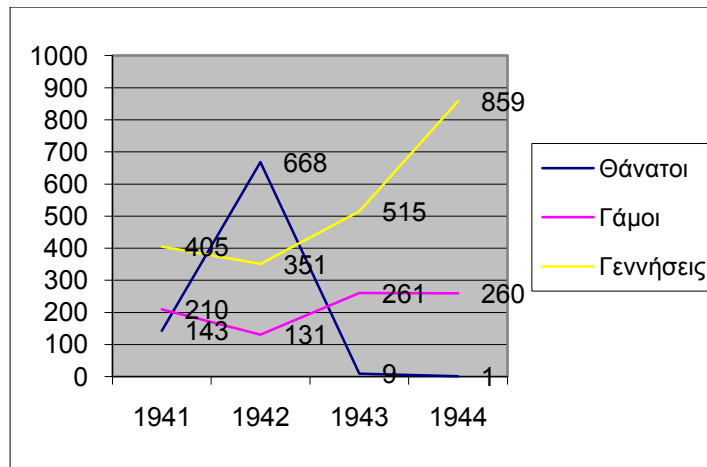
ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1934	116	253
1935	157	373
1936	125	343
1937	188	338
1938	176	312
1939	180	301
1940	152	310
1941	210	405
1942	131	351
1943	261	515
1944	260	859
Σύνολο	1.956	4.360

Παρά λοιπόν τις δυσάρεστες συνέπειες της πείνας και την αυξημένη θνησιμότητα εξαιτίας της, στην διάρκεια της Κατοχής πραγματοποιήθηκαν 2.130 γεννήσεις παιδιών που αντιστοιχούν σε ποσοστό 48,8% σε σχέση με τον συνολικό αριθμό γεννήσεων της περιόδου 1934-’44. Ωστόσο, η μείωση των γεννήσεων που η πείνα (κυρίως) επέφερε το 1942 σε συνδυασμό με την αυξημένη θνησιμότητα αποδεικνύει την επίδραση που είχε στην ψυχολογία του πληθυσμού της Νέας Ιωνίας, μείωση που ευτυχώς όμως διατήρησε τον αριθμό των γεννήσεων σε υψηλότερα επίπεδα από του 1940.

Όπως παραστατικά φαίνεται στο διάγραμμα 3, το 1942, οπότε η θνησιμότητα από πείνα αυξήθηκε κατά 367,1% σε σχέση με το 1941, σημειώθηκε μείωση των γάμων και των γεννήσεων κατά 37,6% και 13,3% αντίστοιχα, μείωση που μεταφράζεται σαν αντίκτυπος του θανατικού στο «δημογραφικό ηθικό» των

κατοίκων της Νέας Ιωνίας, το οποίο αναπτερρώθηκε με την κατακόρυφη πτώση της θνησιμότητας από πείνα (και γενικότερα της θνησιμότητας) το 1943.

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμηλιότητας κατά την Κατοχή στον Δήμο Νέας Ιωνίας

Κεφάλαιο 5^ο

Κοινότητα Νέας Σμύρνης: Η αλληλεγγύη ενάντια στην πείνα

Η εικόνα που παρουσίαζε η περιοχή της Νέας Σμύρνης πριν την εγκατάσταση των προσφύγων είναι εικόνα μιας κατά κύριο λόγο πετρώδους και άγονης περιοχής, που το νότιο μέρος της κατελάμβαναν χωράφια σπαρμένα κυρίως με κριθάρι, που ανήκαν σε Πλακιώτες, ενώ το Β.Α. μέρος ανήκε σε Μπραχαμιώτες κτηματίες.²²⁰

Λίγους μήνες μετά από την μικρασιατική καταστροφή του 1922, αρχίζουν οι πρώτες ενέργειες για τη στέγαση των Σμυρναίων προσφύγων, που επισπεύδονται μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάννης (1923) και την προγενέστερη απόφαση ανταλλαγής πληθυσμών.

Η τελική επιλογή του χώρου από τους Σμυρνιούς δεν είναι τυχαία. Η περιοχή που θα κτισθεί τελικά η Νέα Σμύρνη βρίσκεται κοντά στην Αθήνα και τον Πειραιά συνδεδεμένη οδικά μαζί τους και επιπλέον η αξία της γης δεν είναι μεγάλη ενώ η περιοχή περιλαμβάνεται στο Νέο Σχέδιο Αθηνών». Η Νέα Σμύρνη αρχίζει να οικοδομείται το 1926, οπότε και χτίζονται τα πρώτα σπίτια. Οι πρώτοι κάτοικοι υπό αντίξοες συνθήκες προσπαθούν να αντιμετωπίσουν την ανυπαρξία οποιασδήποτε υποδομής, καθώς και τις αντιδράσεις των πρώην ιδιοκτητών των εκτάσεων.

Στο χρονικό διάστημα των ετών 1933-1940, η Νέα Σμύρνη μεταβάλλεται σε πόλη, το 1934 γίνεται επίσημα Κοινότητα²²¹ και στις παραμονές του πολέμου ο πληθυσμός της ανέρχεται στους 15.114 κατοίκους.²²²

Το 1929 ιδρύθηκε το πρώτο Δημοτικό σχολείο σε μια ξύλινη παράγκα και τέλη της δεκαετίας του '30 δημιουργήθηκε το δεύτερο Δημοτικό σχολείο. Από το 1933 λειτουργεί στην περιοχή τριτάξιο Γυμνάσιο, παράρτημα του Γυμνασίου Καλλιθέας, ενώ την επόμενη χρονιά δημιουργείται το εξατάξιο Γυμνάσιο της «Ευαγγελικής Σχολής». Η ανεπάρκεια της στοιχειώδους εκπαίδευσης σε συνδυασμό με την καλή οικονομική κατάσταση των κατοίκων θα οδηγήσουν στην ίδρυση ιδιωτικών σχολείων στην πόλη (όπως η «Ιωνική Σχολή» και το εκπαιδευτήριο Νεσλιχανίδου), τα οποία θα συμπληρώσουν την εικόνα της σχολικής υποδομής στα τέλη της δεκαετίας του '30.

Στο χώρο του θεάματος λειτουργούν δύο κινηματογράφοι, ένας θερινός (1936) και ένας χειμερινός (1939). Οι μετακινήσεις των κατοίκων γίνονταν από τα λεωφορεία Φαλήρου και Καλλιθέας καθώς και από το τραμ, ενώ από το 1929 υπάρχουν λεωφορεία «Νέας Σμύρνης». Λίγο αργότερα θα προστεθούν και τα κίτρινα λεωφορεία της «Power».

Σε αντίθεση με τις πρώτες κατοικίες του οικισμού, προορισμένες απλώς να στεγάσουν τους ιδιοκτήτες τους, τα σπίτια που χτίζονται στις αρχές της δεκαετίας του '30, στην πλειονότητά τους μονώροφες ή διώροφες κατοικίες, είναι περισσότερο προσεγμένα και πολλά απ' αυτά με αρχιτεκτονικές αξιώσεις.²²³

Στη δεκαετία του '30, και ενώ η πόλη αναπτύσσεται, κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα μαγαζιά. Ήδη στο τέλος της δεκαετίας ένα μικρό τοπικό εμπορικό κέντρο έχει δημιουργηθεί στην ανατολική πλευρά της κεντρικής πλατείας. Λίγα καταστήματα βρίσκονται διάσπαρτα σε όλες τις συνοικίες, με κυριότερες κατηγορίες καταστημάτων τις εξής: Νεωτερισμοί, ψιλικά, ξυλουργικά, είδη επιπλοποιίας, παντοπωλεία, φούρνοι, ζαχαροπλαστεία, εστιατόρια, ταβέρνες, κουρεία, φαρμακεία, τεχνικά και κτηματομεσιτικά γραφεία.

²²⁰ Βασίλης Ανανιάδης, *60χρονα Νέας Σμύρνης, 1929-1989*, 1990, σ. 26.

²²¹ Ανανιάδης, ό. π., σ. 28.

²²² Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

²²³ Ανανιάδης, ό. π., σ. 55.

Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας γίνεται έντονη προσπάθεια από την κοινοτική αρχή και τον τοπικό τύπο (η εφημερίδα «Η Νέα Σμύρνη» είναι η πρώτη που κυκλοφορεί στην πόλη το 1930) για την τόνωση της τοπικής αγοράς καλώντας τους Νεοσμυρνιούς, που μέχρι τότε αγόραζαν όλα τα απαραίτητα από την Αθήνα ή την αγορά της Καλλιθέας, να πραγματοποιούν τις αγορές τους στα καταστήματα της πόλης.²²⁴

Τα χρόνια της Μεταξικής δικτατορίας, από το 1936 μέχρι και τον πόλεμο, συμπίπτουν με μια περίοδο σημαντικής ανάπτυξης της πόλης. Το γεγονός ότι πρόκειται για προσφυγική κοινότητα, με όχι έντονο εργατικό χαρακτήρα, καθιστά την περιοχή της Νέας Σμύρνης προνομιακό πεδίο δράσης για το καθεστώς. Τα οφέλη που προκύπτουν για την πόλη είναι σημαντικά και πραγματοποιούνται ή ολοκληρώνονται έργα υποδομής, χορηγούνται δάνεια και γενικότερα παροχές, που συντελούν στην δημιουργία αξιόλογων ερεισμάτων του καθεστώτος στα μικρομεσαία στρώματα του πληθυσμού της.²²⁵

Στα τέλη Απριλίου του 1941, οι Γερμανοί εγκαθίστανται στη Νέα Σμύρνη καταλαμβάνοντας καίρια σημεία της πόλης. Το Άλσος, ο προαύλιος χώρος της Αγίας Φωτεινής και το γήπεδο του Πανιωνίου αποτελούν την κατοχική περίοδο χώρους στρατωνισμού, ενώ το καλοκαίρι του 1941 το Ιωσηφόγλειο και η κλινική Λιβανού μετατρέπονται από τους Ιταλούς σε στρατιωτικά νοσοκομεία. Τα ωραιότερα σπίτια και δημόσια κτίρια (κατά καιρούς η «Εαγγελική Σχολή» και η «Εστία») επιτάσσονται, κυρίως στις περιοχές της λεωφόρου Συγγρού, Άλσους, Αγίας Φωτεινής, Αιγαίου και Χρυσάκη, ενώ στη στροφή της Νέας Σμύρνης υπάρχει “*posto di blocco*” (σημείο ελέγχου) των Ιταλών, καθώς και η γερμανική Γκεστάπο. Τέλος, αντιαεροπορικά με προβολείς είναι στημένα στο χώρο της Δεξαμενής και του Νεκροταφείου.²²⁶

Οι ρυθμοί ζωής επηρεάστηκαν από την Κατοχή και τις πολλαπλές απαγορεύσεις των κατακτητών, αλλά παράλληλα δημιουργήθηκε μια νέα μορφή επικοινωνίας, προσέγγισης και διασκέδασης της νεολαίας, που βρήκε μεγάλη ανταπόκριση και στην περιοχή της Νέας Σμύρνης: Τα πάρτυ, συγκεντρώσεις δηλαδή σε κάποιο σπίτι, όπου συλλέγονται χρήματα για τον αγώνα και κυρίως διενεργείται «στρατολογία». Με άλλα λόγια, οι παλαιότεροι έρχονται σε επαφή με τους νεότερους και εφ’ όσον αυτοί δείχνουν διάθεση ή έχουν τα απαραίτητα προσόντα για τον αγώνα προτείνονται για μέλη.²²⁷

Τα πάρτυ ως εκδηλώσεις ψυχαγωγίας για τους νέους και τις νέες πραγματοποιήθηκαν κυρίως από το καλοκαίρι του 1942 έως και το τέλος του 1943, οπότε και διοργανώθηκαν εκδρομές σε μέρη κοντινά της Νέας Σμύρνης και πολιτιστικές εκδηλώσεις.²²⁸ Αρχές της ίδιας χρονιάς (και συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1943) η Κοινότητα της Νέας Σμύρνης προάγεται σε Δήμο.²²⁹

Και ενώ η ζωή συνεχίζεται υπό τις κατοχικές συνθήκες, εκτός από την παρουσία των κατακτητών μία επιπλέον απειλή για την ζωή των ανθρώπων θα κάνει αισθητή την εμφάνισή της: Η πείνα, που αν το ανυπόφορο αίσθημά της παραταθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα θα αποβεί μοιραίο.

²²⁴ Ανανιάδης, ό. π., σ. 80.

²²⁵ Ανανιάδης, ό. π., σ. 98.

²²⁶ Ανανιάδης, ό. π., σ. 113.

²²⁷ Αντώνης Δημ. Πανταζής, *Νέα Σμύρνη. Το χρονικό μιας πόλης*, τ. Γ', Ασπασία Αντ. Πανταζή, Νέα Σμύρνη 1993, σ. 145.

²²⁸ Πανταζής, ό. π., τ. Δ', σ. 72.

²²⁹ Βλ. υποσημείωση 103 παρούσας μελέτης σ. 28.

Σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της Νέας Σμύρνης, στην διάρκεια της Κατοχής απεβίωσαν συνολικά **156** άτομα από πείνα. Η περιορισμένη θνησιμότητα στην πολυπληθή Νέα Σμύρνη αποδίδεται στην άμεση κινητοποίηση των κατοίκων για την αντιμετώπιση της πείνας και στο ισχυρό αίσθημα αλληλεγγύης που τους χαρακτήριζε.

Από το φθινόπωρο του 1941, οπότε και παρατηρήθηκε σημαντική έλλειψη τροφίμων, οι Νεοσμυρνιοί άρχισαν να αναζητούν τρόπους εξεύρεσης τροφής. Έτσι, όλα τα άκτιστα οικόπεδα φυτεύτηκαν προκειμένου με τα προϊόντα τους να επιβιώσουν οι κάτοικοι στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, ενώ μέσω της εφημερίδας «Η Νέα Σμύρνη» δημοσιεύονταν σε συνέχειες οδηγίες για την σπορά, καλλιέργεια και λίπανση των λαχανικών που οι οικογένειες φύτευαν σε γλάστρες, κασόνια ή σε τενεκέδες πετρελαίου στα μπαλκόνια, τις ταράτσες και τις αυλές τους.²³⁰

Η κοινή προσπάθεια όμως των κατοίκων έναντι της πείνας και η έντονη φιλανθρωπική τους δράση, που εκδηλώθηκε με εισφορές χρημάτων, όχι μόνο από εύπορους πολίτες, αλλά και από ανθρώπους που πρόσφεραν από το υστέρημά τους, για την οργάνωση και διανομή συσσιτίων σε τουλάχιστον 800 άτομα που είχαν ανάγκη, πραγματικά έσωσαν πολλές ανθρώπινες ζωές. Στην περιοχή της Νέας Σμύρνης λοιπόν πραγματοποιήθηκαν διανομές συσσιτίου από την «Εστία» (με την συμπαράσταση της Εκκλησίας και του Ερυθρού Σταυρού) και την Κοινότητα για όλους όσους αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν μόνοι τους το φαγητό τους, ενώ ειδικά για το παιδί, στο οποίο δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή, λειτούργησαν τα συσσίτια «Σούπα του παιδιού» και «Γάλα του παιδιού».²³¹

Σύμφωνα με τον πίνακα 1, η περιοχή της Νέας Σμύρνης κατά την τετραετία 1941-1944 μετρά συνολικά 1.097 θανάτους και τα δύο πρώτα χρόνια σημειώθηκε, σε σχέση με το 1940, αύξηση του δείκτη της θνησιμότητας κατά 63,4% και 178,2% αντίστοιχα, χρονιές που τα θύματα της πείνας ήταν συνολικά 153.

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής στη κοινότητα Νέας Σμύρνης

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1940	175	
1941	286	+63,4%
1942	487	+70,2%
1943	155	-68,1%
1944	169	+9,03%
Σύνολο	1.272	

Το 1941 τα θύματα της πείνας ήταν 37, ενώ τον επόμενο χρόνο η θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας σχεδόν τριπλασιάστηκε και τα θύματα ανήλθαν στα 116. Για το έτος 1942 δηλαδή καταγράφεται αύξηση της θνησιμότητας από πείνα κατά 213,5% (βλ. πίνακα 2). Το τρίτο έτος της Κατοχής, οπότε οι διατροφικές συνήθειες των πολιτών ήταν σαφώς βελτιωμένες, τα θύματα της πείνας είναι μόλις 3, ενώ η κατοχική περίοδος λήγει για την Νέα Σμύρνη με μηδενικές ανθρώπινες απώλειες από πείνα.

²³⁰ Πανταζής, ό. π., τ. Γ', σσ. 119, 251.

²³¹ Πανταζής, ό. π., τ. Γ', σσ. 119, 204, 223, 230, 235.

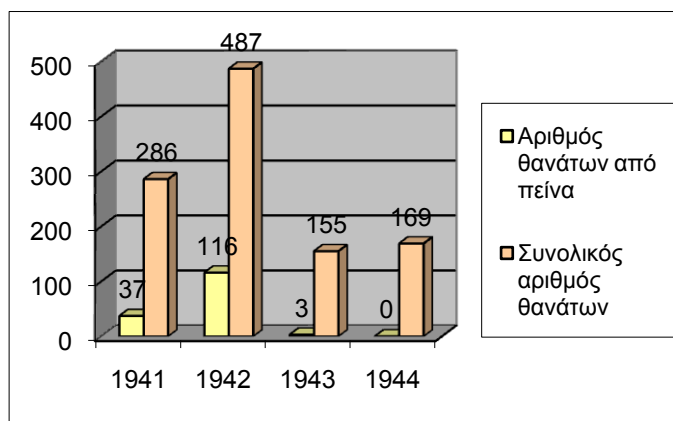
Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Νέας Σμύρνης.

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	37	+213,5% -97,4% -100%
1942	116	
1943	3	
1944	0	
Σύνολο	156	

Αν λάβει κανείς υπ' όψιν του μόνο το επόμενο διάγραμμα εύλογα θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η αυξημένη θνησιμότητα στην κοινότητα Νέας Σμύρνης την περίοδο της Κατοχής ελάχιστα οφείλεται στην πείνα καθώς οι θάνατοι που προκλήθηκαν εξαιτίας της αφορούν μόνο το 17,9% και 35,8% του συνολικού αριθμού θανάτων για τα έτη 1941 και 1942 αντίστοιχα.

Η ενδελεχής όμως επεξεργασία των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου φανερώνει ότι η πείνα-η κύρια υπαίτια για την αύξηση της θνησιμότητας στην Νέα Σμύρνη την κατοχική περίοδο- στην πραγματικότητα είναι υπεύθυνη για πολύ περισσότερους θανάτους, όπως για παράδειγμα για όσους αποδόθηκαν σε εντερικές και στομαχικές παθήσεις, ανεξάρτητα αν επιλέξαμε να συμπεριλάβουμε στην μελέτη μόνο όσες υποδεικνύουν άμεσα την πείνα ως υπεύθυνη για τον θάνατο με όρους όπως «ασιτία» ή έμμεσα με όρους όπως που να την υπονοούν χωρίς να υπάρχουν περιθώρια αμφιβολίας ότι αυτή ευθύνεται για την πάθηση που τελικά οδήγησε στον θάνατο, όπως για παράδειγμα η ασθένεια της πελλάγρας, που ως γνωστόν οφείλεται σε αβιταμίνωση προκληθείσα από έλλειψη στοιχειωδών βιταμινών που βρίσκονται στο γάλα ή το κρέας.²³²

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

²³² «Η πείνα και οι στερήσεις δεν φέρνουν μόνο τρομακτική εξάντληση. Φέρνουν και την πελλάγρα. Τη νόσο που οφείλεται κυρίως στην πλήρη έλλειψη της βιταμίνης B₆, η οποία και δημιουργεί τρομακτικές πληγές στα πόδια και στα χέρια»: Φωτογραφικό λεύκωμα Κατοχής, Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα (Α. Ε. 562, ΦΑΚ. 17), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη. Ο Ευάγγελος Παπαστράτος, αναφέρει επίσης πως μεταξύ των ασθενειών που προκαλούσε ο υποσιτισμός (όπως σκορβούτο) ήταν και η πελλάγρα: Παπαστράτος, ό. π., σ. 184.

Τα δύο τελευταία έτη της κατοχικής περιόδου, όπως μπορούμε να διακρίνουμε στο διάγραμμα, η θνησιμότητα μειώνεται. Συγκεκριμένα, ο δείκτης θνησιμότητας μειώνεται κατά 68,1% το 1943 και κατά 58,4% το 1944 σε σχέση με το 1942 (τη χρονιά με την μεγαλύτερη θνησιμότητα), αποτέλεσμα της αντιμετώπισης της πείνας, η οποία περιορίζεται στο να μετρά μόνον τρία θύματα τα δύο αυτά έτη. Η αυξημένη θνησιμότητα του 1944 σε σχέση με το 1943 είναι αποτέλεσμα των Δεκεμβριανών (κυρίως), οπότε πολλοί απεβίωσαν από βομβαρδισμούς και θανατηφόρα τραύματα από πυροβόλα όπλα.

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου των ετών 1941-'44 της Κοινότητας Νέας Σμύρνης έδειξε ότι το πρώτο καταγεγραμμένο θύμα από «ασιτία», σύμφωνα με την ιατρική γνωμάτευση, φέρει ημερομηνία θανάτου την 7^η Νοεμβρίου 1941 και πρόκειται για άνδρα ηλικίας 70 ετών, γεννημένο στην Μυτιλήνη και εργάτη στο επάγγελμα.

Τον πρώτο μήνα που η πείνα άρχισε την δολοφονική της επίθεση στην περιοχή της Νέας Σμύρνης, τον Νοέμβριο του 1941, αφαίρεσε την ζωή σε 14 άτομα και τον τελευταίο μήνα του ίδιου έτους σε 9 περισσότερα, μετρώντας συνολικά για το πρώτο έτος της Κατοχής 37 θύματα. Αν και ο Ιανουάριος του 1942 είναι ο μήνας με τις περισσότερες ανθρώπινες απώλειες της τετραετίας, από τον επόμενο μήνα ο αριθμός των θυμάτων από πείνα αυξομειώνεται συνεχώς και τελικά από τον Ιούλιο του ίδιου έτους ο αριθμός αυτός είναι μικρότερος της δεκάδας.

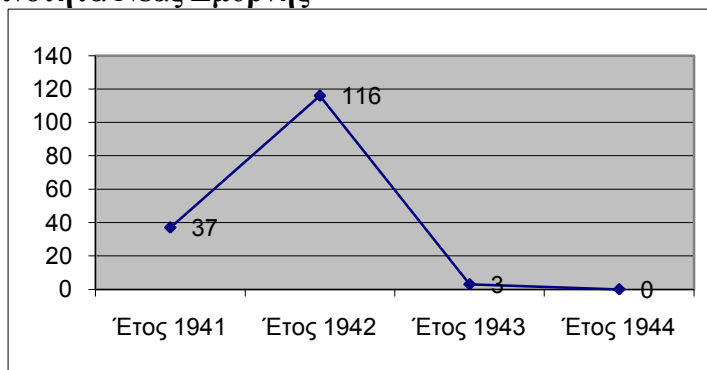
Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Νέας Σμύρνης

	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιουλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941											14	23	37
1942	27	20	17	7	9	13	8	1	3	7	3	1	116
1943	1					1						1	3
1944													0
Σύνολο													156

Οι περισσότεροι θάνατοι που προκλήθηκαν από την πείνα σημειώθηκαν στην Νέα Σμύρνη το διάστημα Νοέμβριος 1941-Μάρτιος 1942, οπότε και απεβίωσε το 64,7% του συνολικού αριθμού θανόντων, και συγκεκριμένα 101 άνθρωποι, ενώ ολόκληρο το 1942, χρονιά που η θνησιμότητα εξαιτίας της «μαύρης νόσου» παρουσίασε κατακόρυφη αύξηση σε σχέση με το 1941 (βλ. επόμενο διάγραμμα) και σχεδόν τριπλασιάστηκε, πέθαναν από πείνα οι 116 από τους συνολικά 156 θανόντες, που μεταφράζεται σε ποσοστό 74,3% του συνολικού αριθμού θανόντων.

Την κατακόρυφη όμως αυτή αύξηση των θυμάτων της πείνας κατά το 1942 διαδέχθηκε κατακόρυφη πτώση τα επόμενα έτη, πτώση που είχε ήδη όμως ξεκινήσει κατά την διάρκεια του 1942, όπως μαρτυρά ο παραπάνω πίνακας.

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

Σύμφωνα λοιπόν με την αποδελτίωση, το έτος στη διάρκεια του οποίου καταγράφηκαν οι περισσότεροι νεκροί από πείνα στη Νέα Σμύρνη ήταν το **1942**, ο μήνας με τους περισσότερους νεκρούς ήταν ο **Ιανουάριος του 1942**, ενώ η ημερομηνία κατά την οποία σημειώθηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα (τέσσερις στον αριθμό) ήταν η **29^η Ιανουαρίου 1942**.

Σύμφωνα με τον επόμενο πίνακα, η πλειοψηφία των θυμάτων της πείνας στην Νέα Σμύρνη, και συγκεκριμένα το 62,8%, είναι αρσενικού φύλου, ενώ το 37,2% είναι θηλυκού. Μάλιστα, το 1941 το 78,3% των θανόντων είναι άντρες, ενώ το 1943 το θηλυκό φύλο δεν «προσέφερε» στην πείνα κανένα θύμα.

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην Κατοχή, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Νέας Σμύρνης

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	29	66	3	0	98
Θηλυκό	8	50	0	0	58
Σύνολο	37	116	3	0	156

Η πλειοψηφία λοιπόν των θανόντων από πείνα ήταν άνδρες, και όπως προκύπτει από τον επόμενο πίνακα, το 27,5% ήταν ηλικίας 60-69 ετών και ακολουθούσαν με ποσοστό 22,4% μεσήλικες άνδρες ηλικίας 50-59 ετών.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	1	1			2	6	10	7	2	29
1942	8	4	4	4	4	16	15	9	2	66
1943			1				2			3
1944										0
Σύνολο	9	5	5	4	6	22	27	16	4	98
Ποσοστό	9,18%	5,1%	5,1%	4%	6,12%	22,4%	27,5%	16,3%	4%	100,0%

Ενώ οι περισσότεροι άνδρες θανόντες ήταν ηλικίας 60-69 ετών, η πλειοψηφία των γυναικών που απεβίωσε από πείνα στην Νέα Σμύρνη ήταν κατά μία δεκαετία μεγαλύτερες σε ηλικία. Πιο συγκεκριμένα, το 39,6% ήταν ηλικίας 70-79 ετών και ακολουθούσαν με ποσοστό 17,2% μεσήλικες γυναίκες ηλικίας 50-59 ετών.

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941		1			1	2		3	1	8
1942	3		1	3		8	9	20	6	50
1943										0
1944										0
Σύνολο	3	1	1	3	1	10	9	23	7	58*
Ποσοστό	5,17%	1,72%	1,72%	5,17%	1,72%	17,2%	15,5%	39,6%	12%	100,0%

Οι γυναίκες λοιπόν που απεβίωσαν από πείνα ήταν μεν λιγότερες από τους άνδρες, αλλά ήταν μεγαλύτερες σε ηλικία απ' αυτούς. Μάλιστα το μεγαλύτερο σε ηλικία θύμα της πείνας στην Νέα Σμύρνη ήταν μια γυναίκα ηλικίας 92 ετών.

Παρατηρώντας τα στοιχεία που αποκομίζουμε από τους δύο παραπάνω πίνακες καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αρχικά η πείνα εξόντωσε άτομα που βρίσκονταν σε προχωρημένη ηλικία, και άρα περισσότερο ευάλωτα σε ασθένειες. Έτσι, κατά τους δύο τελευταίους μήνες του 1941 που η πείνα ταλαιπώρησε τους Νεοσμυρνιούς απεβίωσαν εξαιτίας της 4 γυναίκες άνω των 70 ετών και 19 άνδρες άνω των 60 ετών.

Το 1942 όμως που η πείνα απариθμεί και τα περισσότερα θύματά της, σ' αυτά συγκαταλέγονται και νεαρότερα άτομα. Μάλιστα, από τα 16 ανήλικα παιδιά που απεβίωσαν από πείνα (ποσοστό 10,2% του συνολικού αριθμού θανόντων) ηλικίας έως και 17 ετών, τα 13 (με τα αγόρια να υπερέχουν αριθμητικά) απεβίωσαν τον δεύτερο χρόνο της Κατοχής. Το μικρό ποσοστό «συμμετοχής» των ανήλικων παιδιών στο θανατικό οφείλεται στις προσπάθειες των πολιτών της Νέας Σμύρνης να προστατεύσουν το παιδί φροντίζοντας μέσω συσσιτίων για την διατροφή του.

Όπως διαβάζουμε στον τοπικό τύπο, «*Η Νέα Σμύρνη χάρις εις τας μεγάλους της φιλανθρώπους επροστάτευσε το παιδί πρώτη και περισσότερο όλων*».²³³ «*Χαρακτηριστική και κατ' εξοχήν πρόσφορος υπήρξεν η μέριμνα η οποία επεδείχθη για το παιδί κατά το 1942[...]. Ανεδείχθη εις πρωτεύουσαν θέσιν από την αδελφοσύνην της τελευταίας ταύτης περιόδου. Η δε Νέα Σμύρνη πλειοδοτούσα, την κατέστησε περίοπτον αυτήν την θέσιν. Το σύνθημα “όλα για το παιδί” έγινε κοινόν έμβλημα και απτή πραγματικότης για την Νέα Σμύρνη και κανείς δεν έμεινε που να μην πιαστεί εις τον χορόν του μεγαλύτερου αλτρουισμού και της πιο ευγενικής αμμίλλης για την τροφή και την χαρά των μικρών παιδιών. Το 1942 υπήρξεν έτος μεγάλων απαιτήσεων και θυσιών για το παιδί. Αλλά τώρα με το πέρασμά του, δυνάμεθα να είπωμεν, ειδικώς δια την Νέα Σμύρνην, ότι υπερέβαλλεν εαυτόν εις απόδοσιν*».²³⁴

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο ζήλος και το ενδιαφέρον των πολιτών της Νέας Σμύρνης για τα μικρά παιδιά, τα πιο ανυπεράσπιστα πλάσματα, και η κοινή τους προσπάθεια να προστατευθεί και να διασωθεί «το μέλλον» του τόπου τους ερμηνεύουν το μικρό ποσοστό θνησιμότητας που αντιπροσωπεύουν στο θανατικό της πείνας. Ωστόσο, το μικρότερο σε ηλικία θύμα της πείνας στη Νέα Σμύρνη ήταν ένα κοριτσάκι ηλικίας 7 μηνών, αγνώστων λοιπών στοιχείων, που βρέθηκε εγκαταλελειμμένο σε κτήμα της περιοχής με εμφανή τα σημάδια της πελλάγρας στο σώμα του.

Σύμφωνα με τον πίνακα 7, οι περισσότεροι από τους θανόντες, και των δύο φύλων, που απεβίωσαν από πείνα στη Νέα Σμύρνη ήταν έγγαμοι (ποσοστό 78,3% του συνόλου), και ακολουθούσαν με ποσοστό 18,8% οι άγαμοι. Έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι κατά την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της Νέας Σμύρνης δεν συναντήσαμε περιπτώσεις χηρείας προφανώς λόγω υποκαταγραφής εκ μέρους των ληξιαρχών.

²³³ 'Η προστασία των παιδων', *Η Νέα Σμύρνη*, Σάββατο, 18/7/1942.

²³⁴ 'Η άμιλλα της φιλανθρωπίας και η προσπάθεια για το παιδί', *Η Νέα Σμύρνη*, Σάββατο, 2/1/1943.

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα στη Νέα Σμύρνη

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	4	10	1		15
Άγαμες	1	11	0		12
Σύνολο	5	21	1		27
Έγγαμοι	24	44	2		70
Έγγαμες	7	35	0		42
Σύνολο	31	79	2		112
Χήροι					
Χήρες					
Σύνολο					
Δεν αναγράφεται		4			4
Σύνολο	36*	104*	3	0	143*

*Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στους 143 νεκρούς, εξαιρώντας δηλαδή τα 13 ανήλικα (3 ανήλικα φέρουν την ένδειξη άγαμοι), και όχι στους 156 νεκρούς.

Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, οι περισσότεροι θανόντες από πείνα ήταν πρόσφυγες από την Μ. Ασία (κυρίως από την Σμύρνη), την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο. Συγκεκριμένα, ένας στους δύο θανόντες (ποσοστό 50,6% του συνόλου) ήταν πρόσφυγας. Δεύτερους στην λίστα των θανόντων από πείνα εντοπίζουμε όσους ήταν γεννημένοι στην Αττική, χωρίς ωστόσο κάποιο από τα θύματα να ήταν «γέννημα-θρέμμα» από την Νέα Σμύρνη. Τέλος, σύμφωνα με την αποδελτίωση 11 άτομα είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό σε χώρες όπως Αίγυπτο, Ρωσία, Αμερική.

Πίνακας 8: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	22	57			79
Αττική*	3	18	1		22
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	2	11			13
Νησιά	6	8	2		16
Εξωτερικό	1	10			11
Δεν αναγράφεται	3	12			15
Σύνολο	37	116	3	0	156

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Νέα Σμύρνη	0	0	0	0	0

Σχετικά με τον τόπο θανάτου όσων απεβίωσαν από πείνα στην περιοχή της Νέας Σμύρνης, γνωρίζουμε πως το 15,3% των θανόντων (για την ακρίβεια 24 θανόντες) δεν απεβίωσε στην οικία του, αλλά εντοπίστηκε σε κάποιον από τους

δρόμους της περιοχής (12 θύματα), στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας των Αγίων Αναργύρων (3 θύματα), σε ρέμα ή σε κτήμα της περιοχής (2 θύματα), στο Γηροκομείο (2 θύματα). Τέλος, 5 θύματα αγνώστων στοιχείων (μεταξύ των οποίων 3 αγοράκια επτά και τεσσάρων ετών) βρέθηκαν εγκαταλελειμμένα στο χώρο του Νεκροταφείου.

Εκτός από την εικόνα πεθαμένων από πείνα ανθρώπων στους δρόμους, συνηθισμένη ήταν επίσης η εικόνα ανθρώπων παρατημένων στα Νεκροταφεία καθώς ο θάνατος κάποιου αποτελούσε τον «μεγαλύτερο μπελά»²³⁵ για τους συγγενείς του. Πολλοί μετέφεραν τους πεθαμένους συγγενείς τους κρυφά μέχρι το Νεκροταφείο προκειμένου να μην δηλώσουν τον θάνατό τους είτε για να κάνουν χρήση του δελτίου τροφίμου τους, είτε για να γλιτώσουν το κόστος της κηδείας που για τους περισσότερους ήταν αφόρητο. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην παρούσα μελέτη, ήταν πολύ συνηθισμένο το θέαμα μητέρων που μετέφεραν στο Νεκροταφείο τα νεκρά παιδιά τους και τα εγκατέλειπαν χωρίς κλάματα για ταφή, σπεύδοντας να συνεχίσουν την επαιτεία τους ώστε να εξασφαλίσουν λίγη τροφή στα υπόλοιπα ετοιμοθάνατα παιδιά τους.²³⁶

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στη Νέα Σμύρνη

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. Εργάτες	26
2. Εργατικοί	3
Σύνολο	29
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
3. Κτίστες	3
4. Ελαιοχρωματιστές	1
5. Υδραυλικοί	2
6. Εργολάβοι οικοδομών	1
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ-ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
7. Ράφτες	1
8. Υποδηματοποιοί	1
9. Καλαθοπλέκτες	1
10. Κορνιζοποιοί	1
11. Καροποιοί	1
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
12. Ζαχαροπλάστες	1
13. Κρεοπώληδες	1
14. Καπνοπώληδες	1
15. Αρτοποιοί	1
16. Οπωροπώληδες	1
ΕΜΠΟΡΟΙ	
17. Μικροπωλητές	1
18. Έμποροι	2
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
19. Κουρείς	5
20. Μεσίτες	1

²³⁵ Αναφέρεται στο Mazower, ό. π., σ. 67.

²³⁶ Βλ. παρούσα μελέτη σ. 23.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
21. Ξεναγοί	1
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
22. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	2
23. Υπάλληλοι	2
24. Λογιστές	1
25. Χημικοί	1
26. Εισπράκτορες λεωφορείων	1
27. Ιεροτελεστές	1
ΣΥΝΟΛΟ	64

Όπως φαίνεται στον πίνακα 9, από τους 98 άνδρες θανόντες από πείνα στην Νέα Σμύρνη αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα στους 64, εκ των οποίων η πλειοψηφία, δηλαδή το 45,3%, απασχολούνταν ως εργάτες.

Παρά το γεγονός ότι η Νέα Σμύρνη τη χρονική περίοδο που μελετάμε δεν ήταν μια πόλη με έντονο εργατικό χαρακτήρα (ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '30 άλλωστε, η πλειοψηφία του πληθυσμού της είναι κυρίως υπάλληλοι που εργάζονται στην Αθήνα και τον Πειραιά, ενώ οι εργάτες της είναι λιγότεροι σε αναλογία και κατοικούν κυρίως στις ακραίες συνοικίες της) οι περισσότεροι από όσους θανόντες αναγραφόταν επαγγελματική ιδιότητα απασχολούνταν ως εργάτες, και το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι ο εργατικός κόσμος «πλήρωσε» το βαρύ τίμημα της οικονομικής κρίσης και «προσέφερε» στην πείνα τα περισσότερα θύματα.

Εκτός από εργάτες λοιπόν οι κάτοικοι της Νέας Σμύρνης που έχασαν την ζωή τους από την πείνα απασχολούνταν επίσης στην οικοδομή, ήταν τεχνίτες ή υπάλληλοι, έμποροι και προμηθευτές τροφίμων ή απασχολούνταν στην παροχή διαφόρων υπηρεσιών. Τέλος, σε 22 άνδρες θανόντες δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα, καθώς οι περισσότεροι είναι ηλικιωμένοι ή αγνώστων στοιχείων, ενώ δύο ανήλικοι ήταν μαθητές.

Από τα 58 θύματα της πείνας θηλυκού φύλου, οι 33 φέρουν την ένδειξη «οικιακά», μία ανήλικη ήταν μαθήτρια, ενώ σε 21 γυναίκες (στην πλειονότητά τους ηλικιωμένες ή αγνώστων στοιχείων) δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα.

Στην Νέα Σμύρνη λοιπόν η πλειοψηφία των θυμάτων της πείνας ήταν γένους αρσενικού, πρόσφυγες κυρίως από την Σμύρνη της Μικράς Ασίας, έγγαμοι και απασχολούνταν ως εργάτες. Η πείνα, που στην Νέα Σμύρνη έγινε περισσότερο αισθητή τους δύο τελευταίους μήνες του 1941 και τους τρεις πρώτους μήνες του 1942, ήταν άμεσα ή έμμεσα υπεύθυνη για την αυξημένη θνησιμότητα των ετών 1941 και 1942 και επιπλέον η κύρια αιτία για την μείωση των γεννήσεων κατά 35% και 43% τον πρώτο και δεύτερο χρόνο της Κατοχής αντίστοιχα, σε σχέση με το 1940.

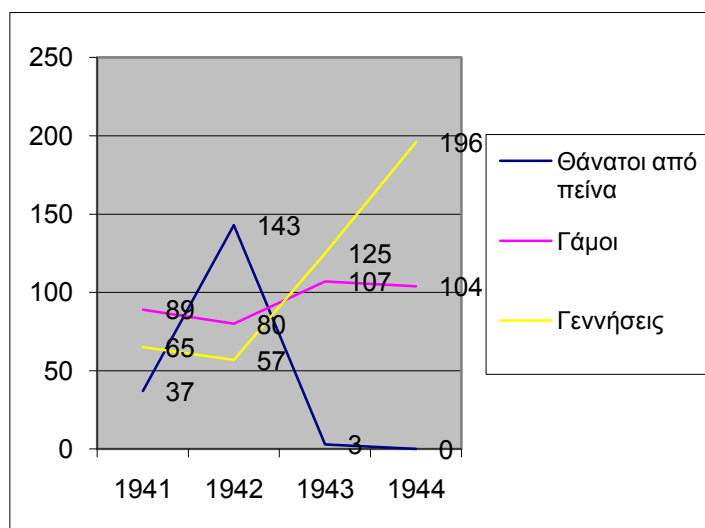
Τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής που η πείνα αποτελεί απειλή για την ανθρώπινη ζωή, στην Νέα Σμύρνη γεννιούνται λιγότερα παιδιά, ενώ το 1943 και ιδιαίτερα το 1944, που ο κίνδυνος της πείνας έχει απομακρυνθεί και η απελευθέρωση είναι πιο κοντά από κάθε άλλη φορά χάρη στις ήττες του Άξονα, σημειώνεται «μπουμ» των γεννήσεων κατά 119,2% και 243,8% αντίστοιχα σε σχέση με το 1942.

Πίνακας 10: Σύνολο γάμων και γεννήσεων στη διάρκεια της Κατοχής στη Κοινότητα Νέας Σμύρνης

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1940	82	100
1941	89	65
1942	80	57
1943	107	125
1944	104	196
Σύνολο	462	543

Η μείωση του αριθμού των γεννήσεων τα έτη 1941 και 1942, αλλά και των τελέσεων γάμων κατά την δεύτερη χρονιά της Κατοχής (οπότε η θνησιμότητα γενικότερα και ειδικότερα η θνησιμότητα από πείνα παρουσιάζουν κατακόρυφη άνοδο) αποτυπώνεται στο τρίτο διάγραμμα, στο οποίο επίσης φαίνεται η κατακόρυφη πτώση της θνησιμότητας από πείνα τα επόμενα έτη, την οποία διαδέχθηκε αλματώδης αύξηση των γάμων και των γεννήσεων.

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμηλιότητας κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Νέας Σμύρνης

Κεφάλαιο 6^ο

Δήμος Περιστερίου: Σημαντικές απώλειες από πείνα

Ευρήματα πιστοποιούν την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή του Περιστερίου πριν από 25 αιώνες. Παραμένει όμως άγνωστο το πότε δημιουργήθηκε το χωριό με το όνομα Περιστέρι. Το παλαιότερο έγγραφο που εντόπισε η μέχρι τώρα έρευνα και αναφέρει το τοπωνύμιο Περιστέρι, φέρει ημερομηνία 27 Δεκεμβρίου 1593.²³⁷ Άγνωστη επίσης παραμένει η προέλευση του ονόματος της περιοχής, η οποία δεν οφείλεται στην ύπαρξη πολλών περιστεριών, αλλά πιθανότατα πρόκειται για τοπωνύμιο αρβανίτικης προέλευσης που δόθηκε από Αρβανίτες καλλιεργητές γης.

Στην τελευταία απογραφή πριν από την έλευση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής (1922), το Περιστέρι είχε μόλις 123 κατοίκους.²³⁸ Το 1925 όμως πραγματοποιήθηκε μαζική εγκατάσταση προσφύγων προκειμένου να στεγαστούν πολλοί απ' όσους για τρία χρόνια φιλοξενούνταν, κάτω από άθλιες συνθήκες, σε σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά καθώς και στο Δημοτικό Θέατρο της Αθήνας.

Τον Ιανουάριο του 1934, οπότε και διεξήχθησαν οι πρώτες δημοτικές εκλογές,²³⁹ το Περιστέρι αποσπάστηκε από τον Δήμο Αθηναίων στον οποίο ανήκε και αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητος Δήμος, στον οποίο προσαρτήθηκαν οι οικισμοί Χρυσάλλίδα, Άνω και Κάτω Γερμανικά, Κτιστά Ποντίων και Αρμενίων. Οι εκλογές ανέδειξαν πρώτο Δήμαρχο Περιστερίου τον υποψήφιο του Λαϊκού Κόμματος και γιατρό στο επάγγελμα, Σταμάτη Καστριώτη.²⁴⁰

Προπολεμικά, στον Δήμο Περιστερίου, ο οποίος κατοικείται κυρίως από πρόσφυγες, λειτουργούν μόλις τρία δημόσια σχολεία με 612, 600 και 300 παιδιά το καθένα και ένα ιδιωτικό στο οποίο φοιτούν 120 παιδιά, ενώ 500 παιδιά στερούνται σχολικής μόρφωσης γιατί τα σχολεία, «αποσαθρωμένες ξύλινες παράγκες», δεν επαρκούν. Το 1939, ιδρύεται νυκτερινή σχολή και στεγάζεται το γυμνάσιο Περιστερίου. Στην περιοχή λειτουργούν επίσης τρεις αθλητικοί σύλλογοι, ενώ το επίκεντρο του καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος στο Περιστέρι βρισκόταν στο θέατρο του Χάχαλη και λίγο πριν τον πόλεμο ξεκίνησε και το θέατρο «Ορφεύς».²⁴¹

Σύμφωνα με την απογραφή του 1940, ο Δήμος Περιστερίου αριθμούσε προπολεμικά 21.537 κατοίκους.

²³⁷ Νίκος Θεοδοσίου, *Το πέταγμα του Περιστερίου*, Ελεύθερος Διάλογος, Περιστέρι 1999, σ. 16.

²³⁸ Θεοδοσίου, ό. π., σ. 17.

²³⁹ Οι δημοτικές εκλογές του 1934 στο Περιστέρι, όπως και σε άλλες περιοχές, πραγματοποιήθηκαν κατόπιν εφαρμογής του νόμου «Περί χωρισμού των προσφυγικών συνοικισμών και προαστείων Αθηνών και Πειραιώς», που δημοσίευσε στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1933 η κυβέρνηση Τσαλδάρη: Λαμπίκης, ό. π., σ. 158. Η απόφαση όμως να αυτονομηθούν οι προσφυγικοί συνοικισμοί προκάλεσε την αντίδραση των προσφύγων, οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν και με ψηφίσματα που εξέδωσαν επιδίωξαν την κατάργηση του νόμου, ο οποίος θεωρούσαν ότι θα επέφερε «τη στέρηση κρατικών πόρων για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και την εγκατάλειψή τους μέσα σε ένα πέλαγος αυτοδιοικούμενης μιζέριας»: Θεοδοσίου, ό. π., σ. 28.

²⁴⁰ Σύμφωνα με τον Θεοδοσίου, ο Δήμαρχος Καστριώτης «απεχθάνονταν τους πρόσφυγες, και αποτελεί παράδοξο το ότι εξελέγη δήμαρχος σε έναν δήμο, όπου το προσφυγικό στοιχείο αποτελούσε τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού» [...]. «Το φοβερό μίσος του για τους πρόσφυγες το εξέδηλωνε με κάθε τρόπο. Τους θεωρούσε λεπρούς». Ο Θεοδοσίου αναφέρει επίσης ότι ο Καστριώτης ήταν από τους πρώτους που έστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον δικτάτορα Μεταξά το 1936, ενώ συνεργάστηκε επίσης επί Κατοχής με τους δωσίλογους, γεγονός που οδήγησε στην εκτέλεσή του από τον ΕΛΑΣ αμέσως μετά την απελευθέρωση: Θεοδοσίου, ό. π., σ. 29.

²⁴¹ Ό. π., Θεοδοσίου, σ. 30.

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου του Δήμου Περιστερίου της περιόδου 1941-1944, έδειξε ότι οι Περιστεριώτες νεκροί-θύματα της πείνας, ανέρχονται σε **611** τον αριθμό.

Μέχρι να κάνει την «εμφάνισή» της η μεγάλη πείνα του χειμώνα 1941-1942, οι κυριότερες αιτίες θανάτου στο Περίστερι, σύμφωνα με την αποδελτίωση που πραγματοποιήσαμε των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου των ετών 1939-1940, ήταν η φυματίωση και ασθένειες όπως εντερίτιδες ή γαστρίτιδες. Όταν αργότερα η πείνα ταλαιπωρούσε τους ανθρώπινους οργανισμούς πολλές από τις ασθένειες αυτές προκλήθηκαν ή επιδεινώθηκαν εξαιτίας της.

Η αύξηση επομένως της θνησιμότητας, ως προς το 1940, ανέρχεται (βλ. Πίνακα 1) σε ποσοστό 160% για το έτος 1941 και σε ποσοστό 273% για το έτος 1942. Και, αν και δεν οφείλεται αποκλειστικά στον υποσιτισμό, πολλοί θάνατοι που αποδόθηκαν σε ασθένειες, όπως οι προαναφερθείσες, στην πραγματικότητα οφείλονταν στην πείνα.

Στον πίνακα που ακολουθεί, παρουσιάζεται η θνησιμότητα του δήμου κατά τη δεκαετία 1934-1944 (από τη χρονιά δηλαδή ίδρυσης του Δήμου μέχρι και το τελευταίο έτος της Κατοχής), στον οποίο παρατηρούμε μία σημαντική αύξηση θανάτων ανάμεσα στο έτος 1940 και 1941. Ενώ δηλαδή το 1940 είχαμε 270 νεκρούς, το 1941 οι θάνατοι ανέρχονται σε 702. Παρατηρείται επομένως μία αύξηση της θνησιμότητας κατά 2,6%, δηλαδή οι νεκροί είναι 432 περισσότεροι, ενώ το 1942 καταγράφηκαν οι περισσότεροι νεκροί της δεκαετίας 1934-1944: 1008 στον αριθμό, δηλαδή 306 περισσότεροι από το 1941 και 738 περισσότεροι από το 1940.

Πίνακας 3: Σύνολο θανάτων τη δεκαετία 1934-1944 στον Δήμο Περιστερίου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1934	168	
1935	222	+32,1%
1936	216	-2,7%
1937	230	+6,5%
1938	229	-0,4%
1939	274	+19,7%
1940	270	-1,5%
1941	702	+160,0%
1942	1008	+43,6%
1943	244	-75,8%
1944	387	+58,6%
Σύνολο	3950	

Παρουσιάζεται δηλαδή το 1942 σε σχέση με το 1940, αύξηση της θνησιμότητας κατά 3,7φορές (+273,3%). Ειδικά για την κατοχική τετραετία, τα έτη 1941 και 1942 η θνησιμότητα παρουσιάζει αυξαντα ρυθμό, το 1943 φθίνει, οι νεκροί δηλαδή είναι 764 λιγότεροι από το 1942, ενώ το 1944 παρατηρείται ξανά αύξηση της θνησιμότητας με τους νεκρούς να ανέρχονται σε 387, 143 δηλαδή περισσότερους σε σχέση με το 1943, αλλά αισθητά λιγότερους σε σχέση με το 1941 (315 λιγότεροι) και το 1942 (621 λιγότεροι). Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι τη στιγμή που το σύνολο των νεκρών κατά την δεκαετία 1934-1944 είναι 3.950, ο αριθμός των νεκρών κατά την κατοχική τετραετία είναι 2.341 (ποσοστό 59% του συνόλου της δεκαετίας).

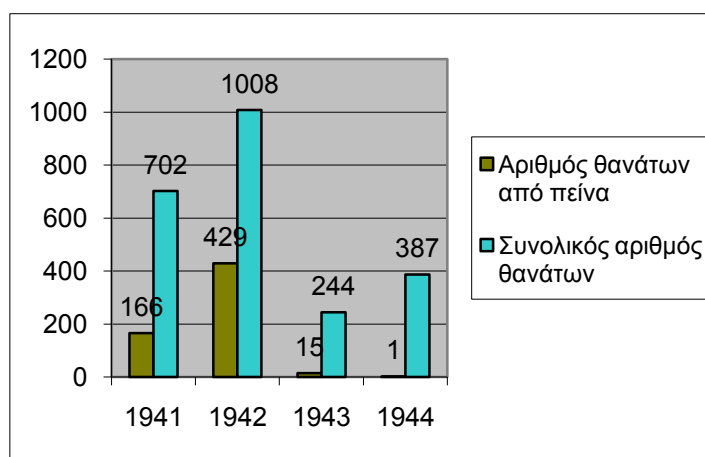
Από τους συνολικά 2.341 θανάτους που καταγράφηκαν στη διάρκεια της Κατοχής στον Δήμο Περιστερίου, οι 611 οφείλονται σε ασιτία (ποσοστό 26%). Αριθμός διόλου ευκαταφρόνητος φυσικά.

Πίνακας 4: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944 στον Δήμο Περιστερίου

ΈΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	166	+158,4% -96,5% -93,3%
1942	429	
1943	15	
1944	1	
Σύνολο	611	

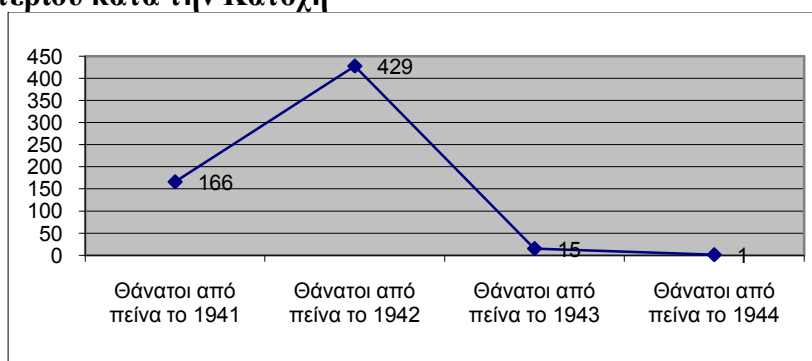
Συνδυάζοντας τις πληροφορίες του παραπάνω πίνακα με εκείνες του διαγράμματος που ακολουθεί, συμπεραίνουμε ότι το 1941 από ένα σύνολο 702 θανάτων, αποδόθηκαν στην πείνα 166 θάνατοι (ποσοστό 23,6% του συνόλου), αριθμός που το 1942 αυξάνεται αισθητά: Ενώ συνολικά απεβίωσαν 1.008 δημότες, 429 θάνατοι (263 δηλαδή περισσότεροι) φέρουν ως αιτία την πείνα (ποσοστό 42,6% του συνόλου). Παρατηρείται δηλαδή για το έτος 1942, μία αύξηση του ποσοστού των νεκρών από πείνα κατά 158,4%.

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στον Δήμο Περιστερίου

Από το προηγούμενο, αλλά και το επόμενο διάγραμμα, φαίνεται καθαρά ότι η χρονιά που ο Δήμος Περιστερίου «θρήνησε» τα περισσότερα θύματα από πείνα ήταν το 1942, οπότε τα θύματα ανήλθαν στα 429 τον αριθμό.

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας από πείνα στον Δήμο Περιστερίου κατά την Κατοχή

Καθώς η απειλή της πείνας, αλλά και το τσουχτερό κρύο που χαρακτήριζε τον χειμώνα του 1941-1942 υποχωρεί, ο αριθμός των νεκρών από πείνα μειώνεται. Οι πιο εξασθενημένοι όμως οργανισμοί έχουν ήδη πεθάνει κατά τα έτη 1941 και 1942, με αποτέλεσμα το 1943 ο αριθμός τους να είναι αισθητά μειωμένος, συμβάλλοντας έτσι στον περιορισμό του αριθμού θανάτων από πείνα κατά το 1943.

Έτσι, το 1943 σε σύνολο 244 θανάτων αποδόθηκαν στην πείνα μόλις 15 θάνατοι, ενώ το 1944 καταγράφηκε μόλις ένας θάνατος λόγω ανεπαρκούς σίτισης, χρονιά που το σύνολο θανάτων ήταν 387, όπως φαίνεται παραστατικά στα διαγράμματα.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 3, ο πρώτος θάνατος από πείνα στο Περιστερι καταγράφηκε τον **Σεπτέμβριο του 1941 (26/9)**, και το πρώτο θύμα της υπήρξε ένας άνδρας 70 ετών γεννημένος στην Αθήνα.

Πίνακας 5: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944

	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιουλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941									1	3	57	105	166
1942	102	89	95	34	21	13	25	12	5	9	13	10	429
1943	5	2	2	1			1	1				2	15
1944										1			1
Σύνολο													611

Τον επόμενο μήνα του ιδίου έτους, τον Οκτώβριο, καταγράφονται τρεις θάνατοι, μιας γυναίκας και δύο ανδρών, (ένας εκ των δύο ρακοσυλλέκτης), οι οποίοι φέρουν ως αιτία «οξεία εντερίτιδα και ανεπάρκεια διατροφής», αλλά και «υποσιτισμό με καχεκτικά οιδήματα».

Τον Νοέμβριο, οι θάνατοι από ασитία αγγίζουν τους 57, και γίνεται πλέον φανερό ότι πρόκειται για τον μήνα στη διάρκεια του οποίου ο υποσιτισμός κάνει αισθητή την παρουσία του στον Δήμο Περιστερίου, ενώ τον τελευταίο μήνα του 1941 και τον πρώτο μήνα εκείνου του σκληρού χειμώνα, τον Δεκέμβριο, 105 δημότες χάνουν την ζωή τους από έλλειψη τροφής, και ο Δεκέμβρης αναδεικνύεται ως ο μήνας με τα περισσότερα θύματα από πείνα (με διαφορά μόλις 3 θυμάτων παραπάνω σε σχέση με τον Ιανουάριο του 1942), στη διάρκεια ολόκληρης της κατοχικής τετραετίας.

Στο Περιστερι, ενώ τον Φεβρουάριο του 1942 συνεχίζεται η μείωση των θανάτων από πείνα, φθάνοντας στους 89 (13 δηλαδή λιγότεροι από τον Ιανουάριο), τον πρώτο μήνα της Άνοιξης, οι θάνατοι από πείνα παρουσιάζουν μία μικρή αύξηση, φτάνουν δηλαδή τους 95, ενώ από τον Απρίλιο έως και τον Ιούνιο του ιδίου έτους μειώνονται συνεχώς και ο αριθμός τους πέφτει στους 13. Τον Ιούλιο παρατηρείται μία μικρή πάλι αύξηση των θανάτων, οι οποίοι αγγίζουν τους 25. Αλλά από τον Αύγουστο του 1942 μέχρι και το τέλος της Κατοχής, ο αριθμός θανάτων από πείνα θα είναι μικρότερος και σταθερά μειούμενος. Όπως διαπιστώνουμε από τον παραπάνω πίνακα, τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1943, μετά από 10 δηλαδή συνεχόμενους μήνες, ο αριθμός των θανάτων από πείνα παύει να έχει δύο ψηφία και «πέφτει» κάτω από τους δέκα.

Το έτος 1941 λοιπόν καταγράφονται 166 θάνατοι από πείνα, οι οποίοι συντελέστηκαν στη διάρκεια του τετραμήνου Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος. Και ενώ το 1942 καταγράφηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα για όλη την κατοχική τετραετία (429 συνολικά), το 1943 οι θάνατοι από ασитία παρουσιάζουν κατακόρυφη πτώση (μετά την ανοδική πορεία τους από το 1941 στο 1942), και αριθμούν μόλις 15 συνολικά, ενώ από την αποδελτίωση πέντε μηνών στη διάρκειά του δεν προέκυψαν

θάνατοι που να φέρουν ως αιτία τους την ασιτία. Χαρακτηριστικό της μείωσης των θανάτων από πείνα κατά το 1943, είναι ότι ο μήνας που καταγράφηκαν οι περισσότεροι θάνατοι είναι ο Ιανουάριος με πέντε μόλις θύματα, ενώ τον Φεβρουάριο, Μάρτιο και Δεκέμβριο περιορίζονται στα δύο και οι μήνες Απρίλιος, Ιούλιος και Αύγουστος έχουν από ένα θύμα ασιτίας.

Το τέταρτο κατοχικό έτος, ουσιαστικά παύουμε να μιλάμε για θανάτους από πείνα, καθώς η επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού είχε βελτιωθεί αισθητά, και έτσι καταγράφεται μόλις ένας θάνατος, που είναι και ο τελευταίος της τετραετίας 1941-1944 για τον Δήμο Περιστερίου, και αυτός προέκυψε ύστερα από διάστημα εννέα συνεχόμενων μηνών χωρίς θανάτους οφειλόμενους σε ασιτία. Ο τελευταίος θάνατος από πείνα φέρει ημερομηνία 29 Οκτωβρίου, και θύμα του είναι μία γυναίκα 75 ετών, πρόσφυγας από την Κωνσταντινούπολη. Ενώ λοιπόν το πρώτο θύμα της πείνας στο Περιστερί υπήρξε άνδρας, το τελευταίο ήταν γυναίκα.

Ως εξήγηση για την μείωση των θανάτων από πείνα μπορούμε να επικαλεστούμε την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού στο τέλος του καλοκαιριού του 1942, και ασφαλώς τη συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού. Όσον αφορά τα συσσίτια, στο Περιστερί το πρώτο κέντρο διανομής συσσιτίου με τρόφιμα, που προσέφερε ο Ερυθρός Σταυρός στήθηκε στο χοροδιδασκαλείο «Μπιζού», ενώ ένα άλλο κέντρο συσσιτίου είχε στηθεί στο κέντρο Στρογγυλού. Καθοριστική επίσης υπήρξε η συμβολή των οικογενειών του φαρμακοποιού Κρασιάδη και του γιατρού Παξιμαδά, που προσέφεραν πολλαπλή βοήθεια στους αναξιοπαθούντες Περιστεριώτες.²⁴² Τέλος, οι Περιστεριώτες στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν προέβησαν σε διάφορες κινητοποιήσεις με αξιομνημόνευτη εκείνη του Φεβρουαρίου του 1942, οπότε οι εργάτες στο εργοστάσιο Λαναρά, παρά τις συλλήψεις και τις φυλακίσεις, κέρδισαν καλή διατροφή και ρουχισμό.²⁴³

Ανακεφαλαιώνοντας, υπενθυμίζουμε ότι ο μήνας που το Περιστερί «προσέφερε» στην πείνα τα περισσότερα θύματα ήταν ο **Δεκέμβριος του 1941** (105 θύματα), το έτος με τους περισσότερους συνολικά νεκρούς ήταν το **1942**, ενώ η ημερομηνία που καταγράφηκαν οι περισσότεροι θάνατοι από πείνα ήταν η **4^η Φεβρουαρίου του 1942** με 14 θανάτους.

Όπως προαναφέραμε, η αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου του Δήμου Περιστερίου έδειξε ότι στη διάρκεια 1941-1944 απεβίωσαν 611 δημότες εξαιτίας της πείνας. Πόσοι όμως από αυτούς ήταν άνδρες και πόσοι γυναίκες;

Η απάντηση βρίσκεται στον πίνακα 4, σύμφωνα με τον οποίο, το αρσενικό φύλο είχε περισσότερες απώλειες από το θηλυκό. Πιο αναλυτικά, στη διάρκεια της Κατοχής από τους 611 δημότες που απεβίωσαν από πείνα, οι **368** ήταν **άνδρες** (δηλαδή το 60,2%) και οι **243** **γυναίκες** (ποσοστό 39,8%).

Πίνακας 4: Φύλο θανόντων από πείνα στην Κατοχή στον Δήμο Περιστερίου

Φύλο	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Αρσενικό	115	250	3	0	368
Θηλυκό	51	179	12	1	243
Σύνολο	166	429	15	1	611

Τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής, ο αριθμός των ανδρών που απεβίωσαν εξαιτίας της ασιτίας υπερέχει του αριθμού των γυναικών (115 άνδρες και 51 γυναίκες για το 1941, 250 άνδρες και 179 γυναίκες για το 1942), ενώ το 1943 απεβίωσαν 12

²⁴² Θεοδοσίου, ό. π., σ. 32.

²⁴³ Θεοδοσίου, ό. π.

γυναίκες έναντι 3 ανδρών. Το 1944, τέλος, καταγράφεται ένας μόλις θάνατος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, και αφορά μία γυναίκα.

Ιδιαίτερη σημασία όμως έχει να μελετήσουμε την ηλικία των θυμάτων της πείνας, για την οποία είναι χρήσιμοι οι πίνακες 5 και 6, που ακολουθούν. Σύμφωνα με τους πίνακες λοιπόν, τα περισσότερα θύματα της πείνας, **άνδρες και γυναίκες**, είναι τα ηλικιωμένα άτομα.

Συγκεκριμένα:

- Το μεγαλύτερο ποσοστό θανάτων αντιστοιχεί στην ηλικία 60-69 ετών: 28% στους άνδρες και 26% στις γυναίκες. Δηλαδή, 1 στους 4 θανάτους από πείνα αφορά εξίσου άνδρα ή γυναίκα ηλικίας 60-69 ετών.
- Το ποσοστό θανάτων σε ηλικία 60+ ετών είναι 53,8% (1 στους 2 περίπου) για τους άνδρες και 67,1% (2 στις 3 περίπου) για τις γυναίκες.
- Το ποσοστό θανάτων σε ηλικία 50+ ετών είναι 73,1% (7 στους 10) για τους άνδρες και 80,3% (8 στις 10) για τις γυναίκες.
- Επομένως, όχι μόνο πέθαναν από πείνα λιγότερες γυναίκες από τους άνδρες, αλλά και η ηλικία θανάτου των γυναικών τείνει να είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των ανδρών. Μάλιστα γυναίκες ήταν, (δύο στον αριθμό), και τα μεγαλύτερα σε ηλικία θύματα της πείνας, και συγκεκριμένα 95 ετών.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στον Δήμο Περιστερίου στην Κατοχή

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	4	1	1	6	7	20	35	31	10	115
1942	6	8	9	19	37	51	66	40	14	250
1943					1		2			3
1944										0
Σύνολο	10	9	10	25	45	71	103	71	24	368
Ποσοστό	2,7%	2,4%	2,7%	6,8%	12,2%	19,3%	28,0%	19,3%	6,5%	100,0%

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στον Δήμο Περιστερίου στην Κατοχή

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941	5		1	3	1	5	12	11	13	51
1942	7	2		6	19	27	48	38	32	179
1943	1	1		1	1		3	4	1	12
1944								1		1
Σύνολο	13	3	1	10	21	32	63	54	46	243
Ποσοστό	5,4%	1,2%	0,4%	4,1%	8,6%	13,2%	26,0%	22,2%	18,9%	100,0%

Όπως προκύπτει και από τους δύο προηγούμενους πίνακες, τα παιδιά και γενικότερα τα νεαρά άτομα, δεν «συμμετείχαν» ιδιαίτερα στο θανατικό της πείνας (29 άτομα ήταν ηλικίας έως και 17 ετών), αν και το μικρότερο σε ηλικία θύμα της πείνας είναι ένα αβάπτιστο βρέφος μόλις 23 ημερών.

Από τα στοιχεία που αποκομίσαμε από τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου του Δήμου Περιστερίου, καταλήξαμε ότι τούς ηλικιωμένους άνδρες ακολούθησαν σε

αριθμό θανάτων όχι μητέρες, αλλά επίσης ηλικιωμένες γυναίκες και τελευταία σε αριθμούς τα παιδιά και τα νεαρής ηλικίας άτομα.

Τα θύματα λοιπόν της πείνας στον Δήμο Περιστερίου ήταν οι ηλικιωμένοι άνδρες, τους οποίους ακολούθησαν σε αριθμό ηλικιωμένες επίσης γυναίκες, άνω των 60 ετών και για τα δύο φύλα,²⁴⁴ και τελευταία τα παιδιά (23 από τα οποία ήταν μεταξύ 0-9 ετών), για τα οποία σε διάφορες συνοικίες του Περιστερίου, όπως στον Άγιο Αντώνιο, λειτουργούσαν συσσίτια τα οποία είχαν συσταθεί είτε από τον Ε. Ο. Χ. Α. (Εθνικό Οργανισμό Χριστιανικής Αλληλεγγύης), είτε από την Επιτροπή Προστασίας Παιδιών και Εφήβων, που συστήθηκε στις 27/2/1942 από την Επιτροπή Διανομής Τροφίμων του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού,²⁴⁵ και τα οποία συνέβαλλαν στην προστασία των παιδιών από την πείνα.

Όπως μας πληροφορεί ο παρακάτω πίνακας, και φαίνεται περισσότερο ευδιάκριτα στο διάγραμμα 6, οι άνδρες ήταν πράγματι τα περισσότερα θύματα της πείνας, αλλά πιο συγκεκριμένα οφείλουμε να σημειώσουμε ότι επρόκειτο για έγγαμους άνδρες, τους οποίους ακολουθούν οι έγγαμες και χήρες γυναίκες. Συγκρίνοντας τα δύο φύλα και τους αριθμούς των νεκρών που προσέφεραν στην πείνα, από τους 368 συνολικά άντρες που απεβίωσαν οι 267 (ποσοστό 72,6%), ήταν έγγαμοι, οι 49 (ποσοστό 13,3%) άγαμοι και μόλις 10 (ποσοστό 2,7%) ήταν χήροι. Σχετικά με τις 243 γυναίκες θύματα της αστίας, οι 88 (ποσοστό 36,2%) ήταν έγγαμες, ισάριθμες με τις χήρες και ακολουθούν οι άγαμες, οι οποίες είναι 29 στον αριθμό(ποσοστό 11,9%).

Πίνακας 7: Οικογενειακή κατάσταση των θανόντων από πείνα

Οικογενειακή κατάσταση	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Άγαμοι	19	30	0	0	49
Άγαμες	7	22	0	0	29
Σύνολο	26	52	0	0	78
Έγγαμοι	79	185	3	0	267
Έγγαμες	14	70	4	0	88
Σύνολο	93	255	7	0	355
Χήροι	0	10	0	0	10
Χήρες	22	60	5	1	88
Σύνολο	22	70	5	1	98
Δεν αναγράφεται	25	52	3	0	80
Σύνολο	166	429	15	1	611

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι έγγαμοι άνδρες αποτελούν το μέγιστο ποσοστό θανάτων από πείνα. Αντίθετα, στις γυναίκες, οι μισές που πέθαναν από πείνα είναι κυρίως χήρες, άλλα και άγαμες: Ίσως λόγω μικρότερου κοινωνικού (συγγενικού) δικτύου υποστήριξης για τις «γυναίκες χωρίς άντρα». Ίσως ακόμη επειδή και οι γυναίκες με οικογένεια (αρκετές χήρες) θυσιάστηκαν κι αυτές για τα παιδιά τους.

Από όσα έχουμε μέχρι τώρα αναφέρει, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα κυρίως θύματα της πείνας στον Δήμο Περιστερίου ήταν οι **οικογενειάρχες άνδρες, ηλικίας 60-69 ετών**.

²⁴⁴ Σύμφωνα με την Μπουρνόβα, όσον αφορά τα θύματα της πείνας για τον Δήμο Αθηναίων αυτά ήταν «ηλικιωμένα άτομα, άνδρες άνω των 50, και γυναίκες άνω των 60 ετών»: Μπουρνόβα, ό. π., σ. 63.

²⁴⁵ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, ΦΑΚ. 53, ΕΛΙΑ.

Σύμφωνα με μία έρευνα που φέρεται να έχει πραγματοποιήσει ένας ερευνητής, ο Γρηγόριος Παξιμαδάς, τις παραμονές του πολέμου τα τρία τέταρτα του πληθυσμού του Περιστερίου, ήταν πρόσφυγες. Κατά τον ερευνητή, οι οικογένειες προσφύγων από τη Σμύρνη και τα περίχωρά της ανέρχονται στις 300 περίπου, από την Κωνσταντινούπολη πάνω από 100, όπως και από την Ανατολική Θράκη, από το Ικόνιο 80 και από το Αϊβαλί 20 με 25, ενώ οι Πόντιοι έχουν δικό τους συνοικισμό ο οποίος αριθμεί 100 σπίτια. Σε ξεχωριστό συνοικισμό επίσης ζουν και 100 περίπου οικογένειες Αρμενίων. Εκτός όμως από τους πρόσφυγες, στο Περιστερί, αναφέρει ο ερευνητής, έχουν εγκατασταθεί και εσωτερικοί μετανάστες κυρίως από τη Μάνη, Μεσσηνία, Αρκαδία και Ήπειρο.²⁴⁶

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου του Δήμου Περιστερίου, από τις οποίες οι 24 δεν αναγράφουν τόπο γέννησης των θανόντων, επιβεβαιώνει την ύπαρξη μεγάλου αριθμού προσφύγων από τη Μ. Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο, καθώς όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα και στο σχετικό διάγραμμα, 250 θανόντες (41% του συνόλου) είχαν γεννηθεί στις παραπάνω περιοχές, ενώ μόλις 14 ήταν γεννημένοι στον τόπο όπου διέμεναν, δηλαδή στο Περιστερί, (όπως φαίνεται στο ξεχωριστό πίνακα και οι οποίοι έχουν συνυπολογιστεί στους 105 που είναι γεννημένοι στην Αττική), στην πλειονότητά τους βρέφη και παιδιά.

Μετά τους πρόσφυγες, οι υπόλοιποι θανόντες ισομοιράζονται (με ποσοστό 18% περίπου) σε τρεις κατηγορίες: Νησιά, Ηπειρωτική Ελλάδα, Αττική. Τέλος, να αναφέρουμε ότι ανάμεσα στους νεκρούς από πείνα διαπιστώσαμε και την ύπαρξη 17 ατόμων που είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό, σε χώρες όπως Ρωσία, Βουλγαρία, Αίγυπτο, Τουρκία κ. ά.

Πίνακας 7: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στον Δήμο Περιστερίου

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	55	185	9	1	250
Αττική*	36	66	3		105
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	30	76	1		107
Νησιά	35	72	1		108
Εξωτερικό	7	10	0		17
Δεν αναγράφεται	3	20	1		24
Σύνολο	166	429	15	1	611

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Περιστερί	3	10	1		14

Ο θάνατος, ο οποίος παραμόνευε σε κάθε βήμα, δεν επέλεγε πότε και κυρίως πού θα συναντηθεί με το θύμα του, και γι' αυτό υπήρξαν νεκροί από πείνα στους δρόμους (εικόνα που πρωταγωνιστεί στις αφηγήσεις), στα σπίτια, αλλά και σε νοσηλευτικά ιδρύματα. Πού λοιπόν ο θάνατος «συνάντησε» τους Περιστεριώτες που απεβίωσαν από πείνα;

²⁴⁶ Θεοδοσίου, ό. π., σ. 30.

Από τα 611 θύματα της πείνας στο Περιστέρι μόλις 12 πέθαναν εκτός της οικίας τους, τέσσερα από τα οποία σε νοσηλευτικά ιδρύματα και οκτώ καθ' οδόν. Να σημειώσουμε όμως ότι πέντε από τα οκτώ άτομα που βρέθηκαν σε δρόμο του Περιστερίου φέρουν τον χαρακτηρισμό «άγνωστος-η» (1 άνδρας και τέσσερις γυναίκες).

Ένα επιπλέον στοιχείο που μπορούμε να αντλήσουμε κατά την αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου είναι το επάγγελμα του θανόντος, και έτσι να καταλήξουμε σε εκείνο με το οποίο συνήθιζαν να απασχολούνται οι δημότες του Περιστερίου κατά την Κατοχή. Γι' αυτόν τον λόγο σχηματίσαμε τους δύο επόμενους πίνακες, οι οποίοι παρουσιάζουν τα επαγγέλματα ανδρών και γυναικών θανόντων από πείνα στο Περιστέρι στη διάρκεια της Κατοχής, και τη συχνότητα με τα οποία τα συναντήσαμε κατά την αποδελτίωση.

Αξιοσημείωτο είναι ότι αναφορικά με τις γυναίκες συναντήσαμε μόλις δύο επαγγέλματα, διαφορετικά μεταξύ τους· εκείνο της **ράπτριας** (μία γυναίκα) και εκείνο της **εργάτριας** (δύο γυναίκες), ενώ τα υπόλοιπα 225 γυναίκες-θύματα της πείνας φέρουν είτε την ένδειξη «οικιακά» (217), είτε χαρακτηρίζονται ως μαθήτριες (2), άνεργες (1), ενώ καταγράφονται και δύο γυναίκες επαίτες, όπως φαίνεται στον πίνακα 8.

Πίνακας 8: Συχνότητα επαγγελμάτων γυναικών που πέθαναν από πείνα στον Δήμο Περιστερίου κατά την Κατοχή

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
Οικιακά	217
Ράπτριες	1
Εργάτριες	2
Μαθήτριες	2
Επαίτες	2

Να διευκρινίσουμε τέλος, ότι από τις 243 γυναίκες που απεβίωσαν από πείνα, οι 12 είναι ανήλικες, για 6 γυναίκες δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα, ενώ μία γυναίκα ήταν «άνευ επαγγέλματος».

Σχετικά με τα επαγγέλματα των ανδρών θυμάτων της πείνας, μετράμε 59 διαφορετικές ιδιότητες, όπως φαίνεται στον πίνακα 9 που ακολουθεί, αλλά στην πραγματικότητα είναι λιγότερες, καθώς ίδια επαγγέλματα καταγράφονται με διαφορετικές ονομασίες, όπως το επάγγελμα του μαραγκού το συναντάμε και ως ξυλουργός ή το επάγγελμα του μανάβη, το οποίο καταγράφεται σε άλλη ληξιαρχική πράξη θανάτου ως οπωροπώλης.

Στην κορυφή του πίνακα με τα ανδρικά επαγγέλματα, παρουσιάζουμε εκείνο το οποίο επαγγέλονταν οι περισσότεροι από τους θανόντες στο Περιστέρι. Από τους 368 δηλαδή άνδρες θανόντες από πείνα στον Δήμο Περιστερίου, οι **146** απασχολούνταν ως **εργάτες** (40% του συνόλου), και αποτελούν την πλειοψηφία των θανόντων από πείνα, κάτι το οποίο αποδεικνύει ότι το Περιστέρι, τόσο προπολεμικά όσο και στη διάρκεια της Κατοχής, ήταν (εκτός από προσφυγικός) ένας κατεξοχήν εργατικός δήμος.

Εκτός από εργάτες, σύμφωνα με την αποδελτίωση, πολλοί από τους θανόντες απασχολούνταν και ως υποδηματοποιοί (23), ως κηπουροί (11), αλλά και ως παραγωγοί (8), σιδηρουργοί (7), ελαιοχρωματιστές (7), ράφτες (7), κτίστες (7) ή κουρείς (6).

Πίνακας 9: Συχνότητα επαγγελμάτων ανδρών θανόντων από πείνα στον Δήμο Περιστερίου κατά την Κατοχή

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
1. ΕΡΓΑΤΕΣ	146
ΓΕΩΡΓΙΑ	
2. Γεωργοί	3
3. Κτηματίες	2
4. Παραγωγοί	8
ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ	
5. Κτίστες	6
6. Ελαιοχρωματιστές	7
7. Μαραγκοί	1
8. Ξυλουργοί	5
9. Αμμοκονιαστές	1
10. Μαρμαράδες- Λιθοξόοι	4
11. Λούστροι	1
12. Σοβατζήδες	2
13. Υδραυλικοί	1
ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ-ΤΕΧΝΙΤΕΣ	
14. Ράφτες	7
15. Υποδηματοποιοί	23
16. Χαρτοποιοί	1
17. Παπλωματάδες	1
18. Πεταλωτήδες	1
19. Επιπλοποιοί	3
20. Ταπετσιέρηδες	1
21. Σιδηρουργοί	7
22. Κασσιτερωτές	1
23. Εκδορείς	2
24. Χύτες	1
25. Ανθρακωρύχοι	1
26. Φανοποιοί	2
27. Μηχανικοί	1
28. Κεραμοποιοί	1
29. Ξυλογλύπτες	1
ΤΡΟΦΙΜΑ-ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΕΣ	
30. Οινοπώλες	2
31. Μανάβηδες	2
32. Λαχανοπώληδες	1
33. Γαλακτοπώληδες	1
34. Υδροπώληδες	1
35. Ιχθυοπώληδες	1
36. Κρεοπώληδες	2
37. Οπωροπώληδες	2
ΕΜΠΟΡΟΙ	
38. Μικροπωλητές	4
39. Ψιλικατζήδες	1

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ	
40. Ηθοποιοί	1
41. Μουσικοί	1
42. Οργανοπαίχτες	1
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	
43. Κουρείς	6
44. Σοφέρ-Αυτοκινητιστές	2
45. Κλητήρες	1
46. Καμαρότοι	1
47. Σερβιτόροι	1
48. Κηπουροί	11
49. Καθαριστές	1
50. Μάγειρες	2
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	
51. Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	1
52. Δημόσιοι Υπάλληλοι	2
53. Δημοτικοί Υπάλληλοι	1
54. Ιερείς	1
55. Ταχυδρομικοί Υπάλληλοι	1
56. Υπάλληλοι Σιδηρόδρομου	1
57. Οδοκαθαριστές	3
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	
58. Ναυτικοί	1
59. Αξιωματικοί	1
ΣΥΝΟΛΟ	298

Να σημειώσουμε τέλος ότι από τους 368 θανόντες, δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα στους 6. Εκτός όμως από εκείνους για τους οποίους αναγράφεται κάποιο επάγγελμα υπάρχουν και 6 οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως συνταξιούχοι (μην ξεχνάμε ότι στην διάρκεια της Κατοχής δεν ήταν τακτική η καταβολή των συντάξεων), 1 μαθητής, αλλά και 21 άνεργοι. Δεν απουσιάζουν επίσης οι ρακοσυλλέκτες (6), οι επαίτες (2) και οι άεργοι (13), οι οποίοι μαζί με τους άνεργους, αποτελούν εκείνες τις κατηγορίες των δημοτών που ο θάνατος από πείνα δεν προκαλεί έκπληξη, όπως για παράδειγμα εκείνων που ασχολούνταν με τη γεωργία και τα τρόφιμα γενικότερα.

Τέλος, δεν παραλείψαμε να μελετήσουμε και τη γεννητικότητα του Δήμου Περιστερίου κατά την Κατοχή σε συνάρτηση βέβαια με τον αριθμό των γάμων που τελέστηκαν στη διάρκεια της τετραετίας 1941-1944.

Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, κατά την τετραετία 1941-1944, με εξαίρεση το έτος 1942, οι γάμοι σε σχέση με το έτος 1940, παρουσιάζουν αύξουσα πορεία. Στη διάρκεια της τετραετίας, συντελέστηκαν 734 μυστήρια γάμων, 7 μόλις περισσότερα το 1941 από το 1940, αλλά και 55 λιγότερα το 1942 από το 1940 και 62 λιγότερα από το 1941. Ο μεγάλος δηλαδή λιμός του χειμώνα 1941-1942, είχε ως αποτέλεσμα τη δραματική μείωση των τελέσεων γάμων στον Δήμο Περιστερίου κατά το έτος 1942, οπότε και πραγματοποιήθηκαν 120 γάμοι, αριθμός πολύ κοντά με εκείνον του έτος 1934 (100 γάμοι).

Πίνακας 6: Σύνολο γάμων και γεννήσεων τη δεκαετία 1934-1944 στον Δήμο Περιστερίου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1934	100	256
1935	142	282
1936	151	392
1937	169	389
1938	146	383
1939	183	340
1940	175	340
1941	182	325
1942	120	231
1943	231	353
1944	201	549
Σύνολο	1800	3840

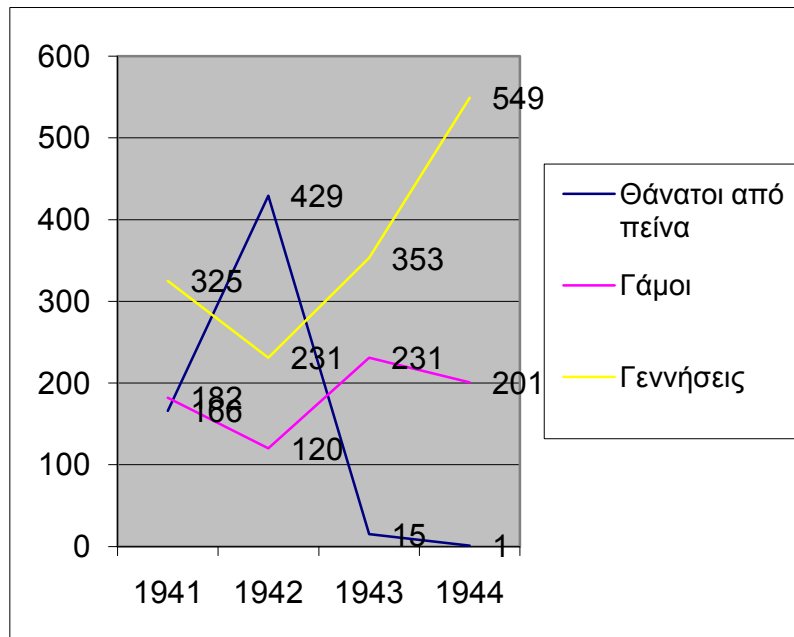
Όταν η πείνα αποτελεί πλέον παρελθόν, το έτος 1943 συντελούνται οι περισσότεροι γάμοι στη διάρκεια της δεκαετίας 1934-1944, (231 στον αριθμό) δηλαδή 111 περισσότεροι από το έτος 1942. Το 1944, κι ενώ η Κατοχή φθάνει στο τέταρτο έτος, ο αριθμός των γάμων μειώνεται κάπως και μετράμε 30 γάμους λιγότερους σε σχέση με το 1942. Στη διάρκεια λοιπόν των δύο τελευταίων ετών της Κατοχής οι γάμοι αυξάνονται, στη διάρκειά τους πραγματοποιούνται οι περισσότεροι γάμοι των ετών 1934-1944, δηλαδή το άθροισμά τους αγγίζει τους 432 γάμους. Ένα άλλο στοιχείο που παρατηρούμε είναι ότι, με εξαίρεση το 1942, τα υπόλοιπα τρία κατοχικά έτη έχουμε αύξηση των γεννήσεων σε σχέση με το 1940.

Σύμφωνα με τον πίνακα 2, την αύξηση των γάμων στον Δήμο Περιστερίου κατά το 1941, δεν διαδέχθηκε ανάλογη αύξηση γεννήσεων. Το αντίθετο μάλιστα. Σε σχέση με το 1940 παρατηρείται μια μικρή μείωση των γεννήσεων, δηλαδή 15 λιγότερες, την οποία θα ακολουθήσει μεγαλύτερη μείωση το επόμενο έτος, το 1942, οπότε καταγράφηκαν 109 λιγότερες γεννήσεις σε σχέση με το 1940 και 94 λιγότερες σε σχέση με το 1941. Εν τούτοις τα δύο τελευταία κατοχικά έτη σημειώθηκε αύξηση των γεννήσεων όχι μόνο συγκριτικά με τα δύο προηγούμενα κατοχικά έτη, αλλά και σε σχέση με το 1940. Από 231 καταγεγραμμένες γεννήσεις το έτος 1942, το 1943 καταγράφονται 353 (122 δηλαδή περισσότερες), ενώ το 1944 παρατηρούμε ότι πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες γεννήσεις της δεκαετίας, δηλαδή 549: σε σχέση με το 1940 καταγράφηκε αύξηση 209 γεννήσεων.

Τι δείχνουν άραγε αυτοί οι αριθμοί; Πιθανότατα ότι η θέληση για ζωή, ακόμη και η ελπίδα, δεν εγκατέλειψαν ακόμη και τους πεινασμένους, παρά τις αντίξοες και δραματικές συνθήκες. Συνθήκες, οι οποίες επηρέασαν βαθύτατα τους ανθρώπους εκείνους, που μόνο «αναίσθητοι» δεν μπορούν να χαρακτηριστούν, όπως δείχνει η σημαντική κάμψη γάμων και γεννήσεων το 1942, οπότε η συνδυασμένη δράση πείνας και ψύχους κατέβαλαν το “δημογραφικό ηθικό” των Περιστεριωτών.

Στον Δήμο Περιστερίου επομένως, την αύξηση των θανάτων από πείνα ακολούθησε μόνο μια εντοπισμένη χρονικά μείωση των γεννήσεων κατά τα έτη 1941-1942, που την διαδέχτηκε θεαματική ανάκαμψη κατά τα δύο τελευταία κατοχικά έτη, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3.

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητα και γαμηλιότητα κατά την Κατοχή στον Δήμο Περιστερίου

Κεφάλαιο 7^ο

Κοινότητα Χαϊδαρίου: Περιοδική θνησιμότητα από πείνα

Το Χαϊδάρι, γνωστό ως δήμος Έρμου κατά την αρχαιότητα, δεν ήταν μόνο ένα σημαντικό πέρασμα μεταξύ Αθηνών και Ελευσίνας, αλλά και η δυτική είσοδος της Αθήνας. Ο δρόμος που συνέδεε το άστυ με το ελευσινιακό ιερό της Δήμητρας ήταν η περίφημη Ιερά Οδός, η οποία διέσχιζε την περιοχή του Χαϊδαρίου.

Στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, η περιοχή του Χαϊδαρίου ήταν σχετικά έρημη καλυμμένη από πυκνά δάση. Μοναδική, αλλά ιδιαιτέρως εξέχουσα εξαίρεση αποτέλεσε η περίφημη μονή Δαφνίου, χτισμένη στη θέση του ναού του Δαφναίου Απόλλωνος.

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η περιοχή κατά τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, καθώς εκεί πραγματοποιήθηκαν δύο σημαντικές μάχες μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων στις 6 και 8 Αυγούστου 1826,²⁴⁷ με πρωταγωνιστές τον Γεώργιο Καραϊσκάκη με τους άτακτους στρατιώτες του και τον Γάλλο αξιωματικό Κάρολο Φαβιέρο, επικεφαλής των δυνάμεων του ελληνικού τακτικού στρατού και του μικρού τάγματος των φιλελλήνων, που αγωνίζονταν να διασώσουν την Ακρόπολη των Αθηνών, την οποία πολιορκούσαν οι τουρκικές δυνάμεις του Κιουταχί.

Η ακριβής τοποθεσία του Χαϊδαρίου όπου έγιναν οι μάχες εντοπίζεται στην περιοχή του Ελαιώνα, στο μεγάλο περιφραγμένο αγρόκτημα, γνωστό ως «Αχερδάρι» (Χαϊδάρι), το οποίο πιθανότατα πήρε το όνομά του, και στη συνέχεια ολόκληρη η περιοχή, από τον επί Τουρκοκρατίας ιδιοκτήτη του Χαϊδάρ πασά.²⁴⁸

Οι συγκρούσεις στο Χαϊδάρι δεν είχαν ούτε νικητές ούτε ηττημένους και, ουσιαστικά, αποτέλεσαν αιτίες σημαντικής φθοράς των δυνάμεων και των δύο παρατάξεων. Οι Έλληνες κατάφεραν μεν να επιτύχουν την ενθάρρυνση των πολιορκημένων της Ακρόπολης, εμποδίζοντας τον Κιουταχί να διαλύσει το ελληνικό στρατόπεδο, παρά την συντριπτική υπεροχή του, αλλά οι Έλληνες οπλαρχηγοί κατέληξαν ότι η αντιμετώπιση των Τούρκων σε πεδινό ανοιχτό χώρο, όπως του Χαϊδαρίου, ήταν άκρως επικίνδυνη.²⁴⁹

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το Χαϊδάρι ήταν μια αραιοκατοικημένη εξοχική περιοχή. Η ίδρυση του Δρομοκαϊτείου Θεραπευτηρίου το 1887 από τον ευεργέτη Γ. Δρομοκαϊτή με καταγωγή από την Χίο, αποτέλεσε την αιτία του σχηματισμού ενός υποτυπώδους οικισμού με πληθυσμό σαράντα ατόμων, στην πλειοψηφία τους Χιώτες, που εργάζονταν στο θεραπευτήριο.

Το 1924 εγκαταστάθηκαν στην περιοχή 54 οικογένειες προσφύγων από την Μικρά Ασία και, αφού έλαβαν κλήρους γης από το ελληνικό κράτος, ίδρυσαν τον συνοικισμό Νέας Φώκαιας Χαϊδαρίου. Η ονομασία του οικισμού δόθηκε προς ανάμνηση της ιστορικής Φώκαιας στη Μικρά Ασία, τόπο προέλευσης πολλών από τους πρόσφυγες που κατέφυγαν στο Χαϊδάρι. Επίσης, ορισμένοι κατάγονταν από το Τσακμακλί, ενώ υπήρχαν και μερικοί από το Σερέκιοϊ, τη Μάκρη και το Αλή Αγά ή Αλαγα.

Ο συνοικισμός άρχισε σταδιακά να αναπτύσσεται. Το 1926 οι Νεοφωκαείς ίδρυσαν ναό αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, καθώς και δημοτικό σχολείο. Παράλληλα, δημιουργήθηκε η Αγροτική Προσφυγική Ομάδα Νέων Φωκαέων με

²⁴⁷ Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Εισαγωγικό σημείωμα» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Χαϊδάρι. Συνάντηση με την ιστορία*, Δήμος Χαϊδαρίου, 2006, σ. 10.

²⁴⁸ Αναστασία Λερίου, «Νεότερη περίοδος: Ο Αγώνας του 1821-Η μάχη του Χαϊδαρίου» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), ό. π., σ. 161.

²⁴⁹ Λερίου, ό. π., σσ. 174-175.

στόχο την προώθηση και την επίλυση των ποικίλων προβλημάτων των προσφύγων του Χαϊδαρίου, καθώς και ο Σύνδεσμος των εν Ελλάδι Νεοφωκαέων Προσφύγων το 1927, που οργάνωνε διάφορες εκδηλώσεις με τα ήθη και τα έθιμα της περιοχής καταγωγής των μελών του.

Στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν και άλλοι πρόσφυγες από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας, κυρίως Πόντιοι, οι οποίοι στη συνέχεια συγκρότησαν εθνικοτοπική κοινότητα και τον Σύλλογο Ποντίων Χαϊδαρίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1928 ο πληθυσμός του Χαϊδαρίου ανερχόταν σε 1.000 κατοίκους.

Η αύξηση του πληθυσμού της περιοχής προκάλεσε την απόσπαση τη περιοχής το 1935 από την Κοινότητα Αιγάλεω και την αναγόρευσή της σε αυτόνομη Κοινότητα, με πρώτο Κοινοτάρχη τον Π. Λυχναρόπουλο.

Το Χαϊδάρι συνέχισε να αναπτύσσεται ταχύτατα έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η περίοδος της γερμανικής κατοχής σχετίζεται άμεσα με το Χαϊδάρι, καθώς στην περιοχή λειτούργησε από τον Σεπτέμβριο του 1943 το μεγαλύτερο ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης της Ελλάδος,²⁵⁰ το οποίο απέκτησε τέτοια τρομακτική φήμη στο λαό που έγινε «*συνώνυμο του Χάρου*», κατά την φράση του Κορνάρου.²⁵¹

Στο Χαϊδάρι, εκτός από τον χώρο του στρατοπέδου, οι Γερμανοί κατέλαβαν αρκετά σπίτια, μεταξύ των οποίων το σπίτι του γιατρού Σκουλικίδη, το οποίο μετέτρεψαν σε έδρα του αρχηγείου τους.

Αν και στην διάρκεια της Κατοχής η ζωή στο Χαϊδάρι κυλούσε μέσα στην αβεβαιότητα και την αγωνία, εξαιτίας κυρίως της τόσο έντονης παρουσίας των Γερμανών στην περιοχή, σύμφωνα με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου της τότε Κοινότητας Χαϊδαρίου, η πλειοψηφία των 5.868 κατοίκων²⁵² δεν ένιωσε το βασανιστικό αίσθημα της παρατεταμένης πείνας (καθώς στην εξοχική τότε τοποθεσία καλλιεργούνταν πολλά κηπευτικά και σιτάρι), και στα θύματά της δεν συγκαταλέχθηκαν παρά μονάχα 13 άτομα.

Την κατοχική περίοδο στο Χαϊδάρι αρμόδια επιτροπή διένειμε γάλα για νήπια μέχρι 6 ετών και λειτούργησαν εστίες συσσιτίου και παραρτήματα της Εθνικής Οργάνωσης Χριστιανικής Αλληλεγγύης. Πολύτιμη ήταν η βοήθεια που προσέφερε στους αναξιοπαθούντες ο γιατρός Γ. Σύγκελλος, ενώ ο Ι. Σιδηρόπουλος προσέφερε αφιλοκερδώς το κατάστημά του για την σίτιση των παιδιών.

Θύματα των ημερών της Κατοχής, εκτός από τους ανθρώπους, υπήρξαν και πολλά από τα πεύκα της περιοχής, τα οποία κόπηκαν για καυσόξυλα κατά τον κρύο χειμώνα του 1941-'42, με εξαίρεση όσα βρίσκονταν μπροστά στα σπίτια που διέμεναν Γερμανοί αξιωματικοί.²⁵³

Από τον επόμενο πίνακα διαπιστώνουμε ότι στην διάρκεια των δύο πρώτων ετών της κατοχικής περιόδου σημειώνεται στο Χαϊδάρι αύξηση της θνησιμότητας κατά 750% και 257,7% σε σχέση με το 1940. Είναι αλήθεια ότι η πείνα ταλαιπώρησε και τον πληθυσμό του Χαϊδαρίου, όμως τα νούμερα των θανόντων που παρουσιάζουν οι δύο επόμενοι πίνακες δεν αφορούν εξ ολοκλήρου τον ντόπιο πληθυσμό. Η πλειοψηφία των θανόντων δηλαδή δεν ήταν κάτοικοι Χαϊδαρίου, αλλά κάτοικοι διαφόρων περιοχών της Αττικής που απεβίωσαν είτε στο Δημόσιο Ψυχιατρείο, είτε στο Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο, με έδρα το Χαϊδάρι, και καταγράφηκαν στα ληξιαρχικά βιβλία της Κοινότητας.

²⁵⁰ Αναστασία Λερίου, «Κατοχή-Εθνική Αντίσταση-Στρατόπεδο Χαϊδαρίου» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), ό. π., σσ. 223-224.

²⁵¹ Βλ. υποσημείωση 47 παρούσας μελέτης, σ. 17.

²⁵² Εθνική Απογραφή του 1940, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

²⁵³ Γεώργιος Φραγκιαδάκης (πατήρ), *Μνήμες. Νέα Φώκαια-Χαϊδάρι*, Χαϊδάρι 1982, σσ. 76, 79.

Πίνακας 1: Σύνολο θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής στη Κοινότητα Χαϊδαρίου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1940	232	+750% -57,9% -83,6% +30,8%
1941	1.972	
1942	830	
1943	136	
1944	178	
Σύνολο	3.348	

Έτσι, από τα 600 θύματα της πείνας που καταγράφονται στα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της περιοχής (βλ. πίνακα 2), μόλις τα 13 κατοικούσαν στο Χαϊδάρι, ενώ τα υπόλοιπα 587 (εκ των οποίων η πλειοψηφία των ανδρών-το 21,1%- ήταν άνδρες ηλικίας 30-39 ετών, η πλειοψηφία των γυναικών-το 14,6%-ήταν επίσης της ίδιας ηλικίας, ενώ το 6,8%-δηλαδή 40 άτομα- ήταν ανήλικα παιδιά ηλικίας έως και 17 ετών) άφησαν την τελευταία τους πνοή κυρίως από «νευρική ή γενική εξάντληση συνεπεία υποσιτισμού» σε ένα από τα δύο προαναφερθέντα νοσηλευτικά ιδρύματα του Χαϊδαρίου.²⁵⁴

Πίνακας 2: Σύνολο θανάτων από υποσιτισμό κατά τα έτη 1941-1944, σύμφωνα με τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων της κοινότητας Χαϊδαρίου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ (%)
1941	330	-19,6% -98,8% -33,3%
1942	265	
1943	3	
1944	2	
Σύνολο	600	

Αν και σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες το Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο δεν αντιμετώπισε επισιτιστικό πρόβλημα και είχε την δυνατότητα να εξασφαλίσει την διατροφή όσων νοσηλεύονταν σ' αυτό (αλλά και πολλών κατοίκων του Χαϊδαρίου) μέσω των προϊόντων που καλλιεργούνταν στα κτήματα και τους λαχανόκηπους του καθώς επίσης και του βουστασίου και χοιροστασίου, η πραγματικότητα είναι τελείως διαφορετική.

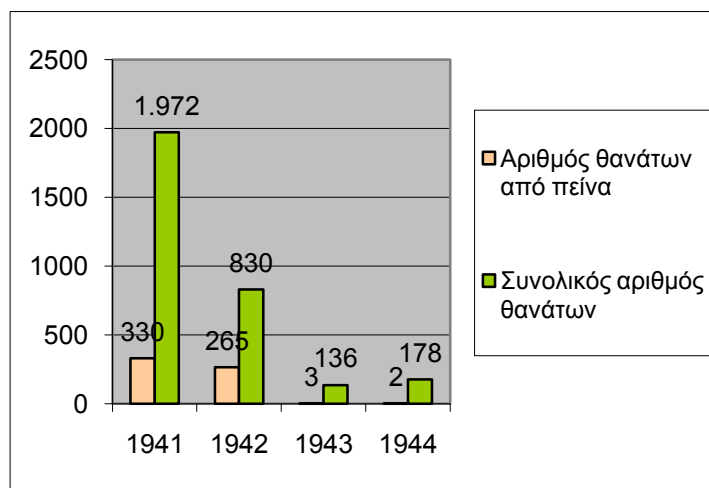
Κατά την κατοχική περίοδο όλα ανεξαιρέτως τα νοσοκομεία της χώρας αντιμετώπισαν σοβαρό επισιτιστικό πρόβλημα σε βαθμό εξίσου ανάλογο «με εκείνο που αντιμετώπιζε και ο λοιπός πληθυσμός της χώρας. Επειδή κατά την διάρκεια του πολέμου όλα σχεδόν τα τρόφιμα ήταν δεσμευμένα και φυλάσσονταν σε αποθήκες, τα νοσοκομεία της χώρας (49 στον αριθμό) μετά την εισβολή των Γερμανών δεν είχαν αποθέματα τροφίμων, καθώς όλες οι αποθήκες περιήλθαν στα χέρια των κατακτητών. Έτσι, στην διάρκεια της Κατοχής τα Νοσοκομεία συντηρούνταν αποκλειστικά και μόνο από τα τρόφιμα που διέθετε ο Ερυθρός Σταυρός».²⁵⁵

²⁵⁴ Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του Δρομοκαΐτειου Θεραπευτηρίου, κατά το 1941 στο νοσοκομείο απεβίωσαν 75 άτομα εξαιτίας του υποσιτισμού, ενώ το δεύτερο έτος της Κατοχής 169 άτομα απεβίωσαν από «νευρική εξάντλησης εξ υποσιτισμού»: Δρομοκαΐτειον Θεραπευτήριον, *Εκθεσις πεπραγμένων 1940-1948*, Αθήνα 1949, σσ. 40, 42.

²⁵⁵ «Νοσοκομεία και λοιπά φιλανθρωπικά ιδρύματα», Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, ΦΑΚ. 52.

Από ένα σύνολο λοιπόν 3.116 θανάτων στην διάρκεια της κατοχικής περιόδου, οι 600 είναι θάνατοι που οφείλονταν στην πείνα (ποσοστό 19,2%). Η ανά κατοχικό έτος θνησιμότητα από πείνα σε σχέση με τη συνολική θνησιμότητα αποτυπώνεται στο διάγραμμα 1, στο οποίο φαίνεται ότι το πρώτο έτος της Κατοχής ήταν το πιο θανατηφόρο και απεβίωσαν 65 περισσότερα άτομα από πείνα σε σχέση με το 1942.

Διάγραμμα 1: Θνησιμότητα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Χαϊδαρίου

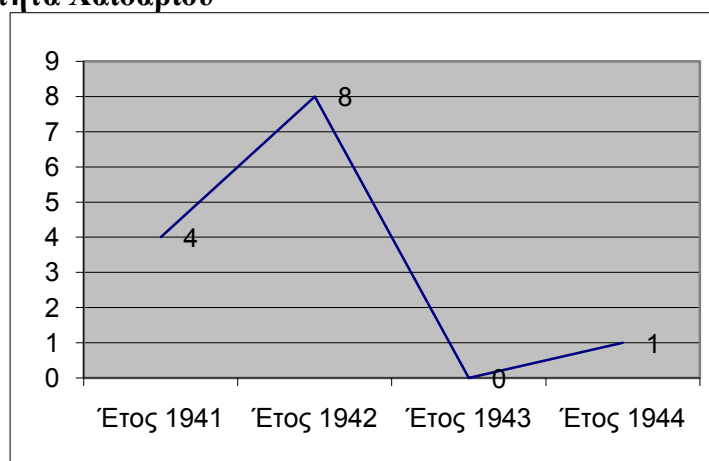
Σύμφωνα με τον πίνακα 3, από τους 330 θανόντες που απεβίωσαν από πείνα το 1941 στο Χαϊδάρι και καταγράφηκαν στα ληξιαρχικά βιβλία της περιοχής, μόλις οι 4 ήταν Χαϊδαριώτες, ενώ το 1942 που η συνολική θνησιμότητα από πείνα φθίνει, απεβίωσε εξαιτίας της διπλάσιος αριθμός Χαϊδαριωτών. Τα επόμενα δύο χρόνια, σύμφωνα και με το διάγραμμα, η πείνα φαίνεται να έχει αντιμετωπιστεί στην περιοχή και μόνο κατά το τελευταίο έτος της Κατοχής καταγράφεται ένας θάνατος Χαϊδαριώτη «συνεπεία υποσιτισμού».

Πίνακας 3: Σύνολο Χαϊδαριωτών θανόντων από πείνα στην Κατοχή

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΤΟΣ
1941	4	
1942	8	+100%
1943	0	-100%
1944	1	+1%
Σύνολο	13	

Στο διάγραμμα που ακολουθεί αποτυπώνονται παραστατικά τα δεδομένα του πίνακα 3 και είναι ευδιάκριτη η ανοδική πορεία που διέγραψε η θνησιμότητα από πείνα κατά το 1942 (με διπλάσιο αριθμό θυμάτων σε σχέση με το 1941) και η εξάλειψή της κατά τα δύο επόμενα έτη.

Διάγραμμα 2: Παραστατική απεικόνιση θνησιμότητας κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Χαϊδαρίου

Η πείνα λοιπόν, αν και με περιορισμένο αριθμό θυμάτων, έκανε αισθητή την μακάβρια παρουσία της και στο Χαϊδάρι και έγινε η αιτία να οδηγηθούν στο θάνατο 10 άτομα αρσενικού φύλου και 3 θηλυκού, με πρώτο της θύμα έναν άνδρα ηλικίας 85 ετών, αγνώστου επαγγέλματος, «γέννημα-θρέμμα» Χαϊδαριώτης, που απεβίωσε την 30^η Σεπτεμβρίου του 1941.

Πίνακας 4: Σύνολο Χαϊδαριωτών θανόντων από υποσιτισμό κατά μήνα για τα έτη 1941-1944.

	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιουλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941									1		2	1	4
1942		1	2	2	2						1		8
1943													0
1944				1									1
Σύνολο													13

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τον προηγούμενο πίνακα, στο Χαϊδάρι οι θάνατοι από πείνα σημειώθηκαν ορισμένους μόνο μήνες κάθε κατοχικού έτους, και μάλιστα υπήρξαν μήνες που δεν καταγράφηκε θάνατος εξαιτίας της, ενώ για τους υπόλοιπους ο αριθμός των θυμάτων δεν ξεπέρασε τους δύο θανόντες. Χαρακτηριστικό της περιοδικής θνησιμότητας από πείνα στην περιοχή είναι το γεγονός ότι ενώ το 1942 απεβίωσαν τα περισσότερα θύματα από πείνα, την επόμενη χρονιά η θνησιμότητα από πείνα είναι μηδενική και το τελευταίο θύμα της στην διάρκεια της κατοχικής τετραετίας απεβίωσε τον Απρίλιο του 1944. Από τον Νοέμβριο δηλαδή του 1942 και για τους επόμενους 16 μήνες μέχρι το τέλος της Κατοχής δεν σημειώθηκε στο Χαϊδάρι θανατηφόρο κρούσμα της πείνας.

Πίνακας 5: Σύνολο ανδρών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην Κοινότητα Χαϊδαρίου

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941					1			1	1	3
1942							1	4	1	6
1943										0
1944								1		1
Σύνολο					1		1	6	2	10
Ποσοστό					10%		10%	60%	20%	100,0%

Όπως προείπαμε, τα περισσότερα θύματα της πείνας μεταξύ των Χαϊδαριωτών ήταν γένους αρσενικού, εκ των οποίων το 60% ήταν προχωρημένης ηλικίας, 70 έως και 79 ετών (βλ. πίνακα 5), ενώ και οι γυναίκες που «συμμετέχουν» στο θανατικό της πείνας είναι επίσης της ίδιας ηλικίας (βλ. πίνακα 6). Ωστόσο, το μεγαλύτερο σε ηλικία θύμα της πείνας στο Χαϊδάρι ήταν άνδρας ηλικίας 85 ετών και τυγχάνει να είναι και το πρώτο της θύμα στην περιοχή.

Πίνακας 6: Σύνολο γυναικών που πέθαναν από πείνα κατά ηλικία στην Κοινότητα Χαϊδαρίου

	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Σύνολο
1941								1		1
1942	1							1		2
1943										0
1944										0
Σύνολο	1							2		3
Ποσοστό	33,4%							66,6%		100,0%

Παρατηρώντας τους δύο πίνακες διαπιστώνουμε ότι οι νεαρές ηλικίες και τα παιδιά δεν συγκαταλέγονται στα θύματα της πείνας, με εξαίρεση ένα κοριτσάκι 1 ½ ετών, που αποτελεί και το μικρότερο θύμα της στην περιοχή του Χαϊδαρίου.

Για την οικογενειακή κατάσταση των Χαϊδαριωτών θανόντων από πείνα δεν έχουμε στοιχεία καθώς αυτή άρχισε να αναγράφεται στα ληξιαρχικά βιβλία της περιοχής τον Μάιο του 1949. Είμαστε σε θέση ωστόσο να γνωρίζουμε τον τόπο γέννησης των θανόντων, και όπως φαίνεται στον πίνακα που ακολουθεί, οι 7 από τους 13 θανόντες ήταν πρόσφυγες. Άλλωστε, προπολεμικά στην περιοχή διέμεναν 247 οικογένειες Φωκαέων, Ποντίων, Καππαδόκων και ελάχιστες από άλλες περιοχές.²⁵⁶ Τέλος, από το σύνολο των 13 Χαϊδαριωτών θανόντων από πείνα, δύο μόνο είχαν γεννηθεί και κατοικούσαν στο Χαϊδάρι, όπως το κοριτσάκι 1 ½ ετών.

Πίνακας 7: Τόπος γέννησης θανόντων από πείνα κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Χαϊδαρίου

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη Πόντος	1	5		1	7
Αττική*	1	1			2
Λοιπή Ηπειρωτική Ελλάδα	1				1
Νησιά					0
Εξωτερικό					0
Δεν αναγράφεται	1	2			3
Σύνολο	4	8	0	1	13

Τόπος Γέννησης	1941	1942	1943	1944	Σύνολο
*Χαϊδάρι	1	1			2

Εκτός από τον τόπο γέννησης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετήσουμε και τον τόπο θανάτου των θυμάτων της πείνας στο Χαϊδάρι. Σύμφωνα

²⁵⁶ Φραγκιαδάκης, ό. π., σ. 73.

με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου, από τα 13 θύματα της πείνας στην περιοχή, τα 11 απεβίωσαν στην οικία τους, 1 στο Δημόσιο Ψυχιατρείο (Δαφνί) και 1 στο δρόμο.

Τέλος, σχετικά με την επαγγελματική ιδιότητα των θανόντων από πείνα γνωρίζουμε ότι 1 άνδρας εργαζόταν ως ταχυδρομικός υπάλληλος, 3 ήταν εργάτες, ενώ σε 6 άνδρες δεν αναγράφεται επαγγελματική ιδιότητα (πρόκειται για άτομα άνω των 70 ετών). Τέλος, για τις 2 γυναίκες που έχασαν την ζωή τους από πείνα αναγράφεται η ένδειξη «οικιακά».

Στην διάρκεια λοιπόν της κατοχικής περιόδου το Χαϊδάρι απώλεσε 13 άτομα από πείνα, αριθμός που θα μπορούσε να είναι κατά πολύ μεγαλύτερος αν η περιοχή δεν ήταν καλλιεργήσιμη και αν η πλειοψηφία των κατοίκων της δεν ασχολούνταν με την παραγωγή αγροτικών προϊόντων, όπως σιτάρι.

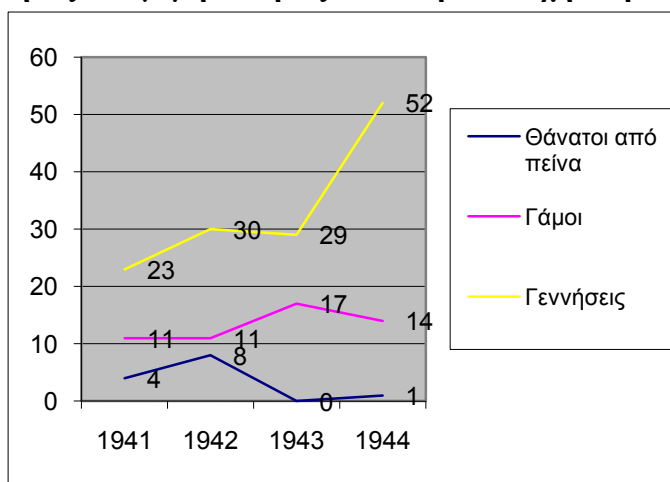
Πίνακας 8: Σύνολο γάμων και γεννήσεων στη διάρκεια της Κατοχής στη Κοινότητα Χαϊδαρίου

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
1940	7	31
1941	11	23
1942	11	30
1943	17	29
1944	14	52
Σύνολο	60	165

Σύμφωνα με τον πίνακα 8, παρά τις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης στο Χαϊδάρι με τον εχθρό να βρίσκεται σε απόσταση αναπνοής και την πείνα να караδοκεί, δεν σημειώθηκε μείωση των γάμων, ενώ και το επίπεδο των γεννήσεων διατηρήθηκε στα ίδια επίπεδα με το 1940. Πιο συγκεκριμένα, ενώ το 1941 παρατηρήθηκε μείωση των γεννήσεων κατά 25,8%, τα δύο επόμενα χρόνια ο αριθμός των γεννήσεων είναι ελάχιστα μικρότερος του 1940, ενώ το τελευταίο κατοχικό έτος σημειώνεται «μπουμ» των γεννήσεων κατά 79,3% σε σχέση με το προηγούμενο έτος και κατά 67,7% σε σχέση με το 1940.

Όπως παραστατικά φαίνεται στο διάγραμμα 3, οι θάνατοι από πείνα σε όλη την διάρκεια της κατοχικής περιόδου είναι λιγότεροι από τις γεννήσεις και οι Χαϊδαριώτες, είτε επιθυμώντας να ενώσουν τις ζωές τους μέσω του γάμου είτε αποφασίζοντας να τεκνοποιήσουν, αποδεικνύουν ότι η θέληση για ζωή μπορεί να αποδειχτεί περισσότερο ισχυρή από οποιονδήποτε κατακτητή, ακόμη και από τον θάνατο.

Διάγραμμα 3: Παραστατική απεικόνιση μεταβολών θνησιμότητας από πείνα, γεννητικότητας και γαμηλιότητας κατά την Κατοχή στην Κοινότητα Χαϊδαρίου

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στις σελίδες που προηγήθηκαν επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε την πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή προσπαθώντας να δώσουμε απάντηση σε ερωτήματα σχετικά με την «φύση» της νόσου της πείνας και την πορεία του υποσιτιζόμενου προς τον θάνατο, να περιγράψουμε εν συντομία την επίδρασή της στην ψυχολογία όχι μόνο όσων ένιωσαν το βασανιστικό αίσθημά της, αλλά και όλων όσων ζούσαν με την «παρουσία» της ανάμεσά τους, να αποφανθούμε εάν υπήρχε πράγματι πρόθεση εκ μέρους των κατακτητών να λιμοκτονήσει ο ελληνικός λαός, να εξηγήσουμε πως επιτεύχθηκε εκ μέρους ενός εξαντλημένου από την πείνα και τις κακουχίες λαού το έπος της Αντίστασης, και κυρίως να αναζητήσουμε και να σκιαγραφήσουμε τα θύματά της σε επτά περιοχές, κάθε μία από τις οποίες έχει την δική της «ιστορία» να αφηγηθεί για την «μάστιγα της Κατοχής».

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να συγκεντρώσουμε τα στοιχεία για την πείνα που αποκομίσαμε από την κάθε περιοχή που μελετήσαμε, και αφού τα συγκρίνουμε μεταξύ τους να καταλήξουμε σε κάποια περισσότερο ασφαλή συμπεράσματα για την «άδικη» εκείνη πείνα, κατά τον χαρακτηρισμό του Μιλλιέξ,²⁵⁷ και κυρίως για το «προφίλ», με άλλα λόγια για την ταυτότητα εκείνων που συγκαταλέχθηκαν στα θύματά της.

Στον πίνακα 1 που ακολουθεί, έχουμε συμπεριλάβει τον αριθμό θανόντων από πείνα ανά κατοχικό έτος για κάθε μία από τις επτά περιοχές που μελετήσαμε σχετικά με την θνησιμότητα από πείνα.

Πίνακας 1: Συνολικός αριθμός θανόντων από πείνα ανά κατοχικό έτος και περιοχή

	1941	1942	1943	1944	ΣΥΝΟΛΟ ΘΑΝΟΝΤΩΝ
Αιγάλεω	76	337	33	1	447
Καλλιθέα	89	419	8	2	518
Μοσχάτο	63	188	2	5	258
Νέα Ιωνία*	143	668	9	1	821
Νέα Σμύρνη	37	116	3	0	156
Περιστέρι	166	429	15	1	611
Χαϊδάρη*	4	8	0	1	13
ΣΥΝΟΛΟ ΘΑΝΟΝΤΩΝ	578	2.165	70	11	2.824

*Αναφερόμαστε στον αριθμό θανόντων από πείνα, που ήταν κάτοικοι των περιοχών αυτών.

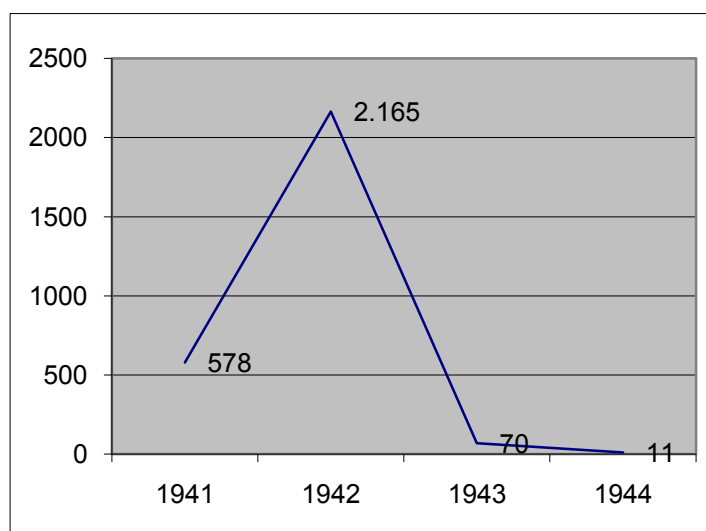
Όπως φαίνεται στον πίνακα, στις επτά αυτές περιοχές της πρώην Περιφέρειας Πρωτευούσης που εστιάσαμε απεβίωσε από πείνα, με εξαίρεση την τότε Κοινότητα Χαϊδαρίου, σημαντικός αριθμός πολιτών, με την Νέα Ιωνία να έχει την μακάβρια πρωτιά στα θύματα της πείνας (821 στον αριθμό, δηλαδή 210 περισσότερα από το Περιστέρι) μεταξύ των περιοχών αυτών.

Οι διαφοροποιήσεις στον αριθμό των θυμάτων της πείνας από περιοχή σε περιοχή σχετίζονται με την οικονομική κατάσταση των κατοίκων, αλλά και με τον γεωργικό πλούτο κάθε περιοχής, καθώς, όπως είδαμε, περιοχές όπως το Χαϊδάρη που αποτελούσε εξοχική-γεωργική τοποθεσία ή οι τότε «κηπουπόλεις» της πρωτεύουσας, η Νέα Σμύρνη και το Μοσχάτο που παρήγαγαν ποικιλία προϊόντων στα περιβόλια τους, απώλεσαν τα λιγότερα θύματα από πείνα.

²⁵⁷ Μιλλιέξ, ό. π., σ. 86.

Ο συνολικός αριθμός θανόντων από πείνα στις συγκεκριμένες περιοχές ανέρχεται στους 2.824, και όπως φαίνεται από τον πίνακα, αλλά και από το διάγραμμα 1, οι περισσότεροι απεβίωσαν το δεύτερο έτος της Κατοχής (ποσοστό 76,7%), και δικαιολογημένα το 1942 αναδεικνύεται στο πιο θανατηφόρο έτος της τετραετίας 1941-’44.

Διάγραμμα 1: Συνολικός αριθμός θανόντων από πείνα ανά κατοχικό έτος

Το 1941 ήταν η χρονιά που η έλλειψη τροφίμων εξαιτίας της μείωσης της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής (αποτέλεσμα της πρωτοφανούς ξηρασίας του προηγούμενου χειμώνα, της επιστράτευσης πολλών καλλιεργητών για τις ανάγκες της εκστρατείας στο αλβανικό μέτωπο, της απώλειας των σημαντικότερων γεωργικών διαμερισμάτων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, και ασφαλώς των επιτάξεων προϊόντων εκ μέρους του ελληνικού στρατού και των στρατευμάτων κατοχής) εξελίχθηκε σε πείνα, η οποία εξέλαβε δραματικές διαστάσεις το επόμενο έτος, δηλαδή το 1942.

Εκτός από την μείωση των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων η πείνα, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, προήλθε ως συνέπεια της καταστροφής του οδικού δικτύου, του συμμαχικού αποκλεισμού και φυσικά της αδιαφορίας των κατακτητών, ενώ αρκετές επαρχιακές περιοχές από τον Οκτώβριο του 1942 και έπειτα βίωσαν το βασανιστικό αίσθημά της ως αντίποινα για την αντιστασιακή δραστηριότητα, που άρχισε να εκδηλώνεται.

Ενώ το 1941 στις περιοχές που μελετάμε σημειώθηκαν 578 θάνατοι από πείνα, το 1942 το ποσοστό των θανόντων αυξήθηκε κατά 274,5%, και οι θάνατοι ανήλθαν στους 2.165. Την επόμενη χρονιά, όπως φαίνεται και από το διάγραμμα, σημειώθηκε κατακόρυφη πτώση των θανάτων από πείνα και τα θύματά της περιορίζονται στα 70 (μείωση θνησιμότητας κατά 967,6%), ενώ το τελευταίο έτος της Κατοχής είναι μόλις 11²⁵⁸.

²⁵⁸ Στο σημείο αυτό οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι αν και η πείνα αντιμετωπίστηκε και περιορίστηκε η θνησιμότητα εξαιτίας της, ο Ερυθρός Σταυρός συνέχισε και μετά την Κατοχή να τροφοδοτεί την Ελλάδα, που εξακολουθούσε να παρουσιάζει έλλειψη τροφίμων. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι «το 1948 πάλι, σε συνεννόηση με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, όλες οι αδελφότητες της Καϊρινής παροικίας, πολλά σωματεία, καθώς και οι τεκτονικές στοές “Ισις”, “Ελευθερία”, “Μέγας Κωνσταντίνος” και “Σωκράτης” συμμετείχαν στην διοργάνωση εράνου για την αποστολή βιταμινών στην Ελλάδα, προκειμένου να ενισχυθεί σε θρεπτική αξία η διατροφή των λιμοκτονούντων Ελλήνων. Την ευθύνη του εγχειρήματος είχε ο Αντώνης Εμμανουήλ Μπενάκης, ο οποίος από το 1926 βρισκόταν

Ως εξήγηση για την μείωση των θανάτων από πείνα μπορούμε να επικαλεστούμε την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού στο τέλος του καλοκαιριού του 1942, την οικονομική συμμετοχή της κυβέρνησης των Η.Π.Α. από τον Ιανουάριο του 1943, που επέτρεψε την ομαλοποίηση του συστήματος και την τελική απομάκρυνση της απειλής της πείνας, και ασφαλώς τη συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού και του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης (Ε.Ο.Χ.Α.), που ίδρυσε η Εκκλησία.

Η αποστολή που ανέλαβε ωστόσο ο Ερυθρός Σταυρός και η Εκκλησία, δηλαδή ο επισιτισμός του ελληνικού λαού, προσέκρουσε σε πολλά εμπόδια και υπήρχαν ανυπέρβλητες δυσκολίες που έπρεπε να αντιμετωπιστούν.

Την εποχή που έφτασε το πρώτο φορτίο του «Κουρτουλούς» με τρόφιμα (17 Οκτωβρίου του 1941), η επισιτιστική κατάσταση ήταν τόσο ελεεινή που η διάκριση μεταξύ απόρων και μη είχε χάσει μεγάλο μέρος της σημασίας της. Η διανομή τροφίμων που άρχισε τον Νοέμβρη αποδείχτηκε αναποτελεσματική καθώς η Επιτροπή Διαχειρίσεως Τροφίμων δεν διέθετε ακόμη την απαραίτητη οργάνωση με αποτέλεσμα τα συσσίτια που οργανώθηκαν να μην μπορέσουν να ανατρέψουν την κατάσταση, ενώ δυσκολίες όπως πλαστές εγγραφές στους καταλόγους, υπεξαιρέσεις και σπατάλη τροφίμων, οικονομικές καταχρήσεις και έλλειψη προσωπικού υπερέβαιναν τις προθέσεις.²⁵⁹

Χρειάστηκαν επομένως υπεράνθρωπες προσπάθειες εκ μέρους του Ερυθρού Σταυρού για να λειτουργήσουν παράλληλα και αποτελεσματικά λαϊκές επιτροπές, σχολικά συσσίτια, κρατικές υπηρεσίες και ο Ε.Ο.Χ.Α. της Εκκλησίας (που επικέντρωσε το ενδιαφέρον του κυρίως στα παιδικά συσσίτια),²⁶⁰ ώστε να βελτιωθεί η επισιτιστική κατάσταση του λαού και να απομακρυνθεί η απειλή της πείνας.

Όσο και αν ακούγεται παράδοξο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι εκτός από τα συσσίτια και η μαύρη αγορά συνετέλεσε στην επιβίωση των ανθρώπων, αν και απευθυνόταν μόνο σε όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να καταβάλλουν τα υπέρογκα ποσά που απαιτούσαν οι μαυραγορίτες για την πώληση των προϊόντων τους. Έτσι, στην διάρκεια της Κατοχής η μαύρη αγορά αποδείχτηκε αναγκαία, ήταν ένα αναγκαίο κακό και προϋπόθεση επιβίωσης για όλους όσους είχαν προίκες, σπίτια και κοσμήματα να ανταλλάξουν με ελάχιστες, αλλά απαραίτητες ποσότητες φαγητού.

Η μαύρη αγορά λοιπόν, αν και για τους περισσότερους ήταν ανήθικη καθώς αποσκοπούσε στην κερδοσκοπία,²⁶¹ «αποτελέσε βασικό μηχανισμό της οικονομίας της Κατοχής, απόλυτα ζωτικό για την επιβίωση του πληθυσμού»²⁶² και «παρόλο που επέτρεψε τη ληστρική εκμετάλλευση και τον πλουτισμό προσώπων με αμφίβολη ηθική ακεραιότητα, έσωσε το δίχως άλλο από βέβαιο θάνατο λόγω πείνας το μεγαλύτερο μέρος των μεσαίων στρωμάτων στα μεγάλα αστικά κέντρα».²⁶³

εγκαταστημένος στην Αθήνα»: Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, Κέρκυρα, Αθήνα 2007, σ. 74.

²⁵⁹ Παπαστράτος, ό. π., σσ. 197-201. Γι' αυτό και ο Φλάϊσερ αναφέρει ότι «από τα συσσίτια μόνον ένα μικρό ποσοστό των απόρων επωφελείτο, και για τους περισσότερους απλώς αναβάλλετο η ώρα του θανάτου»: Φλάϊσερ, ό. π., σ. 201.

²⁶⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Αθήνα της Κατοχής», *Επτά Ημέρες* (Η Καθημερινή) (25/4/1999), σ. 4.

²⁶¹ Σύμφωνα με τον Ελεφάντη, «μαυραγορίτες» δεν ήταν όσοι συναλλάσσονταν είδος προς είδος, αλλά όσοι εκμεταλλεζόνταν αδίστακτα την ανάγκη του κόσμου για να πλουτίσουν: Αγγέλος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 87.

²⁶² Γιώργος Σταθάκης, *Το σχέδιο Μάρσαλ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 3.

²⁶³ Αναφέρεται στο Mazower, ό. π., σσ. 78-79. Αξιοσημείωτη είναι η θέση του Χρηστίδη για το φαινόμενο του μαυραγοριτισμού: «η κατάντια μας ελάχιστα οφείλεται στους μαυραγορίτες-οφείλεται στην έλλειψη τροφίμων. Οι μαυραγορίτες κερδοσκοπούν πάνω σ' ένα μικρό ποσοστό τροφίμων. Η

Σε κάθε περιοχή λοιπόν που μελετήσαμε αποδείχτηκε ότι η αυξημένη θνησιμότητα κατά την τετραετία 1941-'44 οφείλεται άμεσα ή έμμεσα στην πείνα και κάθε περιοχή, άλλη λιγότερο και άλλη περισσότερο, «θρήνησε» θύματα από πείνα. Ποιοι όμως πέθαναν από πείνα τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής; Ποια κατηγορία του πληθυσμού (άνδρες, γυναίκες, ηλικιωμένοι ή παιδιά) προσέφερε στην πείνα τα περισσότερα θύματα;

Η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων των περιοχών Αιγάλεω, Καλλιθέας, Μοσχάτου, Νέας Ιωνίας, Νέας Σμύρνης, Περιστερίου και Χαϊδαρίου έδειξε ότι πάνω από το 1/2 του συνόλου των θανόντων από πείνα ήταν άνδρες και γυναίκες ηλικίας 60 έως και 79 ετών. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για οικογενειάρχες άνδρες, ηλικίας 60-69 ετών (ποσοστό 26,2% του συνόλου των ανδρών θανόντων), πρόσφυγες από την Μ. Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο που απασχολούνταν ως εργάτες, και δευτερευόντως για χήρες γυναίκες, ηλικίας 70-79 ετών (ποσοστό 25,7% του συνόλου των γυναικών που απεβίωσαν από πείνα), επίσης πρόσφυγες από τις προαναφερθείσες περιοχές, που ασχολούνταν με τα «οικιακά».

Συμπεραίνουμε επομένως πως όχι μόνο ο αριθμός των γυναικών που πέθαναν από πείνα είναι μικρότερος των ανδρών (1.093 έναντι 1.730), αλλά και η ηλικία θανάτου των γυναικών αποδείχτηκε ότι ήταν μεγαλύτερη κατά μία δεκαετία από την αντίστοιχη των ανδρών.

Μελετώντας την εποχική κίνηση των θανάτων από πείνα διαπιστώσαμε επίσης ότι όχι μόνο οι γυναίκες που πέθαναν από πείνα ήταν λιγότερες από τους άνδρες, αλλά πέθαναν και αργότερα από αυτούς. Διαπιστώσαμε δηλαδή ότι ειδικά τους πρώτους μήνες του λιμού οι γυναίκες αποδείχτηκαν περισσότερο «ανθεκτικές» από τους άνδρες (για φυσιολογικούς και βιολογικούς κυρίως λόγους²⁶⁴), αλλά και γενικότερα στην διάρκεια του κατοχικού λιμού το γυναικείο φύλο αποδείχτηκε πιο ισχυρό, καθώς είχε τις λιγότερες απώλειες από θύματα εξαιτίας της πείνας.

Από την αποδελτίωση προέκυψε επίσης πως τα παιδιά και γενικότερα τα νεαρά άτομα δεν «συμμετείχαν» ιδιαίτερα στο θανατικό της πείνας (ποσοστό 6,7% του συνολικού αριθμού θανόντων), αν και τα νεαρότερα θύματά της ήταν βρέφη.

Η διαπίστωση αυτή δεν θα πρέπει να μας προξενεί εντύπωση καθώς τόσο ο Ερυθρός Σταυρός όσο και η Εκκλησία μερίμνησαν πρωτίστως για το παιδί οργανώνοντας (σχολικά) συσσίτια, και δεν χωρά αμφιβολία ότι η ελληνική κοινωνία ευαισθητοποιήθηκε έναντι των παιδιών και κινητοποιήθηκε για την προστασία του (υπενθυμίζουμε την αξιοθαύμαστη πρωτοβουλία των κατοίκων της Καλλιθέας και της Νέας Σμύρνης), γι' αυτό και το μέγιστο ποσοστό των θανόντων από πείνα είναι άτομα προχωρημένης ηλικίας. Όχι μόνο επειδή η αντοχή των οργανισμών αυτών των ατόμων ήταν περιορισμένη απέναντι στην πείνα, αλλά κυρίως επειδή «οι μεγαλύτεροι έδωσαν την ζωή τους για να επιζήσει η νέα γενιά».²⁶⁵

κερδοσκοπία τους είναι ασυγχώρητη κοινωνικά και βέβαια αξιοποίηση, αλλά κι αν έλειπε ολότελα, η επισιτιστική κατάσταση του λαού μας δεν πρόκειται ν' αλλάξει»: Χρηστίδης, ό. π., σ. 165.

²⁶⁴ Οι φυσιολογικές και βιολογικές αιτίες για την περιορισμένη αντοχή των αντρών στην πείνα (συγκριτικά με των γυναικών) θα πρέπει να αναζητηθούν στο μεγαλύτερο μέγεθος του σώματός τους και στη σύνθεσή του σώματός τους. Οι ενήλικες γυναίκες έχουν περισσότερο λίπος από τους άνδρες, των οποίων το μεγαλύτερο ανάστημα συνεπάγεται μεγαλύτερη ανάγκη σε πρωτεΐνες και ενέργεια, σημαντικό πρόβλημα σε περιόδους έλλειψης τροφίμων, ενώ πιθανότατα οι άντρες καταναλώνουν γρηγορότερα πρωτεΐνες και λίπος: Hionidou, ό. π., σ. 174.

²⁶⁵ Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα (Α. Ε. 542 και 562, ΦΑΚ. 5), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη. Χαρακτηριστικό της ευαισθητοποίησης των πολιτών απέναντι στο παιδί είναι το απόσπασμα από ομιλία που ακολουθεί: «Η πρόνοια για το παιδί είναι μαζί καθήκον και συμφέρον, θυσία και ανταμοιβή, αλτρουισμός και εγωισμός. Η φροντίδα για το παιδί είναι ένα θανάσιμο χτύπημα

Οφείλουμε ωστόσο να διευκρινίσουμε ότι τα περισσότερα από τα ανήλικα έως και 17 ετών που έχασαν την ζωή τους από πείνα ήταν βρέφη και νήπια, καθώς τα μεγαλύτερα παιδιά, εκτός του ότι σιτίζονταν στα συσσίτια των σχολείων που φοιτούσαν, προσπαθούσαν με διάφορους τρόπους να εξασφαλίσουν τρόφιμα για τα ίδια και τις οικογένειές τους, και αρκετές φορές στάθηκαν τυχερά.

«Υπό τις συνθήκες του λιμού ήταν φυσικό», γράφει ο Αλέξανδρος Ζάννας, «να αμβλυνθεί η στοργή και το ενδιαφέρον των γονιών προς το παιδί» εννοώντας ότι τους άλλοτε περιορισμούς σχετικά με την παραμονή των παιδιών έξω από το σπίτι διαδέχτηκε η αναγκαστική ανοχή για την ολοήμερη απουσία τους από το πατρικό σπίτι προκειμένου να εξασφαλίσουν, δουλεύοντας, αλλά και επαιτώντας ή κλέβοντας, την τροφή την δική τους ή και των λοιπών μελών της οικογένειας.²⁶⁶

Οι πιο «διάσημοι» κλέφτες της Κατοχής ήταν οι λεγόμενοι σαλταδόροι, που οφείλουν το όνομά τους στα ριποκίνδυνα σάλτα που έκαναν σε κατοχικά φορτηγά που μετέφεραν τρόφιμα πετώντας στους «συνεργάτες» τους οτιδήποτε έβρισκαν μέσα σ' αυτά.

Πολλά λοιπόν από τα παιδιά αυτά που οι συνθήκες τα ανάγκασαν να μεγαλώσουν απότομα και να αναλάβουν τις ευθύνες τους και τα οποία «δεν ήταν αλητόπαιδα, απλώς παιδιά πεινασμένα»,²⁶⁷ αν και κατόρθωσαν να διασωθούν από τον θάνατο της πείνας μοιραία καταδικάστηκαν σε «ηθικό θάνατο».²⁶⁸

Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα πως οι έγγαμοι, προχωρημένης ηλικίας, άνδρες αποτελούν την πλειοψηφία των θανόντων από πείνα, ενώ οι περισσότερες από τις γυναίκες που απεβίωσαν από πείνα ήταν χήρες, με τις άγαμες να ακολουθούν: Ίσως λόγω μικρότερου κοινωνικού (συγγενικού) δικτύου υποστήριξης για τις «γυναίκες χωρίς άντρα» ή ίσως επειδή και οι γυναίκες με οικογένεια (χήρες) θυσιάστηκαν κι αυτές για τα παιδιά τους.

Επιβεβαιώνεται λοιπόν, εν μέρει όμως, η διαπίστωση των τεσσάρων ψυχιάτρων της *Ψυχοπαθολογίας*, σύμφωνα με την οποία: «η θνησιμότητα των παιδιών δεν αυξήθηκε σύγχρονα με τη θνησιμότητα των ενηλίκων [...]. Οι στατιστικοί πίνακες των θανόντων της εποχής εκείνης μαρτυρούν ότι ο Έλλην οικογενειάρχης πρότεινε τα στήθη δια να σώσει την οικογένειά του και έπεσε πρώτος»,²⁶⁹ καθώς παρακάτω αναφέρουν πως «ηκολούθησαν κατόπιν οι μητέρες, οι γέροντες και τελευταίο το παιδί».²⁷⁰ Κάτι τέτοιο όμως δεν αποδεικνύεται από τα στοιχεία που αποκομίσαμε από τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου των περιοχών που μελετήσαμε, σύμφωνα με τις οποίες τούς ηλικιωμένους άνδρες ακολούθησαν σε αριθμό θανάτων όχι οι μητέρες, αλλά γυναίκες επίσης ηλικιωμένες και πράγματι, τελευταία σε αριθμούς, τα παιδιά και τα νεαρές ηλικίας άτομα.

Οι διαπιστώσεις μας επομένως συμφωνούν περισσότερο με τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε ο καθηγητής Χατζηβασιλείου, ότι δηλαδή «εκ της κατά φύλον και ηλικίαν συγκρίσεως προκύπτει ότι οι άρρενες απέθανον εις σημαντικώς μεγαλυτέραν αναλογίαν. Περαιτέρω δε, ότι ουχί αι παιδικαί αλλά κυρίως αι ώριμοι και αι γεροντικάί

προς τον θάνατο που ζητά να μας εκμηδενίσει. Γι' αυτό μας πλημμυρίζει ένστικτα την ψυχή μας η χαρά όταν φροντίζουμε για το παιδί [...]. Ας γίνει φως μας η χαρά της φροντίδας του παιδιού»: Αναφέρεται στο Παπάζογλου, ό. π., σ. 251.

²⁶⁶ «Αι συνέπειαι του επισιτιστικού προβλήματος δια την παιδικήν ηλικίαν εν Ελλάδι», Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσογιάρη (ΦΑΚ. 50), Ε.Λ.Ι.Α.

²⁶⁷ Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα (Α. Ε. 562, ΦΑΚ. 17), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²⁶⁸ «Αι συνέπειαι του επισιτιστικού προβλήματος δια την παιδικήν ηλικίαν εν Ελλάδι», ό. π.

²⁶⁹ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 291.

²⁷⁰ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π.

ηλικίαι εσημείωσαν την μεγαλυτέραν και πρωιμωτέραν αύξησιν της θνησιμότητος»,²⁷¹ και λιγότερο με την Μαρία Καβάλα, κατά την οποία «τα περισσότερα από τα θύματα [...] ήταν τα πιο ευάλωτα μέλη του κοινωνικού συνόλου, τα παιδιά, οι άρρωστοι, οι ηλικιωμένοι».²⁷²

Ανεξάρτητα ωστόσο από το φύλο των θανόντων, οι ηλικιωμένοι ήταν εκείνοι που, σε αντίθεση με τα παιδιά μαζί με τα οποία αποτελούν τις πιο ευάλωτες κατηγορίες του πληθυσμού και για τα οποία η τοπική κοινωνία επέδειξε αξιοθαύμαστο ενδιαφέρον οργανώνοντας συσσίτια και συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην επιβίωσή τους από την πείνα, «εξοντώθηκαν» από την πείνα.

Ένα ακόμη στοιχείο σχετικά με την θνησιμότητα από πείνα που «συλλέξαμε» από την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου είναι το επάγγελμα των θανόντων. Γνωρίζουμε λοιπόν ότι στις περιοχές που μελετήσαμε το 49,5% των ανδρών που απεβίωσαν από πείνα (περίπου 1 στους 2) και στους οποίους αναγραφόταν επαγγελματική ιδιότητα απασχολούνταν ως εργάτες, ενώ ως εργάτριες απασχολούνταν και το 79,3% των γυναικών που πέθαναν από πείνα και ασκούσαν κάποιο επάγγελμα.

Σε όσα επομένως αναφέρει μία κατασκοπευτική πηγή, ότι δηλαδή «ο δημόσιος υπάλληλος, ο ιδιωτικός υπάλληλος, ο μικροεπαγγελματίας, ο δικηγόρος, ο συνταξιούχος του δημοσίου και ο μικρός επιχειρηματίας...στην ουσία πεθαίνουν της πείνας»,²⁷³ οφείλουμε να προσθέσουμε ότι κατά τη διάρκεια της Κατοχής «πεθαίνει της πείνας» και ο εργάτης, και μάλιστα με τη μεγαλύτερη συχνότητα, καθώς την κρίσιμη εκείνη περίοδο δεν υπήρχαν οι πρώτες ύλες για να λειτουργήσουν οι βιομηχανίες, αλλά ούτε και τα μέσα για να εξασφαλιστεί η διατροφή των εργατών. Επιπλέον, ακόμη και εκείνοι οι εργάτες που απασχολούνταν στα γερμανικά δημόσια έργα δεν αμείβονταν με ικανοποιητικό μεροκάματο, αλλά αυτό επαρκούσε για να συντηρηθούν τέσσερις ή πέντε ημέρες το πολύ.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι από την πείνα απεβίωσαν κυρίως άτομα που ανήκαν στην αστική, αλλά και στην μεσαία τάξη, που ενώ συντηρούνταν με το μισθό, τη σύνταξη ή τα μικροεισοδήματά τους, στην Κατοχή αναγκάστηκαν να ξεπουλήσουν τα υπάρχοντά τους ώστε να προμηθευτούν από την μαύρη αγορά λίγα απαραίτητα τρόφιμα, απομένοντας τελικά χωρίς κανένα περιουσιακό στοιχείο.²⁷⁴

Σχετικά με την καταγωγή των θανόντων από πείνα καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η πείνα «εξόντωσε» κυρίως πρόσφυγες, που άλλωστε αποτελούσαν και την πλειοψηφία των περιοχών που μελετήσαμε καθώς οι περισσότερες είχαν δημιουργηθεί προκειμένου να τους φιλοξενήσουν μετά την μικρασιατική καταστροφή, αλλά ένα τραγικό παιχνίδι της μοίρας θέλησε να μην βρουν την ηρεμία και την ευτυχία ούτε στην νέα τους πατρίδα. Όσοι δηλαδή δεν πέθαναν από τις κακουχίες, τις στέρσεις και τις μεταδοτικές ασθένειες κατά τα πρώτα χρόνια προσαρμογής τους στον νέο τόπο, πέθαναν λίγα χρόνια αργότερα από την πείνα στην διάρκεια μίας νέας δοκιμασίας, αυτής της Κατοχής.

Αποδελτιώνοντας τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου όσων απεβίωσαν από πείνα στην Κατοχή επιλέξαμε να εστιάσουμε και σε ένα ακόμη στοιχείο που αναγραφόταν στην ληξιαρχική πράξη: τον τόπο θανάτου, ώστε να εντοπίσουμε το μέρος που τα θύματα της πείνας «συναντήθηκαν» με τον θάνατο.

²⁷¹ Χατζηβασιλείου, ό. π.

²⁷² Καβάλα, ό. π., σ. 52.

²⁷³ Mazower, ό. π., σ. 134.

²⁷⁴ Παπαστράτος, ό. π., σσ. 182, 185.

«Άνθρωποι πέφτουν στον δρόμο, άνθρωποι πεθαίνουν στα σπίτια και μένουν μέρες εκεί»,²⁷⁵ γράφει ο Βουτυράς στο ημερολόγιό του, ενώ οι γιατροί της Ψυχοπαθολογίας κάνουν λόγο για «τραγική σκηνογραφία που μας πρόσφεραν τότε τα Νοσοκομεία, τα σπίτια και οι δρόμοι των Αθηνών. Κοκαλιασμένα και γυμνά τα πτώματα κοίτονταν στους άξενους δρόμους περιμένοντας τα καροτσάκια ή τις νεκροφόρες του δήμου να τα σηκώσουν».²⁷⁶

Από τις προηγούμενες περιγραφές, γίνεται φανερό ότι ποίκιλλε το μέρος, ο χώρος όπου εντοπιζόνταν οι νεκροί από πείνα. Ο θάνατος, ο οποίος παραμόνευε σε κάθε βήμα, δεν επέλεγε πότε και κυρίως πού θα συναντηθεί με το θύμα του, και γι' αυτό υπήρξαν νεκροί από πείνα στους δρόμους (εικόνα που πρωταγωνιστεί στις αφηγήσεις), στα σπίτια, αλλά και σε νοσηλευτικά ιδρύματα.

Σύμφωνα όμως με την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου των περιοχών Αιγάλεω, Καλλιθέας, Μοσχάτου, Νέας Ιωνίας, Νέας Σμύρνης, Περιστερίου και Χαϊδαρίου, αν και ασφαλώς υπήρξαν άνθρωποι που απεβίωσαν από πείνα στον δρόμο ή σε κάποιο νοσηλευτικό ίδρυμα (όπως το “Αγία Όλγα” στην Νέα Ιωνία ή το “Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο” και το “Δημόσιο Ψυχιατρείο” στο Χαϊδάρι), η πλειοψηφία των θανόντων απεβίωσε στην οικία τους, και μόλις το 6,3% απεβίωσε εκτός.

Αυτό σημαίνει ότι η δραματικότητα της εικόνας “άγνωστος νεκρός από πείνα στο δρόμο” χαράσσεται πολύ πιο έντονα στη μνήμη και επανέρχεται κατά προτεραιότητα στην αφήγηση της εμπειρίας: η βιωματική αλήθεια επικρατεί έναντι της αντικειμενικής πραγματικότητας, η οποία είναι εντελώς διαφορετική.

Αν συλλέξουμε τα στοιχεία που αποκομίσαμε από τους 2.824 θανόντες που έφεραν ως αιτία θανάτου τους την πείνα, και τα συγκεντρώσουμε σε ένα εικονικό πρόσωπο, τότε έχουμε τη δυνατότητα να σχηματίσουμε το προφίλ του πιο συνηθισμένου νεκρού από πείνα στα χρόνια της Κατοχής στις περιοχές που μελετήσαμε και ο οποίος συγκέντρωνε τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

Ήταν άνδρας, ηλικίας 60-69 ετών, έγγαμος, πρόσφυγας, εργάτης στο επάγγελμα και απεβίωσε στην οικία του.

Κάνοντας λόγο όμως για την αύξηση των θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής εξαιτίας της πείνας, οι συγγραφείς της Ψυχοπαθολογίας τονίζουν ότι δεν θα πρέπει να αμελήσουμε να επισημάνουμε ότι *«ο εξοντωτικός αυτός λιμός ενώ αφενός ηύξανε τον αριθμόν των θανόντων αφετέρου ελάττωσε τον αριθμόν των γεννήσεων»*.²⁷⁷

Οι θάνατοι λοιπόν από πείνα θα πρέπει να μελετώνται σε συνάρτηση με την μείωση των γεννήσεων προκειμένου να συλλάβουμε σε όλο της το μέγεθος τη σκληρή πραγματικότητα της πανδημίας του λιμού.

Εκτός από τους τέσσερις ψυχιάτρους και ο καθηγητής Χατζηβασιλείου δεν παραλείπει να θίξει το ζήτημα της ταυτόχρονης μείωσης των γεννήσεων επί Κατοχής αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι *«όταν ομιλούν περί του λιμού, όλων η σκέψις φέρεται αυτομάτως προς τους θανάτους ενώ, δημογραφικώς, μεγαλυτέρα σημασίαν έχει το ύψος του αριθμού των γεννήσεων δια των οποίων εν υστάτη γραμμή ανανεούται ο πληθυσμός. Και από της απόψεως αυτής η εικόν ήτο κυριολεκτικώς καταστροφική, ακριβώς ένεκα της μεγάλης σημασίας την οποίαν είχε η μεγάλη ελάττωσις των γεννήσεων εκ παραλλήλου προς μίαν τρομακτικήν αύξησιν των θανάτων»*.²⁷⁸

Όπως μας πληροφορεί τέλος ο Δοξιάδης, κατά τα τελευταία δέκα χρόνια πριν τον πόλεμο του 1940, ο αριθμός των γεννήσεων στην Ελλάδα υπερείχε του αριθμού

²⁷⁵ Αναφέρεται στο Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 302.

²⁷⁶ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 303.

²⁷⁷ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 291.

²⁷⁸ Χατζηβασιλείου, ό. π.

των θανάτων, και μάλιστα ο ελληνικός πληθυσμός αυξήθηκε την περίοδο 1935-1937 ταχύτερα από κάθε άλλον ευρωπαϊκό λαό. Η σημαντική ωστόσο αυτή ανάπτυξη του ελληνικού πληθυσμού ανακόπηκε εξαιτίας του πολέμου και της Κατοχής, οπότε και υπέστη μεγάλη φθορά, που οφείλεται στην μείωση των γεννήσεων (από 26‰ σε 11,8‰ κατά το 1942, έτος που σημείωσε την χαμηλότερη γεννητικότητα από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, γεγονός που για πρώτη φορά παρατηρήθηκε στην ιστορία του ελληνικού πληθυσμού), την τρομακτική αύξηση των θανάτων, την αποδημία του πληθυσμού και την πτώση του επιπέδου υγείας του εναπομείναντος πληθυσμού.²⁷⁹

Ακολουθώντας λοιπόν τις υποδείξεις των τεσσάρων ψυχιάτρων της Ψυχοπαθολογίας, αλλά και κατανοώντας την μεγάλη σημασία της ενδεχόμενης ελάττωσης των γεννήσεων, δεν παραλείψαμε να μελετήσουμε και τη γεννητικότητα κατά την κατοχική περίοδο των περιοχών που αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνάς μας, προκειμένου να αποφανθούμε αν πράγματι η κατάσταση ήταν τόσο απελπιστική όπως την παρουσιάζουν οι μέχρι τώρα μελέτες.

Πίνακας 2: Αριθμός γεννήσεων ανά κατοχικό έτος και περιοχή συγκριτικά με το 1940

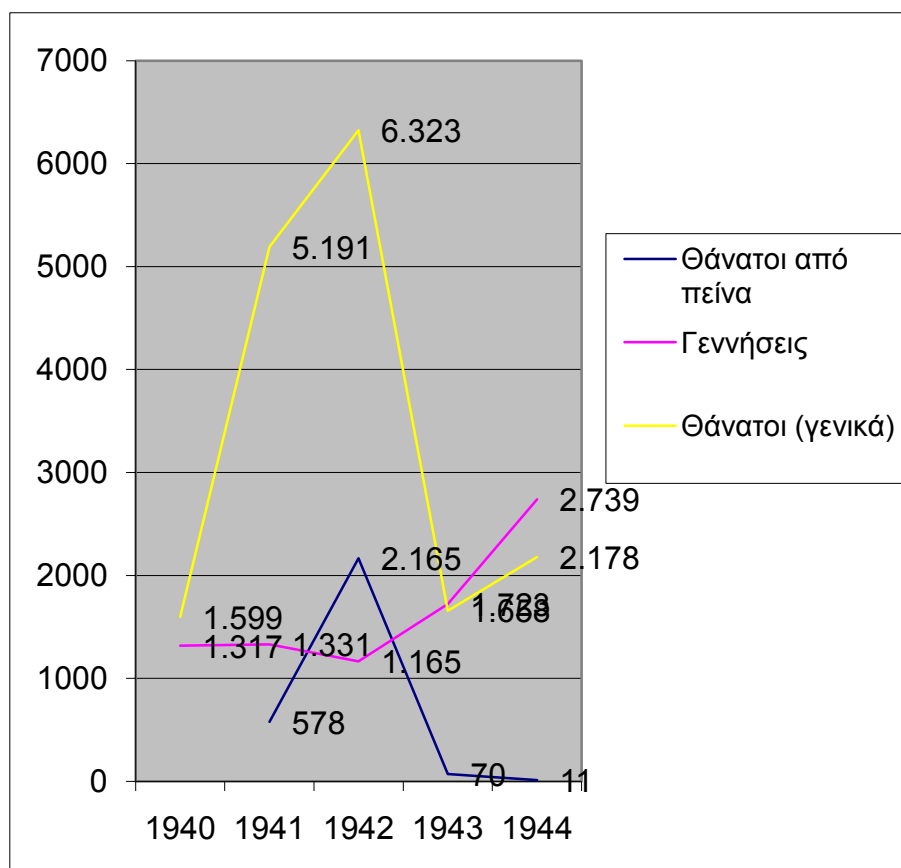
	1940	1941	1942	1943	1944	ΣΥΝΟΛΟ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ *
Αιγάλεω	247	235	169	252	418	1.074
Καλλιθέα	165	171	222	328	483	1.204
Μοσχάτο	124	107	105	121	182	515
Νέα Ιωνία	310	405	351	515	859	2.130
Νέα Σμύρνη	100	65	57	125	196	443
Περιστέρι	340	325	231	353	549	1.458
Χαϊδάρι	31	23	30	29	52	134
ΣΥΝΟΛΟ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ*	1.317	1.331	1.165	1.723	2.739	6.958

* Το σύνολο των γεννήσεων αναφέρεται στην Κατοχική περίοδο

Όπως φαίνεται στον πίνακα 2, το σύνολο των γεννήσεων την κατοχική περίοδο στις περιοχές που μελετήσαμε είναι 6.958 (αρκετές από τις γεννήσεις όμως ήταν πρόωρες, αποτέλεσμα του άγχους και της κακής διατροφής, και συχνά τα παιδιά αυτά δεν διατηρούνταν στην ζωή), ενώ οι θάνατοι από πείνα είναι 2.824 και ο συνολικός αριθμός θανάτων είναι 15.350. Ενώ δηλαδή ο αριθμός των γεννήσεων είναι μεγαλύτερος του αριθμού των θανάτων από πείνα (βλ. διάγραμμα 2), εν τούτοις είναι μικρότερος του συνολικού αριθμού των θανάτων (στον οποίο όμως αριθμό έχουν συμπεριληφθεί και όσοι, αν και δεν ήταν κάτοικοι της Νέας Ιωνίας και του Χαϊδαρίου, απεβίωσαν στα νοσοκομεία που είχαν έδρα τις δύο αυτές περιοχές και καταγράφηκαν στα ληξιαρχεία τους).

²⁷⁹ Δοξιάδης, ό. π., σσ. 55, 71.

Διάγραμμα 2: Φυσική κίνηση πληθυσμού (γεννήσεις, θάνατοι) στην διάρκεια των ετών 1940-1944 στις υπό μελέτη περιοχές

Από το διάγραμμα λοιπόν φαίνεται η συντριπτική υπεροχή των θανάτων έναντι των γεννήσεων στην διάρκεια των ετών 1940-1942, με αποκορύφωμα το έτος 1942, οπότε και καταγράφεται για πρώτη (και μοναδική) φορά μείωση των γεννήσεων κατά 12,4% σε σχέση με το 1941 και κατά 11,5% σε σχέση με το 1940. Τα επόμενα δύο κατοχικά έτη που η θνησιμότητα μειώνεται κατακόρυφα σημειώνεται αύξηση των γεννήσεων και ο αριθμός τους υπερβαίνει τον αριθμό των θανάτων.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι τουλάχιστον στις συγκεκριμένες περιοχές που μελετάμε, η “καταστροφική εικών” περί γεννητικότητας για την οποία κάνει λόγο ο καθηγητής Χατζηβασιλείου δεν επαληθεύεται, καθώς (με εξαίρεση την σχετικά περιορισμένη μείωση του αριθμού των γεννήσεων το 1942) οι γεννήσεις παρουσιάζουν το 1941 συχνότητα συγκρίσιμη με την προπολεμική, το 1943 ο αριθμός τους είναι μεγαλύτερος του αριθμού των θανάτων και το 1944 σημειώνεται «μπουμ» των γεννήσεων, αν και είναι λιγότερες από τους θανάτους που αυξήθηκαν και πάλι λόγω της έξαρσης της αντίστασης.

Τι δείχνουν άραγε αυτοί οι αριθμοί που καταρρίπτουν μια ορισμένη “καταστροφική εικόνά”; Πιθανότατα ότι η θέληση για ζωή και η ελπίδα δεν εγκατέλειψαν ακόμη και τους πεινασμένους. Ίσως η υπερηφάνεια από το αλβανικό έπος, ίσως η αντανάκλαση της οργάνωσης της εθνικής αλληλεγγύης και αντίστασης,

μάλλον η εν γένει τροπή του πολέμου από το 1943 (ήττες του Άξονα σε Ρωσία και Β. Αφρική), σίγουρα η βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης από το 1943 και μετά, συνέβαλλαν, μεταξύ άλλων, στο να διατηρηθεί “ακραιφνές το δημογραφικό φρόνημα” των λαϊκών στρωμάτων των περιοχών αυτών, ακόμη και σε τόσο αντίξοες και δραματικές συνθήκες. Συνθήκες, οι οποίες επηρέασαν βαθύτατα τους ανθρώπους εκείνους, που μόνο «αναίσθητοι» δεν μπορούν να χαρακτηριστούν, όπως δείχνει η κάμψη των γεννήσεων το 1942, οπότε η συνδυασμένη θανατηφόρα δράση πείνας και ψύχους κατέβαλαν το “δημογραφικό ηθικό” των κατοίκων.

Στις υπό μελέτη περιοχές επομένως, την αύξηση των θανάτων ακολούθησε μόνο μια εντοπισμένη χρονικά (και περιορισμένη σχετικά) μείωση των γεννήσεων το 1942, που οφείλεται στην «κάμψη της σεξουαλικής δραστηριότητας που παρατηρήθηκε και στα δύο φύλα εξαιτίας της πείνας»,²⁸⁰ αλλά και «στις διαταραχές της έμμηνης ροής των γυναικών, ιδιαίτερα με τη μορφή της oligομηνόρροιας ή αμηνόρροιας»,²⁸¹ την οποία όμως διαδέχτηκε θεαματική ανάκαμψη κατά τα δύο τελευταία κατοχικά έτη.

Το εύρημα αυτό συνεπώς, μόνο μερικώς επιβεβαιώνει τον καθηγητή Χατζηβασιλείου, αλλά και τους ψυχιάτρους της Ψυχοπαθολογίας καθώς ενώ υποστηρίζουν ότι η πείνα αύξησε τον αριθμό των θανάτων και μείωσε τον αριθμό των γεννήσεων με μια προσεκτική ματιά στον πίνακα 2 βλέπουμε ότι η διαπίστωση αυτή δεν αφορά όλες τις περιοχές. Η Καλλιθέα για παράδειγμα ενώ απώλεσε σημαντικό αριθμό θανόντων από πείνα, παρουσιάζει αύξηση των γεννήσεων καθ’ όλη την κατοχική τετραετία, γεγονός που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «έντονη βούληση για ζωή και αισιοδοξία για ένα καλύτερο μέλλον».²⁸²

Η παραπάνω όμως άποψη σχετικά με την επίδραση της πείνας στον αριθμό των γεννήσεων δεν είναι η μοναδική που ανατρέπεται από τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η παρούσα μελέτη. Τα στοιχεία που προέκυψαν από την αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου των περιοχών Αιγιάλεω, Καλλιθέας, Μοσχάτου, Νέας Ιωνίας, Νέας Σμύρνης, Περιστερίου και Χαϊδαρίου και τα εξαγόμενα συμπεράσματα αναιρούν τρία ιστορικά στερεότυπα, απολύτως συνυφασμένα με το θέμα της κατοχικής πείνας, αποδεικνύοντας ότι στην Ιστορία δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια για διανοητικές κατασκευές δίχως εμπειρική τεκμηρίωση.

Σύμφωνα με έναν ιστορικό, όπως αποδεικνύεται, μύθο, «τα περισσότερα θύματα της πείνας ήταν νεαρής ηλικίας γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένοι και άρρωστοι, όσοι δηλαδή ανήκαν στις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού». Η παρούσα όμως μελέτη έδειξε ότι τα περισσότερα θύματα της πείνας ήταν ηλικιωμένοι, άνδρες και γυναίκες (με τους άνδρες να πλειονηφούν), ενώ τα παιδιά, όπως και οι νεαρές γυναίκες δεν παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά θνησιμότητας.²⁸³ Έτσι, η πείνα στις

²⁸⁰ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 299. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Γ. Θεοτοκά, «από το φθινόπωρο 1940, η ένταση των γεγονότων, η έξαρση του τόπου και ύστερα η φρίκη του λιμού[...], απασχολούν όλη την ψυχικότητά μου και δε μ’ αφήνουν να ξαναμπώ στην ατμόσφαιρα της ιδιωτικής συναισθηματικής ζωής: Δεν ορίζω τον εαυτό μου στο σημείο αυτό[...]. Έτσι, η ερωτική μου ζωή περιορίζεται...», Θεοτοκάς, ό. π., σ. 335. «Ο έρωτας έγινε υπόθεση πολυτελείας», σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μαρουδή, Μαρουδής, ό. π., σ. 93.

²⁸¹ Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης, Παπαδημητρίου, ό. π. Στο ίδιο συμπέρασμα, ότι δηλαδή η πείνα και η φτώχεια προκαλεί διαταραχές στην εμμηνορροία, καταλήγει στη διδακτορική της μελέτη και η Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Matoula Tomara-Sideris, “La population de Leucade au xixe siècle”, Université de Paris 1, Pantheon-Sorbonne, Décembre 1985.

²⁸² Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ-Προκόπης Παπαστράτης (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 258.

²⁸³ Βλ. σχετικά Λούκος, ό. π., σσ. 233-234, 241-242, 247, 249.

συγκεκριμένες περιοχές δεν δημιούργησε ορφανά μικρής ηλικίας, αλλά αντίθετα χήρους και χήρες.

Σύμφωνα με το δεύτερο ιστορικό στερεότυπο, «στη διάρκεια της Κατοχής ήταν καθημερινή η εικόνα των γεμάτων, από νεκρούς-θύματα της πείνας, δρόμων». Η εικόνα αυτή, που πρωταγωνιστεί στις αφηγήσεις, γραπτές ή προφορικές, επαληθεύει τους κινδύνους που παραμονεύουν για έναν ιστορικό, όπως η ακούσια διαστρέβλωση εξαιτίας συναισθηματικών παραγόντων, η απουσία κριτικής ματιάς, ή η ισχύς της βιωματικής αλήθειας, αλλά δεν επαληθεύεται η ίδια από τα στοιχεία της έρευνας σύμφωνα με τα οποία η πλειοψηφία των θανόντων απεβίωσε στην οικία του.

Ιστορική ανακρίβεια αποδεικνύεται επίσης και η διαπίστωση ότι «την αύξηση των θανάτων στη διάρκεια της Κατοχής ακολούθησε ταυτόχρονη μείωση των γεννήσεων». Η παρούσα μελέτη συμφωνεί με τα πορίσματα των ψυχιάτρων της Ψυχοπαθολογίας και του καθηγητή Χατζηβασιλείου μόνο για το 1942, καθώς το 1943 και το 1944 καταγράφηκε σημαντική αύξηση γεννήσεων στις υπό μελέτη περιοχές, και μάλιστα σε ορισμένες ο δείκτης γεννητικότητας δεν επηρεάστηκε από την πείνα και την θνησιμότητα που την «συντρόφευε» και, αν δεν αυξήθηκε (όπως συνέβη στην Καλλιθέα), παρέμεινε τουλάχιστον στα ίδια επίπεδα με το 1940 (Χαϊδάρη).

Αποδεικνύεται λοιπόν ότι συναισθηματικά φορτισμένες, αφηγηματικές κατασκευές και στερεότυπα σαν κι αυτές που δηλώνονται παραπάνω με πλάγια γραφή και εντός εισαγωγικών δεν αντιπροσωπεύουν την πραγματικότητα για την κατοχική πείνα, τουλάχιστον όχι για όλες τις υπό μελέτη περιοχές. Ενδεχομένως να εκφράζουν την πραγματικότητα για κάποιες άλλες περιοχές, σίγουρα όμως όχι για όλες. Γι' αυτό προτιμότερο είναι να αποφεύγεται η χρήση φράσεων όπως «ο λιμός δημιουργούσε χιλιάδες χήρες και ορφανά»,²⁸⁴ χωρίς την απαραίτητη εμπειρική περιγραφή και τεκμηρίωση και χωρίς εξειδίκευση ως προς χώρο - χρόνο - περιστάσεις.

Το μοναδικό ίσως γενικό συμπέρασμα που μας επιτρέπεται είναι ότι η πείνα δεν έκανε διακρίσεις στα θύματά της και ότι ανά περιοχή απαριθμούμε λιγότερα ή περισσότερα θύματά της ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής.

²⁸⁴ Mazower, ό. π., σ. 67.

Α) ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ανανιάδης Βασίλης, *60χρονα Νέας Σμύρνης, 1929-1989*, 1990.
2. Γαίος Χρύσανθος, *Η Αθήνα είναι κόλαση*, Ελεύθερες Εκδόσεις, Αθήνα 1945.
3. Γασπαρινάτος Σπύρος, *Η Κατοχή. Η Κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943*, τ. 1, Σιδέρης, Αθήνα 1998.
4. Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Εισαγωγικό σημείωμα» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Χαϊδάρι. Συνάντηση με την ιστορία*, Δήμος Χαϊδαρίου, 2006, σσ. 10-11.
5. Γληνός Δημήτρης, *Τί είναι και τί θέλει το ΕΑΜ*, Ρήγας, Αθήνα 1944.
6. Δοξιάδης Α. Κωνσταντίνος, *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Εισήγησις εις τον Οργανισμόν Ανασυγκροτήσεως*, Αθήνα 1947.
7. Δούνιας Μίνος, *Το ημερολόγιο κατοχής του Μίνου Δούνια*, (επιμ. Κ. Ντελόπουλου), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987.
8. Ελεφάντης Άγγελος, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 77-94.
9. Ζέκεντορφ Μάρτιν, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991.
10. Θεοδοσίου Νίκος, *Το πέταγμα του Περιστερίου*, Ελεύθερος Διάλογος, Περιστερί 1999.
11. Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, (επιμ. Δ. Τζιόβας), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.
12. Θωμαδάκης Σταύρος, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», εν: Ιατρίδη Ι.(επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
13. Καβάλα Μαρία, «Πείνα και Επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 49-62.
14. Κολλιοπούλου-Γρίβα Καλλιόπη, *Σελίδες ιστορίας: Οι δρόμοι της Νέας Σμύρνης*, Αθήνα 1978.
15. Κορίδης Γιάννης (κείμενα-επιλογή), *Νέα Ιωνία 1923-2003. 80 χρόνια*, ΚΕ. ΜΙ. ΠΟ, 2004.
16. Κορνάρος Θέμος, *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Χρόνος, Αθήνα 1982.
17. Λαμπίκης Δημήτριος, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, (επιμέλεια Ματούλα-Τομαρά Σιδέρη), Αθήνα 1938, (ανατ. Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2000).
18. Λερίου Αναστασία, «Ο οικισμός της Καλλιθέας 1884-1925» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Καλλιθέα. Όψεις της ιστορίας του Δήμου και της πόλης*, Αλέξανδρος, 2006, σσ. 41-85.
19. Λερίου Αναστασία, «Η πνευματική και καλλιτεχνική ζωή κατά τις δεκαετίες 1920 και 1930» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Καλλιθέα. Όψεις της ιστορίας του Δήμου και της πόλης*, Αλέξανδρος, 2006, σσ. 133-163.
20. Λερίου Αναστασία, «Νεότερη περίοδος: Ο Αγώνας του 1821-Η μάχη του Χαϊδαρίου» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Χαϊδάρι. Συνάντηση με την ιστορία*, Δήμος Χαϊδαρίου, 2006, σσ. 161-208.
21. Λερίου Αναστασία, «Κατοχή-Εθνική Αντίσταση-Στρατόπεδο Χαϊδαρίου» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Χαϊδάρι. Συνάντηση με την ιστορία*, Δήμος Χαϊδαρίου, 2006, σσ. 223-257.

22. Λέφα Α., Αγγελόπουλου Ν., *Εισαγωγή εις την σπουδήν των ψυχοπαθολογικών εκδηλώσεων της πείνης*, Ιατρική Πρόοδος, Αθήνα 1946.
23. Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ-Προκόπης Παπαστράτης (επιστημονική επιμέλεια.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σσ. 219-261.
24. Μαρουδής Γιώργος, *Το ημερολόγιο της πείνας*, Κέδρος, Αθήνα 1976.
25. Μαυρογένη-Παπαγελοπούλου Πολυξένη, *Κοινωνική διαστρωμάτωση και μορφολογία δύο γειτονικών οικισμών, Ψυχικού και Νέας Ιωνίας, από το 1923 και έπειτα*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 1999.
26. Μιλλιέξ Ροζέ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες. Αναδρομή στους χειμώνες 1940-42*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
27. Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
28. Μήλιος Ι., *Η πείνα. Το προμελετημένο σχέδιο του Άξονος για την φυλετική μας εξόντωση*, Εκδόσεις Ελληνικών Αίμα, Αθήνα 1943.
29. Millieux Roger, *Αφιέρωμα στην Ελλάδα 1940-1944*, Κέδρος, Αθήνα 1980.
30. Montanori Massimo, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
31. Μουρουγκλού Άννα, «Η ίδρυση της Κοινότητας Καλλιθέας» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Καλλιθέα. Όψεις της ιστορίας του Δήμου και της πόλης*, Αλέξανδρος, 2006, σσ. 93-113.
32. Μουρουγκλού Άννα, «Ίδρυση του Δήμου Καλλιθέας 1934-1940» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Καλλιθέα. Όψεις της ιστορίας του Δήμου και της πόλης*, Αλέξανδρος, 2006, σσ. 117-129.
33. Μουρουγκλού Άννα, «Β' Παγκόσμιος Πόλεμος-Εμφύλιος 1940-1951» στο Γιώργος Γιαννακόπουλος (επιστημονική εποπτεία), *Καλλιθέα. Όψεις της ιστορίας του Δήμου και της πόλης*, Αλέξανδρος, 2006, σσ. 169-194.
34. Μπενάς Τάκης, *Της Κατοχής μνήμες μικρές σαν χρέος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
35. Μπουρνόβα Ευγενία, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20^ο αιώνα*, Δήμος Αιγάλεω και εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2002.
36. Ντάντης Στέλιος, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, Δήμος Μοσχάτου 1997.
37. Ντάντης Στέλιος, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Β', Δήμος Μοσχάτου-Ιστορικό Αρχείο 2003.
38. Ντάντης Στέλιος, *Ιστορικά του Μοσχάτου*, τ. Γ', Δήμος Μοσχάτου-Ιστορικό Αρχείο 2004.
39. Πανσέληνος Ασημάκης, *Φύλλα Ημερολογίου (1941-1943)*, επιμ. Αλέξης Πανσέληνος, Κέδρος, Αθήνα 1993.
40. Πανταζής Αντώνης Δημ., *Νέα Σμύρνη. Το χρονικό μιας πόλης*, τ. Γ' και Δ', Ασπασία Αντ. Πανταζή, Νέα Σμύρνη 1993.
41. Πανταζίδης Λ. Ξενοφώντας, *Η Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, τ. 1, Αθήνα 1987.
42. Παπάζογλου Χρήστος, *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, Έρευνα Καλλιθέας, Καλλιθέα 2000.
43. Παπαστράτος Ευάγγελος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα 1964.
44. Rondholz Eberhard, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», στο Χ. Φλάϊσερ-Ν. Σβορώνος (επιστημονική επιμέλεια), *Η Ελλάδα 1936- '44*.

- Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 242-247.*
45. Σαμίου Δήμητρα, «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 179-188.
 46. Σαπουντζάκης Χάρης, *Η Νέα Ιωνία του χθες και του σήμερα*, Νέα Ιωνία 1980.
 47. Σεφέρης Γεώργιος, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α' 1935-1944*, επιμ. Αλέξανδρος Ξύδης, Ίκαρος, Αθήνα 1981.
 48. Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Παπαζήση, Αθήνα 1998.
 49. Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, Κέρκυρα, Αθήνα 2007.
 50. Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Οδυσσέας / Τρίαψις λόγος, Αθήνα 1991 (ανατ.).
 51. Σπηλιωτοπούλου Μαρία, Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Foreign Office 371)*, τ. Α, 1940-1943, Κέντρον Ερέυνας της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2002.
 52. Σταθάκης Γιώργος, *Το σχέδιο Μάρσαλ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.
 53. Τσάτσου Ιωάννα, *Φύλλα Κατοχής*, 6^η έκδοση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1991.
 54. Φλάϊσερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τ. 1, Παπαζήση, Αθήνα 1995.
 55. Φλούντζης Ι. Αντώνης, *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, β' έκδοση, Παπαζήση, Αθήνα 1986.
 56. Φραγκιαδάκης Γεώργιος (πατήρ), *Μνήμες. Νέα Φώκαια-Χαϊδάρι*, Χαϊδάρι 1982.
 57. Χρηστίδης Χρήστος, *Χρόνια Κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*, Αθήνα 1971.

B) ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Hionidou Violetta, *Famine and death in occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge university press, 2006.
2. Hondros Gohn, *Occupation and resistance: The greek agony*, Pella, New York 1983.
3. Hourmouzios Aimilios, *Starvation in Greece*, London 1943.
4. Sideris-Tomara Matoula, *"La population de Leucade au xixe siècle"*, Université de Paris 1, Pantheon-Sorbonne, Décembre 1985.
5. Sorokin A. Pitrim, *Man and Society in calamity: The effects of war, revolution, famine, pestilence upon human mind, behavior, social organization and cultural life*, New York 1943.

Γ) ΑΡΘΡΑ ΑΠΟ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

1. Γεωργιτσογιάννη Ευαγγελία, «Η κοινωνική σύνθεση», *Επτά Ημέρες* (Η Καθημερινή) (13/4/2003), σσ. 12-16.
2. Μαργαρίτης Γιώργος, «Η Αθήνα της Κατοχής», *Επτά Ημέρες* (Η Καθημερινή) (25/4/1999), σσ. 2-7.
3. Νάθενας Γ. - Κουρμπέλης Α., «Τραμ και Γκαζοζέν», *Επτά Ημέρες* (Η Καθημερινή) (25/4/1999), σσ. 12-14.
4. Χατζηβασιλείου Γρηγόριος, «Οι εκ πείνης θάνατοι του 1941-1942», *Έθνος*, Σάββατο, 10/3/1945.

Δ) ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

α) Ληξιαρχικές εγγραφές θανάτων, γεννήσεων και γάμων 1934-1944 των δήμων:

1. Αιγάλεω
2. Καλλιθέας
3. Μοσχάτου
4. Νέας Ιωνίας
5. Νέας Σμύρνης
6. Περιστερίου
7. Χαϊδαρίου

β) Αρχείο:

1. Νικόλαου Δέα, (Α. Ε. 262, ΦΑΚ. 2, 3, 4, 6, 7, 8-10), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.
2. Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα, (Α. Ε. 542 και 562, ΦΑΚ. 5, 17), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.
3. Αριστοτέλη Κουτσομάρη, (ΦΑΚ. 50, 52, 53), Ε. Λ. Ι. Α.